

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Наталка БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ
Алергія. *Поетії*

Олесь УЛЬЯНЕНКО
Сталінка. *Роман*

Григорій ГРАБОВИЧ
Гоголь і міф України

Оксана ЗАБУЖКО
"Психологічна Америка"
й азіатський ренесанс,
або Знову про Карфаген

Микола НЕВРЛИЙ
Крізь російські окуляри

Роман КОРОГОДСЬКИЙ
"Немає моторошнішої картини,
ніж погибель народу"...

Богдан ПЕВНИЙ
Винниченкове малярство:
курйоз чи мистецтво?

9 ВЕРЕСЕНЬ
1994 р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні 12 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1994 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських доларах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sucasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sucasnist /
Mr. Iaakov Suslensku
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

АРГЕНТИНА:

Sucasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙЦАРІЯ:

Sucasnist /
Dr. R. Prokor
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sucasnist /
Mr. S. Wasylyk
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

НІМЕЧЧИНА:

Sucasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

Представництво в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07079
USA
(201) 414-98-77

На першій сторінці обкладинки:
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

1994 вересень 9

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (401)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори – Тарас Гунчак, Іван Дзюба (на громадських засадах)
Заступник головного редактора – Ігор Римарук
Відповідальний секретар – Микола Чубук
Редактор відділу науки і культури – Вадим Скуратівський
Редактор відділу суспільного життя – Володимир Кулик
Редактор відділу літератури – Микола Рябчук
Співредактор відділу літератури – Лариса Онишкевич
Редактор відділу мистецтва – Богдан Певний
Художній редактор – Анатолій Заєць
Художньо-технічний редактор – Павло Щегельський
Коректор – Тамара Кравченко
Коректор – Ірен Роздобудько
Оператор комп'ютерного набору – Єлизавета Соколова
Оператор комп'ютерного набору – Людмила Добрянська

Усі матеріали до редакції «Сучасности» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252025, Київ-25,
вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50
“СУЧАСНІСТЬ”

SUCASNIST
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07079
USA
(201) 414-98-77

Редакція листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог».

Нині журнал «СУЧАСНІСТЬ» є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUCASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, P. O. BOX 1084 S. ORANGE, NEW JERSEY 07079 USA

Представник редакції в Польщі – Степан Козак

Представник редакції у Словаччині – Мікулаш Неврлі

(Микола Неврлий)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Наталка Білоцерківець, Алергія. Вірші*
- 13 *Людмила Таран, Оркестрова яма. Вірші*
- 21 *Олесь Ульяненко, Сталінка. Роман*

КРИТИКА

- 77 *Григорій Грабович, Гоголь і міф України*

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 96 *Андрій Шевчук, Українське питання в російських геополітичних концепціях*
- 101 *Микола Неврлий, Кризь російські окуляри*
- 106 *Олексій Толочко, “Проща до святих місць” у російській культурі та політиці XIX століття*
- 114 *Ярослав Грицак, Іван Франко в еволюції української політичної думки*

МИСТЕЦТВО

---

127 *Богдан Певний*, Винниченкове малярство: курйоз чи мистецтво?

КУЛЬТУРА

---

141 *Оксана Забужко*, “Психологічна Америка” й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген

162 *Роман Корогодський*, “Немає моторошнішої картини, ніж погибель народу...” або Поет і цар Країни рад

168

ПРО АВТОРІВ

Наталка БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ

АЛЕРГІЯ

* * *

*Ці дні, прожиті нами, відійшли
до інших днів, прожитих нами.
Лягли на брук масні криваві плями —
дощі їх змили...*

*Майво прапорів
більш не рождає втіхи, ні надії.
І тільки танки страху на майдані
такого ж понеділкового дня.*

*Дні, пережиті нами, — як трава
у нашому саду: руда й жовтява.
Наш бідний сад, мов очманіла пава,
летить нікуди з криком ні про що.
Криклива осінь — мов на дзвін соборний
зійшлися юрби ідіотів:*

*чорних,
червоних, синіх... І летять згори
листівки про нові умови гри.*

* * *

*Ізвечора упав такий мороз,
якого в листопаді ще не знали.
Закутані, байдуже діти спали,
з конфорок газових сочився теплий дим.*

*У Біле Братство увійшли сади:
високі їсні фанатичні руки
ламаються із міною розпуки
і сиплять стоси вимерзлих погроз.*

*...Здається, в цю неділю (чи в четвер?)
братами нашими назначено розп'яття
Марії; і палаючою плоттю
дітей шалених Київ буде гріти*

*остиглу кров квартирних батарей.
Яка ганьба! Це навіть не прокляття —
це регіт Божий, що морозить площі,
безжальний жест: хто кволий, хай помре.*

* * *

*Починається знов алергія: мабуть, до опалого листя,
до сухого пилку хризантем та останніх жоржжін,
до конаючих віт бур'яну —*

*або, може, до того
неспокійного виразу плавнів та голих лугів —
тоскно, глухо в селі...*

*Втім, і в місті гнітять
жебраки в переходах з пропитими пиками, нежить;
потім ще ця кусюча дрібна мурашва,
що заноситься разом з піском на взутті до помешкань —
одна тільки втіха:
жити їй лиш до першого снігу.*

*...Розмови, черги, інфлюєнца,
постійна хатня метушня,
цибулі смаженої запах
і комунального прання;
дитина ние, телевізор
співа про волю ось яку,
і Президент летить до Менська
в жовтоблакитнім літаку.*

*І демагоги, й демократи —
однак ледачі і тупі,
і часом хочеться блювати
на шаровари золоті,
на підмальовані закони —
злиденний крам, продажний блиск...*

Чи ж діждемося Вашингтона?

...А діждемось таки колись!

* * *

*Боюся тих, що вийдуть із печер
на поклик м'яса і видовищ — знаю:
і там, і там є кров. Якщо розбить
комп'ютера, або бібліотеку спалити,
а ще краще — ноти! скрипки!
роялі!..*

*О який оркестр
заграє; і на вишкірені зуби
легенький усміх опаде;*

боюся тих, що вийдуть із печер.
Їм нічого втрачати, крім кайданів
умовностей: "Будь ласка". — "Дуже прошу"
"Добрідень, пане". — "На добраніч, пані".
"Проходьте". — "Дякую". — Уже шкварчить вогонь,
танцюють тіні, і садист ростовський
співає: "Розпрягайте, хлопці, коней".

* * *

Наш паровоз, вперед лети...

*День безкоштовних пива і морозив
і штучних квітів для прекрасних дам...
І думаєш: який кмітливий розум
явив нам День Вечірньої Газети?*

*Шеренги зубожілих громадян
ведуть дітей, блідих і верескливих...
І лиш одне дивує: де портрети
мужів державних, наших прозорливих?*

*...Парашутисти впали із небес
і загубились на Дніпрових схилах,
і випадковий джазовий оркестр
заграв щось дуже екзотичне й миле,*

*щось як Париж в передчутті зими,
як індіанці в індіанському літі,
як негри в Каліфорнії — вони
дрімають в білих споднях на повітрі*

*і стежать дивний, незбагнений лет —
наш парашут, що все летить вперед!*

РІЗДВО В ЄВРОПІ

*По телевізору покажуть двох людей
коло стола. Розмови їх не чути.
Тиск чоловіку міряють. Не чути
за кадром голосу, що промовля до них.*

*Хто їм сьогодні спиртом унітаз
протер? Що вони їли на сніданок?
Хліб, трохи хліба. О жорстокий ранок,
і суд поспішний, і кривавий сніг*

*так і не випав. Чути посвист куль.
По телевізору покажуть двоє трупів.*

*...Це буде на Різдво, коли Христос
новонароджений в селі карпатським спить
і слуха голос першої колядки —
про смерть тирана та його жони.*

* * *

*Ні, не з Уралу береш ти початок... Не тут,
в горах карпатських, пульсує твоя серцевина...
тут ще Азія. І з чарівних її пут
ти ледве мрієш, оселе і мріє єдина,
прихистку души, котрі прагнуть духовних розрад:
бібліотека, музей, галерея, театр...
Грає в соборі орган, і за садом фасад
сніг омиває, неначе підводний фарватер.*

*...Нині й зима не зима: випав сніг — і розтав...
Що за Різдво! На міському майдані ялинка,
і на строкату юрбу дітлахів і роззяв
добрий святий Миколай поглядає з будинку.
Навіть і наших азійських Морозів Дідів
лінь європейська зборола: звелися нінащо,
місяць болото у валянках серед слідів,
що полишила епоха брудна і пропаша.*

*Череп, прострелений здаду... Мотуззя гниле
все ще єднає кістки за спиною скелета...
Ніби червона ганчірка, на сході пливе
Сонце, чи Марс, чи якась невідома комета.
Тільки й на захід повернеш обличчя своє —
бачиш розібрані стіни і стягнені стяги:
ходить Шекспір Бухарестом... А он постає,
ніби з туману, театр незалежної Праги!
Але вже летіть із неба блакитний розлив...
І барикади, і гасла розібрано наче...
І за святковим столом чути радісний спів _
це твої діти, Європо...*

*Не всі тут, одначе.
Діти покинуті, зібрані в бідний приют,
теж голосочки влітають до цього хоралу _
і серед їх голосів я один впізнаю...
чистий, високий... про радість нову, небувалу.*

січень 1990

* * *

*І сніги — не сніги, і поля —
брудносіре болото.
Перемінена рідна земля,
запах смертного поту.*

*Ти сидиш, непорушна й важка,
притуливши долоні —*

*то горбка, то ставка, то ліска —
на порожньому лоні.*

*Екскаватор, і трактор, і шум
вантажівки з-за лісу...
І грудневого дощичку сум
тче сивеньку завісу*

*над усім, що кипіло колись
хліборобською кров'ю,
де пророк не один помиливсь
і злобою, й любов'ю;*

*де гуляла ти — пава між пав,
де — цвіла ковилою,
і де гетьман один показав
не туди булавою...*

*Так бери швидше голку до рук
і на цьому перкалю
вишивай імена своїх мук,
і розради, і жалю.*

*Не гадай, хто читатиме їх —
де ж ті діти і внуки??
Бурмочи хоч до сірих доріг
свої нитяні звуки,*

*розкажи про зачаття, і тяж,
і спустошеність лона...
І в останньому хрестику ляж,
мов калина червона!*

* * *

*Ніжки — пелюстки рожеві... І пахне увесь, ніби пташка...
Чому ж так сумно тобі від усміхнених завжди очей?
Навіть тоді, коли спить, на душі твоїй тужно і важко.
Ніби пустеля в Єгипті, сльоза по обличчю тече.*

*Біла осличка бреде і гойдає тебе і дитину...
О, не сумуй, заспівай — скоро місяць із неба зійде,
зіп'є на грудях твоїх голубу і тремтячу краплину,
білим шорстким язиком по обличчю твоїм проведе.*

*Пісня протяжна й глуха, як усе на твоїй Україні,
де васильки і жита, і криничка в степу вироста...
Може, Він буде пастух, стане пасти отари в долині?
Може, судилось Йому будувати канали й міста?*

*Мариш і бачиш його у скафандрі на довгому тілі...
Крикнуєй йому: не карай! — Тільки усмішка зблисне в очах.*

*Ріки отруйні течуть, і ліси шарудять поржавілі,
людські отари бредуть, застеляючи звивистий шлях...*

*Плоде дівочих ночей, голуб'ятко, пташатко, надіє,
квітко, стеблинко, росо усесвітніх пелюшок-лахміть
Пасторе вічних долин, Ти ж усміхнений хлопчик Марії!
Не забувай, хто Ти є, озираючи зганьблений світ...*

* * *

*Серпнева ніч у місті задушлива. На Київ
пливе густий потік розпеченої крони
каштанів, лип, тополь... О бідні дерева,
о стебла хирляві, що обвали балкони!*

*Оголені тіла на плесі простирадл —
невже це ми, як лілії — духовні?
Шкірні покрови встелені гріховно
піском із пляжів смрадного Дніпра.*

*Подай мені ту склянку, де вода
із крана має сірий присмак хлору
і туги, невідомої з таблиць
хімічних елементів... Осіда
поволі спека, і луна знадвору
ранковий щебет молодих жар-птиць.*

СТАРІ КОХАНЦІ

*...Коли ти на руці заснеш уранці,
я все лежу з усмішкою легкою
і стежу в дзеркалі перед собою
два силуети... То Старі Коханці
(музей в Берліні, спогад юних літ —
там Отто Дікс розгледжений як слід,
з цікавістю веселою, смішною).*

*Парадоксальний дар — у сорок літ,
як і у двадцять! Ідіотська мрія —
привітом відповісти на привіт
спокусника — фарбованого змія;
солодкої знемоги давній плід,
відразу отруєний, нудьгою,
затиснути непевною рукою...
Але яка печаль!*

*Вона зі мною —
як молодість, як страх... як заповіт.*

*О Господи, як страшно виглядають
із ліфта кроків і дзвінка у двері —
злочинна смерть! (Так жодна благодать
не спить в сокирі ніже в револьвері).*

*Хоч заповіт давно вже на папері,
але ніхто не хоче помирать.
І шаленіє анемічна стать,
неначе міль у темнім шифоньєрі.*

*А ці дівчатка з комерційних ніш,
ці хлопчики, в чийх кишенях ніж
з кондомами і баксами у злуці —
я думаю, вони старіші, ніж...
А втім, що знаю я про їхню ніжність
і пристрасть?..*

*Що вона не більш,
як ще одна з музейних репродукцій?*

* * *

*Кохання в Києві страшніш від венеційських
прекрасних пристрастей. Порочні і легкі,
летять метелики на сяючі свічки —
на мертвій гусені горять блискучі крила!
Весна каштанні свічі запалила!*

*Дешевої помади ніжний смак,
міні-спідничок виклична невинність,
і ці чуби, поголені не так, —
але хвилює образ, спогад, знак...
як шлягера трагічна очевидність.*

*Ти тут помреш від підлого ножа,
і кров твоя проступить, мов іржа
в новому "Ауді" на закутках Татарки.
Ти тут з балкону, з неба, полетиш
на свій брудний, маленький свій Париж
у білій блузці референта-секретарки.*

*Не одрізнити шлюби від смертей...
Кохання в Києві страшніше від ідей
нового комунізму: в ночі п'яні
виходять привиди із Лисої Гори,
несуть в руках червоні прапори
і горищики червоної герані.*

*Ти тут помреш від підлого ножа,
ти тут з балкону, з неба, полетиш —
в новому "Ауді" із закутків Татарки
на свій брудний, маленький свій Париж —
і кров твоя проступить, мов іржа,
на білій блузці референта-секретарки.*

* * *

*Сухішає, витончується шкіра,
як і життя, — на обрисах облич,
недавно рідних. Божевільна віра —
вся молодість, як ніжний, тужний клич
розгубленого звіра.*

*І спека, і задума, і тісна
злиденність гастрономчиків, ідалень;
і свіжопофарбована весна
ярів квітневих із країн дальніх —
на всьому знак утрат непроминальних.*

*Хто стане перегноєм рідних нив,
а хто поповнить звалища собою
міські, де крематорною трубою
завод вінчає житловий масив,
і шлях до раю в'ється, ніби стяг,
і понад пеклом сяє саркофаг.*

СОНЕТ У ГРУДНІ

*Грудневих калюж приморожені плями —
останнє,
що бачиш, коли догорає останній ліхтар
і темне вікно заливає мовчанням, зітханням
чотири стіни;*

*коли повертаєш обличчя і плечі, а очі
і губи відводиш —
тоді із-за сув'язі хмар
спускається протяг зимовий... І враз опівночі
грудневі калюжі розіб'є раптове авто.*

*Це час опирання останніх одеж, розгортання
останніх напружених складок, блідих простирادل —
це стінами в небо злітають чотири сосни!
це сніг підіймається з моря і пада назад!*

*... Сю ніч буде сніг. Ти вгадаєш його розтавання,
коли прошумить крізь калюжі раптове авто.*

Людмила ТАРАН

ОРКЕСТРОВА ЯМА

* * *

*Я вас годую снами і страхами,
І розмиваю злюблені тіла.
Зелена змійка повзає мізками
І зуглюється спечена кора.
І сірій оболонці — океан.*

*Слизькі сліди вертають у дитинство,
Де ліс, і хаос первісний, і дім-
Усесвіт застилається димами.
І магма вивергається, і грім
Розкочується, мов немейський лев.*

*Коріння — до ядра, до серцевини,
Де рика звір і змішується кров.
Печерна лють і ярий вовчий голод
Враз вибухають у вузький пролом —
І я тоді горюю, темний цар!*

*Сирої мови глина допотопна
І волохата лапа забуття —
Живе, живе під плівкою тонкою.
... Так що — людина? Не стомився Бог
Ліпити нас ізнанову? Допоки?*

* * *

*Архейська ера. Черепахи
З Галапагоських островів.
Пунічні війни і панічні
Страхи відклалися шарами.*

*Розкопуєш усе — до магми.
Запікся, мов обсидіан,
Сей давній ангел. — Може, папський
Легат усе тобі пояснить?*

*Безвірників сумних лякає
Ця персть холодна, гробова...
Неначе дама з горностаєм, —
Чарівна смерть. Сурма — страшна!*

* * *

*Дріопітеки і пітекантропи
Родичаються. Квітне земля.*

*Тільки травма її родова:
Обхитрити, заплутати Господа.*

*Езотерика — рай занашащений.
Апокаліпсисом не злякаться
Хробаків. Усміхається кінь
Карим оком альбрехтюдюровим.*

ДОЩОВЕ ЛІТО У СЕЛІ

*Злива постіль ясну каламутить
І січе. Запливають вузькі
Та холодні окаті рибини.*

*Як відлюдько. Дрімота важка.
Але ж липень! Самітня вершина.
Самотина середини. Сіль.*

*Хай би плавали всі у меду.
Сонно, млосно в тягучому часі.
Поки руку піднімеш — а ніч!*

*Почали відростать плавники,
Сірі жабра. Лускою поросле,
Серце вже розучилося жити.*

*Але сонце! Хто вимкнув цю зливу
Остогидлу? Спокійне село
В золотій улоговині сохне.*

* * *

*Стара стодола. Догола
Роздягнені пропащі крокви.
І мокрий дощ, і сельний крин,
Немов написаний акрилом,
І стежка, зібгана дощем,
Точніш — чужими ступаками, —
Отак згадала я село,
Немов упала в давню старість.
В дитинство впала. І себе
Я бачу збоку, роздивляюсь,
Упізнаю... Та я вже знаю,
Що буде п о т і м ... Не кажи!
Що вибирає окомір?
Зворотню перспективу, колір
Насичений, окрилля птаха,
Що креслить у міждощі двір...
Неповерненне, молодій,
Відживлюйся, тремти сильніше,*

Аніж було насправді. Я
Люблю-боюся таємницю...
    Ти сфінкс чи фенікс? Не кажи,
    Хоч я допитуюсь. У рурку,
    У мудру слухавку пошли
    Спокусливий і теплий шепіт...
Агов, життя, ти — хміль, ти — мідь,
Ти мед і мід: усе водночас.
Розкриті руки і шовкове
Щасливе лоно — таїнство...

* * *

Жага повалить, де захоче.
Нестрим і сластість: затопить
Із головою — щоб не дихать,
Занурюватися, шалить.
Є ціла вічність! До знемоги:
І космос вивержено. Нін —
І тільки сім'я срібно світить
Сузір'ям вільглим і сумним...

Іще здригнешся, наче кінь:
Самою шкірою. Під нею
Найдовше струм перебіга.
Струмує тіло, як оспала
В потічку рівному вода.
Спожитий пристрастю, жадаєш,
Допоки в спорожнілий дзбан
Волога натече солоня.

* * *

Дезідеріо де Сатіньяно. П'яна повінь. Пророча ріка.
Закладає в порожній рукав
Древню кістку, червону від охри.

Потомилися коні. Ікона випірпає із хаосу. Пил
Обступив, усмоктав і замів
Нас, як попіл важкий, — Геркуланум.

Постривай, ми прибились до кону, але ще не зіграли. Верни
Нас у фреску — ми будемо жити
І не вичахнемо вже до скону.

* * *

Фасетні очі — бачити стократ?
Звіриний стиль, вертепний бестіарій:
Між риканням — метелик сецесійний.
Попід лілями кишать шиплячі змії.

... Коли злетіти, глянути униз —
Скажи мені, угледжу вищий лад?

Де заповідник мрії, білий храм
Гармонії? — Збираєш черепочки.
Розбиті міфи туляться до ніг.

Все буде так, як сам собі розкажеш,
Увіруєш — і тільки у душі
Корінфські непотріскані колони.

* * *

1

Вони вже розростаються, мов камінь.
Але з полону жовтої пори.
Натальна карта плавиться, і знаки.
І спека обертається на змії.

І з перлів, як нанизана жалоба,
Мов нитка сперми, ніжна і в'язка,
Се твориво. І прибране ім'я
Охороняє древню заборону.

І спекатися травня і тривоги.
І сперта о високий частокіл.
Замало тіл. А літо — тіло, тлін.

Горорізьба: гонитва — довгі лови.
І сіті, повні серця і провин.

2

Навзаводи, святенники. Допіру.
Сокира кровоточить, бо ссавці.
М'який, як повсть. Перетопити мову
Езопову. Підставити плече.

Смішна: я все чекаю одкровення.
І розписи ангобами, і тлін
Забальзамований. Устати із колін,
Та простопадний час на сон похилить.

Гінка, мов гінкто. Либіддю, таємно, —
Лібідю стародавнє. Начувайсь.
На що душа іде — сказати гріх.
Маєстатичні
Авгієві стайні.

* * *

*Зелень перегукується, перегулюється, передзвонюється,
Пещена вітром.
Кротка роса ще не висохла у гущину.
Мури старезні мовчать,
Отиньковані добре століття тому...
Наче край світу: сумне запустіння і гич...
Нам того й треба: на кожному кроці
Ми одне одного знову і знову шукали...
Раптом... шаркнулись. Укопані стали: важка
Темна падлятина виляглась прямо на стежку.
Черви товклися ліниві: справляли бенкет —
Розклад нещасної плоті.
Стерво кишло: це д р у г е, нечисте, життя
Тут напоказ:
Дивися... чманій... і мудрішай.
Мачуха-правда взяла
Владно за руки і тицьнула діток у кишло,
Ув органічне злиття
Нечисті, бруду... і —
Творення — з падалі;
В дику незгідливу хіть і невтомну роботу
Нені-природи.*

*Господи Боже, прости мене, смертну: я знаю —
Скрізь є твоя неминуча*

*розлита
присутність...*

*Прошу: віддай таємницю і дай ошукатись...
Правди об'ява? Холодні, жорстокі уроки
Нам, невинняткам?
Я дякують буду — по смерті.
Гріє любов до облуд і оман...*

*Зелень скрутилась, обм'якла,
Пов'яла шалена
Пристрасть. Але за годину
Світ оновився, мінився і грав, оновлений,
Чистий і млосний од радості, літа
І нашої
юної шкіри.*

* * *

*Лежу на дні. Через очеретину
Усмоктую. Та псевдоскорпіон
Гризе, непогамовний, любомудрий.*

*Немає де сховатися. А день —
Це жереб і печера. Домінанта
Хоч як її топити — вирина.*

*І золото сколотське, і вино
Чавилося до першого потону.
Ще тлоси і вокабули — в землі.*

*А хто навчить? Хіба Франциск Ассизький
Чи дощечки клинописні? Мовчок.
Але повітря пожирає простір.*

* * *

*Англійський ріжок: ностальгія.
Тернини насподі. Візьми.
І терпне холодне склепіння.*

*Терпіти? Допоки? Акант
Пожух на колонах. Утома
Надломлює каріатид.*

*Це кара остання? Щоразу
У свій не втрапляємо час.
Діаріуш повен розпуки.*

*А то ще окликне з глибин
Окарина, глина третична —
І раптом усіх пригадав:*

*Кремація — кості на кремній?
Це праху кругобіг, і персть
Вертає у стомлену землю.*

*Але пам'ятлива душа
Нанизує сльози і перли
Розсипаних радостей — і
Готова до випробування.*

ПЕЙЗАЖ

*Се вертикальне озеро — м'яка,
Податлива, жіночна амальгама.
Усе — є знак, тлумачення і сум...*

*Архангела невидима ракета
І Бог з машини — тиша, благодать.
Не оплавляйся, як огонь уздрієш.*

*Ці тайни, шифри, темні анаграми...
Веде своє скорботний контрабас.
Зі страху жив, зі страху — помираєш...*

*...А вікна ці стоять собі в повітрі
І двері незакріплені стоять —
І раз у раз поскрипують
на вітрі...*

* * *

*З ебенового дерева коханці.
Зшивають зморшки, сточують життя.
І ніч стає твердою, ніби складки.*

*І тільки сиза іпекакуана
Розвиднюється. Примхи примадонни
Щоразу виставляє напоказ.*

*І хіть стікає, наче канелюри
З колони. Чорні тріщини пішли.
На амальгамі випало пророцтво.*

* * *

*Сади Семираміди. Чай о п'ятій.
Аскольдова могила вируна —
Сама не знає звідки. Золота
Гойдається галузка на безвітрі.*

*Сновидне тіло мовчкомо пливе,
Колони огинає іонічні.
Ізнизу вгору тут росте вода:
Блужаєш поміж неї як причинна.*

*Цей вічний сон матерії — сумний.
Вона саму себе постійно творить,
Заповнюючи простір. І боїться
Розкопок стародавньої душі.*

*Саму себе кусаючи за хвіст,
Змія проспала безвік у ротонді,
І сонце згасло, і розпався космос —
Збулось пророцтво, та ніхто не зна...*

* * *

*Астролябія темна, мов день.
Хоч у плакальниці піднаймися —
Але згіркне. І випаде сон.*

*Наче круп золотого коня —
Висхідні турбулентні потоки.
О лунка і страшна самота.
Нетривка, бо нестримна любов
Розійшлася по швах. Між нитками
Тільки темні, як прірва, зірки.*

* * *

*Лукава Ліза з усмішкою Будди.
Лунарій легко брата впізнає —*

*І плодяться під місяцем союзи
Туманів, недомовок і оман.*

*А ті, в котрих нутро солярне чує
Суперників, — у темний лупанарій
Всіх запроторили б — і хай вони вночі
На місяць виють, дружно сидячи.*

*Кипить і перетоплюється біос,
І протоплазма розрізняє клич
Того, кому вона, як пес, підвладна.*

*Сваволя, воля, вихори потуг
Підхоплюють єство: протуберанці
Чи повня... І не знаєш, хто ти є...*

Олесь УЛЬЯНЕНКО

СТАЛІНКА

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Першим, розкарячивши ноги, сапонувши ніздрями, невтримно, мовби сновиди, калатаючись межі упрілими, окатими стінами каналізаційного ходу — глухота погорі — у сліпоті віконця угледів джержаве сонце Лопата; він мляво, телям промукав, з потугою розвів руками, зірвавши із задерев'янілих уст "охах", — і той вихоплений з поночі вигук, й те "охах" зплилося з хлопотінням води; відтак Лопата обтер на підборідді слину, прошкабарчав крізь жовті, гнилі пеньки зубів, вкотре пойорзав всохлими пальцями підборіддя, шикнув, зачепився об металеву трубу і беркицьнувся у баюру брунатога місива. Лорд ізрозгону наскочив на сутулу, прогнуту хребтину Лопати: бруківкою, по перевернутій мушлі міста, — місто вгадувалося злинялим вечірнім полотнищем неба, — бруківкою знадвору на дріб гороху билися кроки; надокучливо, але все ж таки радо, навіть поновому вуркотіло для Лорда — як біля моря — виіденою мушлею: бемкання вежового годинника, запустілі артерії вулиць зі слизнявою сльотою, покритих поніччю, шарудіння змоклик газет і яскраво розтягнуті смуги світла; коли вони втікали з Лопатою — дощ шамрував зранку, тож куца, зашмульгана пам'ять Лорда прищалися двома півкулями, затьмареними галоперідолом, ворушилася у передосінній сльоті і початком кінця висотувалась тонкою ниткою коридору, — вмент він, Лорд, бачив той коридор, свіжовифарбуваний коридор, що навертав на затьмарений розум думку. Це найважче натужитись думати; але в каналізаційній трубі до Лорда повернулося, тільки — не чого хотів, а — від чого тікав: біла будівля божевільні за номером п'ятим, як сукроватились від води заграговані шиби, а божевільні й побожеволілі од галоперідолу, — будівлі за номером п'ятим, — вилизували із піднебіння рештки їжі, декілька разів пережувували, тирлюючись на дивані — єдиному на всю палату й коридор, і ті, котрим не пощастило зайняти місце, човгикали із кінця в кінець: самітні свічки у тумані нейролептиків; а дерева прогиналися вітром, оббризкуючи стіни страпатими тінями; побожеволілі втихали, скляно причаровані дійством природи за ґратами. І не знати про що думки: сніданок з прогірклого маргарину, ріденький чай. І старий жид у півкулях мозку; старий у довгополому халаті крадькома витягував складеного учетверо шматка паперу, огризком олівця щось занотовував. Власне, перед Лордом із перших же днів постало: тут, у божевільні, не треба думати, бо думають усі; він, Лорд, був найбільш думаючою людиною, — в цьому медперсонал помічав щось зверхне, щоправда, Лорд тішився першими

днями з того, що не такий, мовляв, недоумок, ні вам, придуркам, до мене, ні мені до вас; та певне, оте нотування старого жида навернуло на втечу, коли вже Лорд зовсім сомнамбулою переставляв ноги, споглядаючи тільки, як осінь по вікнах — голо і падлюче в'їдається, і відтоді Лорд почав придивлятися до старого жида Бушгольца, що завше осторонь — чи то дурень, чи ні те, ні те; божевільня прокидалася о пів на шосту, — хворі не вставали, а санітарам уривався терпець, тож перекидали просмерділі матраци: хворі й побожеволілі лежали пластом, купи тіл ворушилися, жвавіші топтали і били ногами геть нерухомих, а потому всі гуртом перлися до виходу, пускаючи прозоре плетиво слини. Медперсонал відкривав убиральню всього на півгодини — знімалися ручки на дверях, ховалося все, що коле і ріже; дорога до вбиральні ще задовго до оправки вимашувалась жовтими калюжами сечі; санітари, дебели хлопчаки з медучилища, практиканти, сонно, нудьгуюче поглипували на той рейвах: як нишпорять прозорі подоби людей у баках сміттєзбірників, вишукують недопалки, шматочки незагидженого паперу. Лорд — неосліплим, невтомним оком спостерігав за усім цим, на ту пору розжившись циклолодом, наполовину розгальмований, — циклодол здобув у старого Бушгольца: "Я вот што вам скажу, маладой человек: вручіте себя в руки Богу, а глотайте лучше вот ето, што я вам дам, і не глотайте то, што дают врачі, і найдіте себе товарища, ілі ви імеете возможность стать похожим на етіх..." — говорив старий, стоячи спиною до Лорда: вибілене лице плавало у вичищених кахлях; хилитав полами синього халата, котрі видавалися тільки довгостроковим в'язням божевільні за номером п'ятим, і щось занотовував на цупкому картоні. Побожеволілі — потилиця в потилицю — канючили недопалки, попоісти, оживали на погоду, — цю пам'ять Лорд не хотів тримати, і тільки в каналізаційній трубі, згодом, відчув жах усього, що творилося по той бік божевільні, — де впевнено шаркотіли кроки — свистіла пустка; і першим до втечі було те, коли пантякуватий Лорд надибав каналізаційного люка, а з часом, зазнайомившись із Лопатою, добрав, що люк виводив до низу, куди його, Лорда, супонили на кафедру медінституту для досвіду і досліду майбутніх лікарів-психіатрів. "Ви не очень пронимайтесь етім, маладой человек... ви попалі в таке место, што нікто даром і ні за што не попадает, — говорив старий. — Ведіте сібя умно, но не заумно — ви понімаєте...". Лорд тямив, але тягнув своєї, — єдиному чоловікові з палати, йому снилися сні, єдиному хотілося жінки й свободи. На кафедрі "канав" під дурника, годинами ніс усіляку абишицю, — за напученнями старого. "Во, такіх би дураков побольше", — шепотілися по кутках молоді медички; Лорд перекидався анекдотами на закиди про "манію переслідування", "антігосударственный переворот", а сам на розумі: чавунний каналізаційний люк. "А вам женщїни не хочется?" — головлікар із-за скелець окулярів лупає сірими, короткозорими очима. "Сульфазіну, тільки про сульфазін, доктор, мрію", — відкидав. "Подлец", — шмаркав од вічної нежиті лікар, шурхав рядами отупілих хворих, що на дивані вигойдувалися в одному й тому ж ритмі, — підходив до санітарів, жваво тупцював ногами, реготав лошаком, розповідав анекдота; перестрибом біг, брав у сестрички Наді — худа мов скіпка — білу пластмасову дощечку і щось швидко витирав гумкою і креслив олівцем. Загодя довготелесого Лорда тягли, гепали кулаками у спину; поміцніш затигували у гамівну сорочку, — волоком до лежачої палати; доки тягли, кахля густо рясніла кривавими плямами; відтак "під голкою" він злигався з Лопатою, що з ревності пристрелив дружину і, прикручений до ліжка, тіпався од надмірної дози сульфазину, "харашо, хаашо, хахашо" вистрьопаними губами ворухив у повітрі, наче якесь закляття, — викидав із нутра скарги

до санітарів у зачовганих халатах: "...вона лежить, а з дула дим... тоненький дим... цівочкою по землі, по травичці... сизий дим... вона вночі приходить, тихо ступає, приходить і говорить, а я мовчу, бо нема сказати чого... нема... і зараз приходить... приходить..." А сусід через хату, гомосексуаліст Бронька, клепає язиком: прокрався, мовляв, а по тому пристав до секти Єговітів, пробував стужити горе у постах і молитвах та суспільному зляганні — Бронька навіть знімав штани і показував, як ото воно приблизно відбувалося; якимось дивом Лопату не засудили: "Да-а, Лопата, — під'юджував Лорд, — хто бараном вродиться, тому вовком не бути" Підійде Бронька — кургузий, немов обгорілий недокорчований пеньочок, протираючи затягнуті слизнявою очі, поканючить у санітарів "Прими", а далі сяде і третяся сідницею об білу кахлю; і Лорд пам'ятав цю білу, ребристу кахлю, — пам'ятав ще з армійських часів, бо про те, що він думав, нагадувало місиво зелених мундирів, бо те, що надходило, не утнеш ні спогадом, ані думкою. Отак підстрибує до довготелесого Лорда з рудими пацьорками до пліч, "да падліна больно умний штоби стрічся", — а зір того Лорда нишпорить червом по всіх закутках, для Броньки завше знайдеться смачний, просмерділий недопалок, вилежалий десь під теплобатареєю недопалок; а найбільше задоволення для Броньки виставляти напоказ статевий член, — зирити на нього, ховати, знову зирити, показувати санітарам, -о-о-о, Бронька ще молодець; підійде Бронька, лагідно притулиться до плеча Лорда, нагадає, що земляк Лопатин: "Ти того... не зв'яжуйся з Лопатою, бо ото так, — церква стояла у нас, у Попівцях айайай стояла. Антїквар, а не церква: рублена, дерев'яна; батюшка так читали, так читали і все по-нашому читали, так читали, ох-ох-ох читали, як говорив батюшка — слізьми сходилися, — тоді я маліпусінький був, такий собі шалапут... голова болить, голова болить... ай-ай-ай свистить голова... а в церкві прохолода, руки дубіють навіть у спеку, у серпень або мов у лісі..." — по хвилі Бронька змовкав, стрибав на лівій нозі, немов витрушував воду з вуха, як дітлахи таке проробляють, вискочивши зі ставу, — очі вертілися орбітою: жовті білки з синіми прожилками; Лорд тужив мізки: сірий очерет, прогнутий вітром, вітром, що падав десь ізгори рудуватих круч, а він, маленький недоросток, по-дорослому цілує зовсім тобі дорослу дівчину; отямившись, обертає голову, підступав до заграбованого вікна, тріщав верболозом за стінами, і озеро рябіло; Лорд переводив зір і бачив у тумані сині плями, жовті образки, що віддалялися й танули, а по тому Броньку, що вистрибує, присідає навпочіпки і тягне Лорда за коміра: "Перестала голова свистіть... перестала. Зовсім перестала, а у брата Лопати свистіла, — ми тоді маленькі були, отакенькі були, — тут він знову стрибав на нозі, — а свистіла... свистіла, бо батько як прийшли, большаки пороли шомполами, усіх пороли, а їх не зайняли: старий балакав, що вони од протеліряту... батько Лопати з дідом Єреською побили шибки та й у церкву влізли... а брат після того, як вони... ой голова свистить... свистить голова... і в брата Лопатиного свистіла..." — Бронька щезав, і Лорд уже бачив його, визирнувши з "лежачої", бачив, як у міцного гевала санітарного корпусу мало не до вуха розтягувалась посмішка, а Бронька шепотів щось на вухо, простягав п'ятірню, а той, вислухавши, хилитав ляльковою голівкою і вів Броньку до туалету; загодя вертали — санітар з упрілим чолом, а Бронька підтримував руками сідницю, шкутильгаючи добирався до дивана, зганяв обмащеного зеленкою, у виразках Лопату: "Ну що? Хто краще кінчив... Ото о-о-о", — вмостившись, повертав до Лорда: "ай-ай-ай залізли на церкву, б'ють сокирою, а батюшка зашченими губами говорять, молитви липнуть до губів... Юшку батюшка обтирають, баби кричать не своїм гласом... дзвін калатнув, дід бах сокирою, бах сокирою..."

тут червоним зайнялося, кругом церкви зайнялося, дзвін у-у-у проламав крилос, упав, покотився, ноги луснули у тракториста, — хрясь, гілкою сухою тріснули, — а тракторист уже ворота поламав, і ікона Миколи Чудотворця в багно... і хрест птахом полетів над селом, упав за селом, бо Єреська шмаг по хресту, шмаг, і хрест полетів і упав на сел..." — Бронька уклякав, і Лорд відвертався до заграбованого вікна; Бронька знову пускався кола, — чіплив санітарів руками, санітари давали копнів, — падав навznak біля вбиральні і жалібним голосом канючив "дай, дай, дай, дай, братка, покурити... дай", — дригав рукою по-жебрацькому; медперсонал переморгувався: "Може, Бронька, тебе виписувати пора — больно схож на умного человека..." — відтак Бронька підступом, крадькома до лежачої палати: "...батько Лопати повистелював іконами підлогу у свинарнику, став по тому, взявся у боки і горланить через тин, пританцьовуючи, до брата мого: мов, "Никифоре, покарав мене Бог, га?" — і сміється, сміється... колись сміх людський був, а то жах — нелюдське щось... а син його на острові телят пас, зелений острів од трави, — пас та книжку читав айайайай, — як поверне головою — хряц — так і ходив місяців зо два, ревів биком, а нормальним же вродився — матір рідну у свинарнику, у яслях покрив, поговорювали, він, той виблядок, точно їхній виблядок до інституту подався, заздри я йому, айайай заздри..." — пускаючи соплі, вистрибом біг, сідав на гузно, перебираючи руками, тягнув по кахлі упродовж коридору; старі в'язні божевільні за номером п'ятим поговорювали, що на "лежачу" тягне, бо там жратву на таях, прямо під носа приносять, і що він, Бронька, ніякий не вчитель, і з нього вчитель, як хрін із мірошника, бо сам баптист, а з Лопатою вони не поділили сестри по вірі: еч, вовк линяє, а натури не міняє. Головному лікареві ця метушня з Бронькою обридла; підходив: "На лежачу" Там-то Лорд і потоваришував з Лопатою — нікуди дітися од Броньки: "...а у синочка шия хрясь, так і помер там же на яслях, де матір покрив"; Лопата тулився до Лорда і годинами розповідав про дітей та про пристрелену дружину: "Вона лежить, а з дула дим... тоненький дим... сизий дим"; підходив лікар, після чергової очистки мізків сульфазином та шоккових сеансів інсуліну, лагідно, мовби хворий у хворого, питає Лопату: "Ну што, лучше? Ну-ну-ну-у... Завтра зайдьоте ко мне" Зайти "ко мне" страхопудило хворих, означало "постукать": лікар складе на відполірованій поверхні столу руки, складе, а перед тим попліничку тобі довірливо, сигарету, ще й сірником кресне: "а што там, а почему, да і как так можна, у вас ведь"; люди водили поглядом по портъерах — нагадувало домівку, — і хтось таки розказував якусь нісенітницю, мовляв, із третьої палати пацан "мислі читаєт на ходу", — отримувал усього-навсього вихід за ґратчастий вольєр, де вігерцем повіває, де солодко тхне повітрям, осінніми антонівками, припрілим листом, і тільки тополі стоять зелені; а тому бідасі галоперідол, межептил, а опісля в туалеті на перекурі божевільні тупцюються, нишпорять, нюшать один одного, аж поки все змивається наступним днем, а там іншим, — і ніхто так і не знатиме правди. Човпикання з кута в кут, мрія про п'ятнадцятихвилинну прогулянку. "Ну, як там надворі?" — діставав кожного з тих, що приходили з прогулянки; крадькома молився в кутку; Лорд висідався на дивані; старий Бушгольц шкарябав бісером ієрогліфів; надворі маячня осені; Лорд нудив нудом, — згадки, не думки про втечу надокучали не менш від Лопати, котрий: "...вона лежить... димок сизий... розумієш... і діти біля неї... я просто помирав за нею"; Бушгольц кам'янів біля вікна, іноді подляком, про себе, похікував, продирався крізь туман ієрогліфічного письма, а Лорд уперто слухав гелґотання у водогоні і, попри глупоту божевільного затишся, підкупивши санітара золотою обручкою, роздобув дверного відмикача,

занудно, допевне визначав, куди виводить каналізація. Отже — воля. Жид глянув у спину, і Лорд останнє що почув з його уст: "Ех, куда бежать?.. куда бежать... страна вечних дураков і поетов... Бережот же вас Іегова, да, страна поетов і дураков..." Лорд ще раз обернув голову: на грудях старого Бушгольца росла, ширилась чорна пляма; Бушголец обернувся, майнув полами халата, витяг аркуш паперу, складеного вчетверо, і зробив вигляд, що пише.

Подичавілий Лопата дригонів у баюрі; округле віконечко сліплю; з вулиці ухахали кроки; поліття змінилося на лихоліття, — вітер верещав; Лорд навпочіпки ковтав циклодол; Лопата — тільки око жовто ворушилося, в останньому промінні — космами світло перекинулося потойбіч, на Лопату, на упрілі стіни; Лорд із жалем бачив пополотніле лице Лопати. "Підіймайся, Лопато, пора... пора..." — "Не призводь до гріха. Я віруюча людина"; Лорд насильно упхнув у рота Лопаті кілька таблеток циклодолу, але той вихаркнув. Лорд з розмаху ударив під щелепу, пожалкував: "Скатіна", подерся нагору, по вижолобках, ступанки не було: остання стьожка світла втухла. "Судилище, судилище на нас чекає..." — та все ж хильцем за Лордом; луснуло шкло; погорі кроки; Лопата схибив, обідрав до м'яса долоні, пластом ліг на вцементовану підлогу: "Не підю... Не підю..." Лорд із вулиці — натягнутим нервом, вітер колючий, зжираючий літо, прошнирював навскрізь благу одіж: "Мать твою, Лопато", — повернув і, шматуючи одяг об рештки скла, витяг Лопату нагору: чорна перевернута балія міста з порожнім нутром, із свічками мертвих ліхтарних стовпів; вгаслі матові лампи ліхтарних стовпів, і в лампах хилляються шматки червоного місяця, — темінь. І вони побігли містом, якого не бачили, і ніхто з них не знав, скільки минуло часу, того химерно відібраного часу; Лопата кривавив слідами обдертих до живого ніг, хиткий, позбавлений усього, окрім параноїдального жаху. Лорд не впізнавав цього містечка, містечка, де прожив стільки років — і не тільки за ґратами божевільні; а ось химорода долі — поніч та вимерлі вікна; і перші кроки по справжній землі, вхололій за ніч, квадратики будинків, де на дахах спить тихенька смерть, яку називають — ніч. "Боже мій... Боже мій..." — ляпотів Лопата, кривавлячи слідами. Упав. Лорд напочатку не звернув уваги, чи то просто знав, що Лопата має властивість хитромордити; за добрий десяток кроків Лорд потямився, що його, Лопати, нема поруч, повернувся і, підгипоючи носачами, копаючи, — погнав. Лопата, хирлявий від природи чолов'яга, геть онімів, чаламкав губами; Лорд хвацько ухопив Лопату за обідрану одіж, закинув на горба й поволік, хриплячи замерзлими легенями, у ніч. Перші кроки втоптанюю землею, пропахлою літніми, гліючими травами, як пахне лише земля на зламі осені й літа, — прохмелили голову Лордові; зараз йому видавалося, що може згадати, хто він, як його звати насправді, повернути час, власну пружину наджигурити; самовпевнено зупинився і з облізлого, голого пагорба вдивився у хижо окреслені контури міста. Жовтіло в повітрі. Він ступив, зупинився, начебто щось готове ось було вирватися, але того не вимовити; навіть та думка, сліпа подоба її повела знову темними коридорами, стягувала вузлами пам'ять, і від того та сліпла — Боже! Боже! — що він тоді думав, коли зачинилися двері позаду, і санітари в кишенях ховали дверні ручки, — думалося, що то, може, навіки? але про це запізно, і про це не треба; Лорд сидів, затиснувши долонями обличчя, готовий заплакати од несподіванки холодного подиву, що щось таки загубив, — на пувівці опоперек лежав дохлий пес, облізлим трупом повзали опариші, а Лопата слинив губами, пробував заговорити і замість того тицяв пальцем, повторюючи "охах"

А потім настав ранок: сонце розливалось степом, золотило придавлену вітрами траву, — котилося світило вривень чорнозему. Битий шлях. Кібець грудкою упав у трави. Ані душі.

А потім прийшла ніч. За нею холод. І в глупій поночі вони блукали полями колчогого дурману, лободи, чорними латками зораних ланів, — тільки розгой вітру ворухив благу одіж: перед ними лежали коноплі, вирубані, видно, ще тогоріч; шпичаками, остюччям кололо ноги до крові, й коли Лопату починало тіпати, то Лорд горланив диким російським матом, брав попід руки Лопату, доносив до першого-ліпшого переїзду. Там десь клав у якомусь вибалку, а сам зайцем вуха нашорошував — хортом по вітру: Лопата блював жовцю, його лихоманило, тіло зводило судомою, і він когось протяжно кликав, може, дітей, дружину, — Лорд не добирав, — відстовбурчивши комір "хебе", обіпершись на покручену, розчакнуту блискавицею вербу, звисивши руки на гострих колінах, зирив, як пропливали високим небом білі перисті хмари, рука тягнулася до блискучих бістерів із циклодомом, але безвільно опадала. Лопата червом ворухився на землі, вітри дули з півдня, теплі вітри. І Лорд думав, що міг би увіпхнути Лопаті до рота кілька таблеток, але все то надарма, не допоможе. Лопата не жилець, а якщо виприсне з цього, то сам і пожалкує. Після третього дня втечі трохи розгодинилось, і Лорд вовком рискав, винохував місцину, звіром шукав по давно ходжених стежках, чуючи за собою відкриті лови, повзма продираючись крізь колочі зарості терну, прив'язавши паском Лопату, поки добрався до якоїсь напіврозваленої хижі. Чи то лісова сторожка, чи то просто за далекої пам'яті жив якийсь відлюдько; всівшись на пагорбі, набили позлипані шлунки терпкими ягодами. Лопата трохи оклигав і протяжно бив повітря псалмами, а потім знову завмирав на землі натягнутою ливною, вижовклий, нерухомий, мов мрець. Розпогодилось. Підпікало. Лорд лагодив дах, замошував гіллям діри — вітер несподівано подув холодний, потім зволожився. Полили дощі. Лорд облазив чагарі; надвечір приходив, пересвідчившись, що Лопата живий, сівав проти виходу і дивився, як вода брала в обійми землю. Вгадувалося, що до скону йшло літо. Щоб зігрітись, Лопата тулився до Лорда, облиплого багнокою, а той: "Покидьок ти, Лопато... Покидьок..."; а про себе: "Бідака, і не жилець... Здохля..." Коли Лопаті, здавалося, настав край, вишкрібіши бляшанку, начухравши оскіпків, наскубавши папороті, Лорд розпалив багаття й узваром поїв, — Лопата відхаркувався, блював кров'ю, але не хотів пити варива. "Сучара ти, Лопато, — ти ж віруючий чоловік, і чому ти заставляєш страждати людину... А-а-а..." Інколи Лордові вдавалося влити в горлянку Лопаті кілька крапель узвару, а той, оклигавши, здибувався на лікті: "Тому що людина — гріх, гріх у ній, Лорде... і гріх виходить із неї... не чіпай мене..." — "Да-а-а, — шморгав носом Лорд. — То, значить, не ти бабахнув по дружині з двустволки... — й перегода: — А я думаю, що коли б із людиною все було гаразд, вона б уподобилась Богові... Га? Га-а-а?.. Лопато?! ау... Лопато" — "Не богохульствуй... людина прах... і хто Бога не любить, той і до людей..." — просипів Лопата, упав навзнік, а Лорд з окропом усе навколо нього, не знає, як підступиться: "Ну, дурень ти, Лопато, дурень... Я то в Бога вірю, але собі думаю, це як небо й земля... А ти, Лопато, точно дурень..." Лорд навіть не злився. Десь по десятому дню втечі безперестану бовтали у баюрах суровими нитками дощі, — Лопата встав, задихав ротом, переривчасто, зовсім тобі дитина; розвів руки, склав, підступив до Лорда. Лорд сидів проти входу, не обертаючи голови, почув легкий схлип; вітер натужно храпнув знадвору, позаду щось гепнуло, і, знову-таки не обертаючи голови, Лорд пройнявся враз тугою; втома вломилася в тіло,

бахнуло сотнями, мірадами зірок у голову, щось тепле, аж до нудоти, затремтіло в грудях, одірвалося, покотилося диким, вижовклим степом; Лорд хотів щось добрати, ненароком зіпнув ротом, не наперекір, не на зле постовбичив біля входу і вийшов. Вперше за стільки часу почув щось подібне до страху, йорзаючи зором погорі ще зеленого лісу; проводжаючи поглядом птахів, бачачи, як вони збиваються до купи. Все зупинилося. Схололо. Затъмарилося. А може, й не страх. Лорд ніяк не міг дати ради думкам, що плинули спершу сіро, а тоді почали дедалі виразніше набирати якихось обрисів, кололо в легенях — те вселенське ніщо дряпнуло під серцем, і коли він став згадувати, утямлювати, що він зовсім не Лорд, а хтось таки інший, і той час, у якому він перебував, перебуває, вислизнув, давно протік між пальцями, — тоді він обернувся й побачив, що Лопата помер. Напочатку Лорду все видалося вигадкою; чи то просто щось забув? Щоб пов'язати усе це зі смертю Лопати — не добирав тями. Швидше Лорду полегшало від того, що Лопати вже немає. Він тільки хотів їсти і трохи поспати. Попивши варива з папороті, загризши дичками, ліг біля порога й проспав цілу добу. Прокинувся. Сіріло, — Лорд без тями подивився на тіло Лопати. Сів. Сидів довго, доки не розвиднілося. Але світло в очах не піднялося. Лорд попив узвару, відтак одтягнув Лопату до лісу, вкинув до баюри, довго жерстиною нашкрібав землі; так і полишив до половини захороненого. Якусь хвилю повагався і прочитав кілька уривків із молитов, псалмів, удовольнившись наприкінці словом "амінь", перехрестився, як колись учили, а може, й не так, і, гнаний голодом, подався до хижі спати. Він спав так довго, як і кожна людина, що в сновидінні не добирає часу; і снилося: котить згори на санчатах, а може, не на санчатах, а в чомусь подібному до корита; гора крута, висока, і хочеться вистрибнути звідтіля, але хтось тримає, а тоді займається світло, чийсь голос кличе. Голос теплий і рідний, що кликав і називав так далеко, в тому віддаленому часі, — врешті він вирвався і подибав на той голос. Подибав синім берегом, травами, мовби не йшов, а плів над землею; вітер ніжно гладив груди; голос лунав потужніше, сльози котилися по щоках; коли глянув, то гора відступила за спину, а позаду заливало червоним, немов палало місто, — що правда, як палають міста, Лорд ніколи не бачив.

Прийшла осінь; Лорда кропило холодним потом, слабина в ногах валила на прогнилу солому, і він тупо скреготів рештками зубів, плугався в уривках снів, бачень, галюцинацій; тіло йому судомило, і не раз приходила в голову думка, чи не краще було б повернутися. Голод і холод. Ранком бралось памороззю. Зібравшись із силами, він у болотяних заростях назбирав трави, по тому перерахував сірники, заховані глибоко, в потайній кишеньці, і розклав перед себе: клав, перераховував, знову клав до купки. Потім його вивертало жовцю, каляв кривавим поносом, і коли одного дня прокинувся, згадав сон; щось наказувало йому йти, і він вирішив йти.

Осінь тоненькою плівкою, вже зачувши свою владу, розтягувалась по землі; він минув річку, пішов насипом, зирячи у воду — темну й в'язку, як то і належить за перших місяців. Він довго йшов упродовж річки, німо глипав на схили, лісосмуги, губив дорогу, сліпота ночі заступалася сліпотою дня, а він, обдираючи ноги, гепав по чорній ріллі, гнаний власною тінню і власним голосом попід вухом. Врешті зупинився: перед зором рівними квадратиками містечко. І він подивувався — згори опало листо: опалове, оксамитове, зеленаве, посічене тоненькими прожилками. Тут до нього повернулося: старий жид, що записував щось до вчетверо складеного аркуша; і Лорд подумав, уперше, чітко, чіпко, ясно вихопивши: "Пам'ять — та тільки пам'ять, що не затиснута в білі аркуші паперу", — це ошпарило Лорда, наче окропом, диким шалом пробрало істоту. Він упізнав

місцину, де народився. Знову задер голову, немов у легкому падаючому листі щось віднаходив. Він теперечки думав, що глупість породжує надто велику глупоту або народжує, викохує ошатнішу; і те й друге чимось різняться. Навіть мають смак. Але як просто навести доказ, що ти того вже не можеш, щоб не образити нікого? Не сказати, що не любиш, хоча насправді любиш, — та воно зовсім інше, воно вилазить із тебе, — як не любиш? Просто не хочеш. Не хочеш і все. Бо щось змінилося, а те щось — набагато більше, і його вже не існує. Тобі хочеться відійти і не бачити того, за чим так довго побивався. Щоб не бачили. І воно тоді повернеться; а так — ніколи. Все одно як бігати в молодості за дівчатками. Так воно. Так, — листя падало, пронизане полум'ям жовтого сонця; когила осінь; між тим, що говориться, і "люблю" — далекий світ, переламаний, пережитий у тому "люблю"; значить, це ідіотство вивернеться глупотою: інший прожитий, по-інакшому прожите "люблю"; а якщо ти розламаний, якщо навіть не хочеться клеїти щось докупи?! Легше розламати, а то й утекти. Є шанс, нагода глянути збоку. Якщо принаймні той шанс-нагода не повернеться якось знову по-чудернацькому й ти не втечеш. А то лежиш на пісочку, у затінку, починаєш щось думати, і тоді тобі нагадають, хто ти. Краще вже на той кінець світу або взагалі подалі од цього світу, на той? Гріх?! Так, гріх; а що робити, коли тобі ходити гріх? Принаймні так кажуть. Вперто торочать у вуха і поза вуха. Гм, і ніякий він не Лорд. Годі. Кінчилися дитячі забавки у війну. Він буде Йоною, Іоною, Клементом, Микитою. Зась. Він — Йона. І по цій хвилі він відчув себе господарем становища. Йона потеліпав знайомими місцями: дядьки стежками горбатилися, на гору тягнучи клунки, але щось підступно кольнуло — теплі голубині двори, мукають корови, гучно осипаються із самих верхівок яблука та на вітрі тремтить усохла ягода. Вітер бабляв благу одіж; Йона ще й з годину скрадався кущами, вітер дворами гнав листя, а молоді, пухнасті цуценята тьякали, — в подвір'ях знову мете разом із камінцями, м'ятою і паленою вишнею тягнеться у повітрі; Йона ліг під залізничним насипом: скубав траву, що пробивалась крізь місиво мушель та гравію. Хто останнім бачив Йону, то це корова: ляльково біг насипом у порваній одежині чоловічок, потім тіпав у повітрі ногами, вчепившись за двері вагона, і ще так довго висів.

Птахи летіли над широким пластом чорної землі, перекидаючи важко крилами, проламавши нетривку тишу; вони зирли донизу чорними голками очей, — позаду маячили, ховаючись, рідні обійстя; птахи прощалися з людьми, бо по третьому дні льоту вони, перетнувши океан, сядуть на зимівку десь у скелях безплідних і тихих островів; пролітаючи над чорною ріллею, вони високо скинули тіла, пропанахуючи туге, вологе осіннє повітря, і ватаг, голосно кугикнувши, полишив за лівим крилом місто із гостроверхими вежами, червоними од нічного освітлення коробочки будинків, сизі артерії залізничних колій, де поналипали — один до одного — немов виводок черепах, брунатні й зелені вагони, що їх волокли, солучи, паротяги; будинки рудим крабом розтяглися перед тонким зором ватажка, і він, полишаючи землю, немов щось зрозумів, ще раз протяжно кинув голос, — на цей раз до міста: чорні перетинки вулиць, повзучі змії електричок, трамваїв, що слимаками виповзали на світлі плями підсвіченого з-за хмар міста; і тоді згря піднялась вище, вище, вище, внизу лишилося місто, що брунатним згустком темніло чим далі, тим більше, тільки ртуттю віддавала вода, і по мертвих осінніх плесах ходили вируни, а вітер не годен був зупинити сірого диму, що купкою збивався над чавунними огорожами кладовищ, моргів, медичних закладів,

крематоріїв, виправних колоній, загороджених колючим дротом; ватаг наостанок кинувся сторчголів, свердлячи туге повітря, креснув, тягнучи за собою зграю над високовольтними стовпами; низько над мертвим горбом лісу билися пташині крила; ватаг повернувся й сам влетів у вир тремтячих людських душ, підхопивши їх у вирій; зграя зробила коло довкруг сонця, вдарила сумним суремним голосом над поверхнею землі, і за годину місто лишилося позаду, червоно займалося небо.

Горік Піскарьов народився ополудні, наприкінці літа; сонце золотом затоплювало пірамідальні нагромадження скла й бетону, злизувало по зламу росу на верхівках людських помешкань, і ті помешкання — проти сонця — піднімалися чорним громадям. А під вечір воно, одхаркуючи, налазило на місто великим червоним оком, розліплювало віхтями по шибках і, вже при заході, щербилося антенами. Стояла спека. Неймовірно волого й душно. Як не прокинешся — до вечора; старі люди виглядали з-за фіранок, проводжали зблідлими обличчями сонце і поговорювали, що такого давно не було, видно, все те не до добра; й так із дня в день — до осені заваловало. Коти маніжилися на осонні до вересня, вітер лопотів транспарантами над сплячими тварюками, вищав у діри, вихоплював смердоту з підворітні, де ріг Володимирської і Прорізної, що серед літа не продихнеш, а зіп'яну можна оманутися, заблукати — десь посеред ночі нечиста винесе тебе на Поділ. Так, смердота справді легендарна, бо оминали наріжжя вулиць навіть прибудні пси. Піскурі, пізніше Піскарьови, мешкали у напівпідвальному приміщенні разом із кількома десятками сімейств, проте тільки їхні вікна виходили до ресторану "Лейпціг"; і все карбувалось у пам'ять Горіка: шастання шурів під вікнами, шал і гелготіння по яскраво освітлених вітринах, хрускіт ребер, — перед скошеним зором дітвори гепало до сотні ніг; враз зависали руки, клацнувши посинілими нігтями по склу, і тоді дітлашня знов переводила погляд на вікна. Мухи роєм стояли над буряковим контейнером; від того в кімнаті мерехтіло. З цього малечі хоч якась та розвага. Ополудні місцина напрочуд безлюдна: згори вуркотіння авто, бемкання головного годинника, а під дощ, низом, клубками стікав туман, бігла ціла ріка, перекидаючи цигаркові пачки; пакети з-під кефіру та молока, тріски пливли в туман маленькими пароплавами.

Тож Горіка ще не привезли з родильні, а старший з роду Піскарьових ще не привітав дружину, — як на спільній кухні, поляскуючи одне одного сусіда по плечу, вже випили по пляшчині й прогорілого полудня, обіпершись за засалені царини, завели мову про се та про те; після чого сімейний клан на чолі з Михайлом Піскарьовим усівся за круглим, міцним, брунатим трофейним німецьким столом із прогнутими, перекошеними ніжками, з позадряпанним власноруч добродійкою Піскарьовою матюччям. Стіл цей, що передавався із покоління у покоління, яких пройшло не так і багато, був давно придбаний чи конфіскований дідом Піскарьовим, який носив сині, з начосом ґаліфе, однобортний військовий кітель, закладав у проріху три пальці, так, щоб видно було золотого ланцюга, що зберігався відтепер лише у родинних спогадах, бо до скарбниці якимось чином не втрапив. Усе рухоме і нерухоме майно тут пускалося кола — сім'я складалася з семи чоловік. За діда (тоді вже Піскарьови) мешкали у високому, з гранітними колонами й білими стінами помешканні, збудованому ще за війни німецькими полоненими. Дід Піскарьов перебував на персональній пенсії, квартира повноправно належала йому, але упертий Піскарьов пантачився на роботу, десь при ЦК, — сидів на охороні, перехиляв одну-другу чарчину, після чого язик у

старого не тримався місця, шепелявив крізь ріденькі, криві зуби, й ото якось утяв не те, "шо надо", на кшталт: "Я це вот таких, лисих, падаць кукурузяну, Вань, знайш скока попереваділ та поперестрілював... да-да... ведеш його коридором, мов проважаїш кудись, да, значить, а він тобі щось розкажує, хихотить по-ідіотському, і не віре, що позаду смерть чалапає моїми чобітьми... да-да... чоботи у мене отлічні були... а він гундосить, гундосить там непотріб всіляку... несе, видно, падлу, душка твариняча ізвивається... да-да, а я в галіхфе, тьху, не те зара время, отоді було... А ти, бац з ліворвера, шматки черепа з мозгами по стінах, а він падаллю на цемент, якраз у рівчак, туди, де кров стікає... і не людина вже... та й не був... падло... Отак-то... Ваню, хі-хі-хі-хх-хі-ххрр, балакає, балакає... Ну, нічого, видно, не судьба мені вже побачить, як отого лисого кукурузяника поведуть. А мо' і ми, Ванюша, дочекаємося. Не довго, думаю, Ваня, я знаю, які там люди сидять. О-о!" — теплів Піскаренко, підводив пальця догори, випираючи одугле черево, — очі скляніли так, немов зараз перед ним пройшло його минуле. А Ваня слухав, попивав з сахарином чайок, горілки "не потребляв", бо вдома шестеро з посинілими ротами од голодухи жують кукурудзяні ліпеники; та й доповів про "лисого" куди слід, а там старого хутенько — від гріха подалі — погнали на пенсію, й Ваня отримав місце начальника караулу. Все б мирно й обійшлося, коби не дідів скажений гонор. Таки скажений, — бо як понесе, як закрутить; харчить, високо здіймається лють у його грудях, дриготить в одряблomu череві, обтягнутому майкою, — од тих часів, коли дід отримував "довольствие" Років немало, а як підгилить самогону чи казньонки — зразу за багнета-ножа, й ну гарцювати молодим лошаком по комунальній кухні, трошчачи на друзки трофейний посуд: "Порублю сволочей", — гуготить у грудях, не одному роз'ющить пику, а як не потрапить ухопити кого за горлянку, коцає багнетом двері: "Я вас на лапшу поріжу, собаки дикі й неприв'язані... А-а-а, мать вашу, за Родіну за Сталіна!" А тоді, по четвертій годині ранку, вляжеться на слизькій підлозі спільного туалету, стогне, вуркоче, видно, марячи, — знаходили його там почорнілого, з піною навколо рота й набальбушеними, налитими кров'ю більмами; забирали ножа, залізаного з обох кінців. Усі присутні підступали до Піскаренка стиха, бо, чого доброго, викине свого "бліцкрига" — прикинеться побитим, змученим, подоланим, і враз — цап за горлянку, душить і кричить не своїм голосом: "А, падла позорна. Я тебе, кукурузяник, на ніж одіну, й зо мною смолу гаряченьку полетиш пити" А сусіди: "Ну, шо там, ми люди інтелегентні, совецькі", — бо знали, що не в своїй капусті, що управи на діда цілим кварталом не буде: вони із дільничим колись разом носилися по розкуркулених українських степах, не одну дівку перелюбили, та й з 33-го на одній роботі, — тільки дільничий здебільше спеціалізувався на поетах, а Піскаренко — яка "шарага" привалить.

Упившиися вдвох у комірчині, затягували сумних українських, тоді кінчали "Інтернаціоналом" Справді, у тому помешканні люди були хто "зав.", хто "нач." Потроху перемовляючись між собою, сімейство дихало через раз, похмеляючи патріарха самогоном, казньонкою, денатуратом, після чого похмелений дід із розстібнутою ширінькою, в синьому, з начосом галіфе, вурчав животом, пускав газу, безпомічно й мертво лежав, вивалювався у перинах на ліжку з начищеними, яскравими кулями-бильцями, — все поривався кудись, відавав команди невідомим людям, скреготав зубами, ламаючи жовту емаль, протяжно підвиваючи у ранкових сутінках. І так би Піскарьови жили й досі у тій будівлі з гранітними, монументальними, майже картинковими колонами, з просторими кімнатами й глибокими до синяви вікнами; але дід якось припишк,

підупав, ходив, як у воду опущений. Гадали — по роботі щось. Далі купив пляшку казюнки за 2-68, — особисто взяв, раніше старався надурняка; не приправив звичного: "А щоб тому кукурузянику добра не було, мати його перемать..."; сидів увесь вечір умиротворений, очі блякло блищали в бік Іосифа Вісаріоновича: підніме чарку, скине погляд на портрет, чміхне у рудий прокурений вус щось до нащадків, невиразно проплямкає язиком; потому знявся обігрів зором Піскуриху, маленьку та ошатну, що все говорила про Кінець Світу, — пробурчав: "Він мені сниться — на добро" Стара зігнула плечима, просльозилась, на що б це, — думає, але нічого поприч не вставила, тільки: "Тобі видніше". "Йому видніше, подлая", — проскрипів Піскаренко, але тепло. Вийшов. Коли кинулась — багнет зник. А тут за годину — гвалт із третього поверху: "Смерть за опозорену Родіну приймеш, гнида підгузна", — мешканці підвели догори обличчя й немов зраділо чи то подивовано упізнали голос діда Піскуря; що поробиш, сьогодні не неділя, не за розкладом щось, — але таке життя. Тут дискантом голос Івана: "Не ті часи... Не ті часи... Не ті часи..." — але тонкий, непевний чоловічок начебто врешті вибачається, й дідове воляння безнадійно западає у довгих, сірих, полуцених коридорах. Та тільки-но рейвах утих, як Іван скочується високими східцями, скривавлений, так і джюрить із нього. Тягне щось потихеньку, покривавлений, по підлозі, підібгавши ноги, голос бовтається у горлянци, а позаду Піскаренко розтягується могутнім, словненим справедливості басом. Котить голос у порожнечу. Надворі весна, — низький березень із облиплими водою вербовими вітами. Ліктарі нудно погойдувались, — Іван у лікарню, дід під суд. Захирів геть, доки парився в предваріловці. Геть захирів. Випустили під розписку. Йшов комунальним коридором; двері прочинялися до половини, по черзі рипали. Жухнув старий, жовтів, лизькав казюнку, а якось у суботу ополудні перебрав речі, перемилувався, протер ордени, відтак сів біля синього вікна й видивився на облуплених анголів, утриваючись сумирно в косяку безрезневого нетривкого світла. Надвечір ліг та й тихо упокоївся. "Всі там будемо", — сказали "зави" й "начі", випили за упокій чарку, пошкодували, але на тому не порішили.

І хоч скільки баба молилася у порожній кутюк, не минуло й півроку, як Піскарьови переселилися на ріг Володимирської й Прорізної.

Й ось вони, все сімейство — семеро — порозвалювалися за трофейним столом із гнутими ніжками, пили, для початку помалу, по чарчині, "хароша водка, а в том году лучше було"; спершу й не добереш, що то: хрестини, похорон, уродини. Батько народженого на світ Григорія (Горіка) Піскарьова, Михайло, весільним генералом проходжав серед гостей. По смерті Піскарьова-діда мав надію перебрати патріарші права, а так воно не вийшло, — Марія, дружина Михайла, цупко перехопила владу; а з лица мов та писанка: хіба що червоне од гіпертонії обличчя та чорний пушок вусів над верхньою губою. Тож Михайлові, мовби голові сімейства, нічого не лишилося, як і далі набирати респектабельного вигляду, ходити на цукеркову фабрику сторожувати, красти маляс, жлуктити горілку та у перезмінках лапошити позакутті молодичь. Так собі, нівроку, зажив слави місцевого джигуна. Більше нічим особливим у житті не вирізнявся. Пив, лигався, пив, лигався. А за столом присутні мужчини (породілля була ще в лікарні), випиваючи та прикушуючи, кожен на свій розсуд вирішували: ким бути хлопцеві. Водиться таке часто-густо: ще не встигли ноги на світ, а тебе в енералі та авіатори. Достеменна історія трапилася з Горіком. Михайло, одригнувши, пророцтвавав: "Пацан буде ахвіцером... у роду всі були ахвіцери..."; баба Піскаренчиха пролепетала свят-свят і перехрестилася в порожній кут. Михайла після кожної випитої несло, круто

наверталосся втрачене. Але й цього разу не поталанило, принаймні до кінця. Брат його Никодим, у минулому конокрад з області, набріолінений, вилізаний, гирун і гівноїд, у парсунових штанях дудкою, гроші водяться, хоча не при ділі, баби ходом у труси дзюрять, оглянув каламутним, мов на погоду, зором портрет діда Піскарєнка, вставив свого: "Как піть дать, ублюдок, не горше діда получиться..." — засунув руки до кишень, сидів в обтягнутих штанях дудкою, у червоній до непристойності сорочці, поки Михайло не оговтався, підняв був руку, облишив, мляво опустив руку і вихлопнув йому, своєму брательнику, горілку в лице. Баба Піскуриха молилася в порожній кут, а недотямкуватий братик Горіка, який народився двома роками раніше й не ріс — лоб вузький, щелепа крутішала, набирала загрозливого вигляду, — тандичив "у-у-у-у-у-у", душив, прицмокуючи, на підлозі тарганів. Але нічого не трапилось. Никодим устав, витер інтелігентно обличчя шовковою хусткою, поправив штани: "Останній всплеск мужєства. Ценю, скатіна". Пішов. Заявився через багато років, коли фізію Горіка увіковічив в "анфас" і "профіль" фотограф з Лук'янівської тюрми.

Перші роки Горік прожив під торохтіння дерев'яної коляски, у пам'яті — вичовгані до блиску поручні; старший братик, якого прозивали Сьо-Сьо, однією рукою чавив тарганів або порпався у власному лайні, другу руку наміцно прикручували мотузом до коліски, а братик забував, — привороженим поглядом вшніплювався в низьку стелю і вільною п'ятірнею довго розмазував по підлозі комаху. Наче ненароком згадували про нього батьки, почмокували над Горіком, ляскали пальцями, хрюкали, ляялися, билися між собою, — часом повітря крилося несамовитим гвалтом, — ноги за вікнами зупиняться, потопчуть, знову йдуть. Батько, — Горік чітко виписує це із дитячої пам'яті, як і зелені дерева, — все більше малів, робився висолим і миршавим, але завше був вичищеним до неприродного лиску, з духом "Вермуту" або коньяку з рота. Пізніше, коли Горік ступив "за вікна", то бачив батька з двома дівами. Одну він особливо виділив — з яскраво нафарбованими губами, худу, повногруду; мішанина кроків, батьків залізаний чуб; а поки що за вікнами бігли білі хмари, пролітали десятками тіней ноги; місяць блискотів по шибках, у яких відбивалися часом розітерті обличчя, а погляд сумно опадав на вулицю, і тепло в кутку ворушилася зі сну баба Піскуриха, читаючи вечірньої молитви.

У шість років він вибрався на вулицю, чи не вперше після народження, і втявся, приголомшений склепінням прохідних дворів, арками з гіпсовими статуями, приворожений вирлюючим, вуркочучим, рясніючим, вигнутим хребтиною Хрещатиком; тримався за батьків палець, чув, як холоне серце, — а батько, блідий, із краплинками поту на чолі, сміло ступав у вир. Стара баба Піскарєха, забачивши, як рожевіють щоки, як блищать очі Горіка, тихо перехрестилася на порожній кут і сказала: "Слава Богу, а то думала, як із Сьо-Сьо вийде..." І так воно було, — то Михайло втихомириться, то заголосить Марія. Нема ради ні одному, ні другому. "Бо обоє в гріху", — тихенько жалілась стара Піскуриха, жалілася Богу, але й за це їй перепало.

Чим далі, тим було гірше: Михайло робився кволий; тим часом сімейство, завдяки колишнім "зав-нач.", перебралося на Сталінку. Вони оселилися в будинку, схожому на той, де мешкали до народження Горіка; щоправда — сірому, брідотно схожому на фортецю з призабутого підручника історії про французьку революцію; під будинком пролягала головна автострада — всенякий день гули клаксони, шмигали авта; а поруч — рукою подати — зеленою спиною вгинався ліс. Голосіївський ліс. Усе тут було химерне, змішане — фарби, голоси, люди, бетон. На той час

Горіку пішов одинадцятий. Розваги перекидалися із підворітні до лісу, з лісу до підворітні; йшли по Васильківській негмамовною ватагою, небо протікало блискучими вітринами, сонце сліпило очі, а вони повертали на Рівенську — грати у війну. Війна була неабияка.

Старий алкаш, що жив тут за окупації, співпрацював з німцями, — чи то мив підлогу, чи то волочився за якоюсь баберою, — одне слово — ворог народу, за пляшку казюнки розколовся на сховище, де німці наспіх закидали зброю. І тільки вляглося виття псюрні за вікнами, як Сталінку шматувало стрекотіння німецького шмайсера; люди нетямилися з жаху, заривались у теплі ковдри під завивання осколків від гранат, а дівтора бігала крутими, в'язкими від вологи, навіть улітку, пагорбами і смалила зі справжньої зброї. Дільничий мав клопоту, — старий енкаведист, майор Сироватко. Надходили депеші, кожного дня відділення піднімали "в ружжо", але шантрапа безслідно зникала, полишаючи вириті вибухами ковбані. Майор Сироватко зранку вставав, сторожко просиджував на балконі до обіду, вслухався у тишу, гуркіт, — підбираючи губи, добирався до гранчатої карафки з коньяком, пиячив до вечора — все як на війні. А з вечора — на лови. Одного разу поталанило, але під обстрілом двом міліціантам довелось втікати через усе Голосієво, так до пуття й не дізнавшись: хто і що там. Та допоміг випадок — склад загорівся, і лише Горік зважився гасити пожежу. Вибухом викорчувало з корінням кілька дерев, забило двійко сусідських дітей — на шмаття розкидало. Горіку розтяло пів-обличчя, аж зуби видно. Заюшеного, його притягли до лікарні, повитрушували з кишень гримучу ртуть, бойові запали, гранату і кілька патронів і під несамовитий вереск Піскурихи Марії заштопали обличчя. "Вовк, та й годі... Точно — Вовк..." — хтось казав із лікарів. Так до нього причепилося прізвисько — "Вовк" а перегода — "Клик" Дивиться на людей сірими, незрушними очима крізь навислі русяві кучері, іде тротуарами, засунувши руки до кишень, і ні до кого діла нема, та й не подібний ні до кого; сам по собі, хоч мале ще та дурне. Коли влітку дворові бійки сягали апогею — один район на інший, Горік був попереду. Сунув прямо, не зважаючи на ножа чи кастета. Не боявся. Битися навчився рано. "Талант! Талант, а не талантішка" — не без задоволення говорив майор Сироватко, та, власне, не проймався особливо його долею, немов щось наперед знав; кине, як через голову: "Дивись, бо буде, як з Никодимом" Из Никодимом — братом його, колісь конюкрадом із області, картярем і джигуном, із недалекої пам'яті набріюліноним, вилізаним, у парусинових штанях, навскрізь просмерділим жіночими парфумами, тим братухою Никодимом, що не при ділі, а гроші водяться, баби мліють, гирун собі й гівноїд, на хрестинах, по народженню Горіка Піскар'юва, вихлопнув був йому, Михайлові, горілку за коміра, а Михайло матюкнувся слабо і прозоро підняв був руку, облишив. "Ценю акт мужества, скатіна" — сипонув горлянюкою братан і зник, певне, на новий етап.

Отож Михайло не морочив собі голови, не йняв що і як, коли йде з Никодимом: блондав блідий, вичумлений, — нутро не сприйняло Сталінку, — народ зусібіч дикий, можна навіть сказати, неінтелігентний, падлючий народ, без попередніх балачок розкров'янить писок або підсуне, диви, вихиляючись, дригне колінами, просюрчить крізь зуби патлатий жлоб: "Папаша, плоско шутіш, сваліл би от Люські, однако, возраст твой могілої овезя" — а тут біда наджигурилась, джарга заздросів, сум'яття перед втратою, удворуч усе, удворуч: Марія влаштувалася за протекцією дільничого "на віно і водку" тож випивки не переводилось, та хіба те, — відтепер фігура Михайла Піскар'юва, монументальна постать сімейного годувальця, примара домашнього вогнища не мала жодного, навіть перехідного,

непевного, навіть таки порожнюватого значення: "Ні хрін ханьки м'яти і бовтати хвабрикою та дівок за сраки лапошити", — й зараз Машенька, тобто Марія, парилася за брунатною, під горіх, стойкою, парилась од "жигулівського" чи "пензенського", оповита тамуном власноруч викоханої мрії, під звуки з прикарабка, лунало напівзаборонене "ах мурка, ти мой мурррьоночек", де в окиді задзеркаленого прилавка десятків відвідувачів видавалися за сотню; утопивши рожеві кулаки в похилі боки, навіть бровою не вела: червонопика, пишногруда, мужички пошкрьобували "проходняком" повз прилавок, навіюючи тепло, а Марія мліла, од чого "гелики" з позалипалими очима крізь сизу кушпелінь тютюнового диму, погорі столів, умащених жиром оселедців, залитих ріденьким сечовидним пивом, засиджених убільшки в кулак зеленими мухами, "делалі ручкой", а Михайло з підбраною від похмільної нудоти мошонкою, аж язик стягувало у рурку, під "ах мурка-а-а-а" канючив чарку. Канючив, як шкодливий кіт. Смерть як подався: уранці будив переляком дощ, піднебіння порепане, щелепа зависала до обідньої пори, щось мугикав, ворухив вичовганими губами, відшгорював фіранку — піт рясно, дрібно, родзинка по родзинці холодив чоло; потому вештався кімнатою, збирав недопалки, візерунив поглядом зачовганими шпалерами й, розтріпуючи недопалки для самокрута, вгадував на стіні де Африку, де Америку; Сьо-Сьо пудив у штани, ворухив крутою щелепою, розхитувався на купі власного лайна, заочував очі — білясті, цнотливі яблука білків, — і незмінно на одній ноті протяжно тандичив, витягував видзеньком по шибках "у-у-у"

"А шоб тебе, собака дикий і неприв'язаний, машина переїхала, недоноску", — в серці говорив Михайло — на нього з облущеної рами зирив портрет-світлина діда Піскаренка, у синьому з начосом галіфе, — два пальці між другим і третім гудзиком, — і Михайло, до решти зневірившись, подивившись на діда, знаходив був часом приховану Марією півлітру; вилягшись, погулькував горілюню, прискаючи голубими, обнадійливими для сімейства, а насамперед для себе, колами надії; зірвавшись на рівні, тікав од усього, подалі, до Голосіївського озера, перестрибом, перебираючи поглядом ходу товстозадих дівок — о, в цьому Михайло кохався і знав діло вперто, — пантачився лошаком, перелітав урни, розмазував пику шибками чужих квартир, відпльовував, крив матом на зупинках, — тільки в брудно-червоному закавулку, у квадраті домів трохи укручував хвоста і згадував, що, "мать того за ногу", не поодеколонився.

Але то ще не все: бува як прокинешся — жу-жу-крах-крах-тррп, — і так, мовби хто сидить у голові, молотком гепає, гуготить, длубає хробак у мізках, а оце нещодавно на розі Васильківської та Козачої, де плакат "Економте електроенергію", згори озвався хтось голосом Левітана: "Михайло Аврамович, спасай Родіну — вручаю тебе генеральськіє пагони. Смірна-а-а!" — та Піскарьов вертнув головою, задер похилі плечики, потрещав карком, — нічого не вгледів; щодуху подався до озера. Напівдорозі, на освітленому п'ятаку плющі — сонце било крізь вітражі — у затінку, голос зупинив його, повторив наказ; Михайло хотів дати дьору — рявкнув невидимий: "Подлий і нізкій, у штрафніє батальйони падьош! У штрафніє!" Голос підозріло добирався до інтонації Микити Хруцова, або ж учувалося лоте ревище діда Піскаренка. Та швидко Піскарьов пообвивався наказів: посіпався запрілими коробками універмагів, "згори" поглянув на море люду, що повзав повсебіч оселедцями, переконався, затаїв у собі впевненість: вони нічим не різняться од нього, хіба що той або той судаком вибальбушує очі; Михайло якось висмикнувся з тієї тисняви, на останнього карбованця хлопнув у розпечену горлянку гранчака вина. Дивись, полегшало: світ умиротворився, настирливий голос

невидимого чоловіги пошкабарчав, покалякав і одв'язався; теперки Михайло годен був собі дати раду. Але, поговівши, послинивши поглядом жінок, похитуючись, із повернутою гідністю і навчений досвідом, що випитого на досить не стане; поки спека вапнила небо, почовгикав до давньої коханки, що мешкала на площі Калініна, й там безпробудно, немов доганяючи щось у житті, пив три дні, у своє задоволення, заїдаючи квашеною капустою, кнуром вивалюючись у чорних, непраних простирадлах, а коли приятелька виштурхала в потилицю, бо навернувся інший, із одстобурченою матнею, кишеннями, повними грошей, подивився на неї протяжним, нещасним поглядом людини, яка не має права просити про допомогу, з незадоволенням несправдженої людини на цьому світі. "Сука ти последняя", — вулицею його крутило, як муху в окропі, затуркано дивився на реклами "Енерготресту", "Метростроя", "Київбуду", а може, дасть нелегка виглядіти того чоловігу; на кого він схожий? На діда? На Хрущова? На Сталіна? А мо' сам Лаврентій Павлич? Дома говорив дружині: "Їсть мене, Маша, щось ізсередини" А Маша нудно, повільно повертала голову, світіла склом очей, бо "на водке і віне", скрипіла: "Піть, сволочь, треба меньше", — і йшла на працю або ще кудись. Михайло досьорбував рештки вина, влягався на ліжку — нічого не приходило; він зазирнув за портрет діда, за портрет Сталіна, але як треба — нічого; по обіді подибав на озеро. Посидів на глинищі, роздягнувся, хруснув солодко кістками; приємно; пірнув, заплив до середини, аж тут як гукне щось: "Утоплю, собака", — і Михайло упізнав голос того, котрий горланив про "спасеніє отечества"; на березі задриготів тілом, шкіра посиніла, напнулася сиротами на вітрові. Хотів схватися од людей, — завицало над головою, а в жилах немов замість крові тече товчене скло і пісок; знову гарикнуло, ляснуло ланцюгом об землю: "А, падла, іспужался? Обосрался?" Тоді Михайло побіг упродовж озера, підминаючи стопами капелюшки, сукні, станики, гайнув до лісу, але гілками стрибало, гарювало, тріщало, доймало легким глузливим посвистуванням, дуло крізь сопливі ніздрі. Й усе так, начебто Михайло голий. Він спробував було зарити голову в пісок, а колом — люди: посміювалися гнусяво, похихикували, тицяли пальцями, давали слухні поради заритися взагалі, але хтось додумався — налив гранчака горілки. "Ах, ти, підарюга, — ішо і пьош", — наостанок прошипів голос діалектом рідних місць Михайла Піскуря-Піскарьова. Утих. Горілка обсмалила нутрощі, весело в небі нанизувалась на сонячне проміння бавовна хмар, срібною лускою бралося озеро; вечір крилом ніжив Голосіїв...

А вдома Михайло сидів у кімнаті покійного діда Піскаря, — звівши руки, мирно вовтузив поглядом, дивися, як Сьо-Сьо бавиться власними екскрементами; потім прийшла Марія, привела Костю Шаповала — вантажника, дебошира, любителя гітари і Розенбаума: "Ну, што, Міша, по маленької?!" Баба Піскуриха проговорила своє "свят-свят", поклала хрести на порожнього кута; чоловіки випили, просвітлена Марія готувала на кухні, коли Михайла знудило, і Костя Шаповал почав його ганити: "Зачем, падла, пьош, когда не можеш. Ти не пей, работать надо", — говорив, говорив, а Піскарьов дивився на нього риб'ячими очима й усе чув, як у діжі; навідалася з кухні Марія й прогнала чоловіка в куток, а далі він, Михайло, запам'ятав би все, та, видно, "не судьба": сидів, піднявши догори пальця, й повторював дружині, пальці лівої руки запхавши за шлейки майки — майки тих часів, коли дід Піскаренко отримував довольствіє: "Ти меня отруйти хочеш, падліна, підсипаеш щось у жратву", — тоді вилетів через вікно, довго ширяв над Сталінкою, вгадуючи у квадратиках будиночків квартали, зачіпав пальцями віти — "ха-ха-ха-ха" виривалось од

радошів; політав, доки не скінчилося пальне, приземлився біля Сьо-Сьо, що смикав довгі волосинки на крутому підборідді, — з мокрими штаньми; десь узялося порося, а придивишся: чи то порося, чи то лев, — похрюкало, поворушило рилом, махнуло крильми, як у мультфільмі про Попелюшку, його, Михайла, не взяло, гайнуло у прочинену квартиру; смерть прийшла, торохкотіла кістками, зачаламкала вставленими золотими зубами знайомого Михайлового лікаря-зубопротезника, але Михайло нагнав її "еч яка у-у-у", а відтак провалився крізь землю, сидів на купі жару, чаркував та говорив із чортами, а десь собі краєчком думки: як би його обдурити рогатих; тоді злетів, пахнув білими крилами янгол, ухопив Михайла за поперека, поклав його, Піскарьова, на пухнасту хмару, лежав під рожевим балдахіном, приємність така, як після першої чарки; та прогнали звідти, і вже бачив Марію, подругу життя свого, як вона через дах, крізь стелю, за ноги втягувала до себе Костю Шаповала, — бідака застряг межі стелею і горищем, видно, зачепився гудзиками — верещав недорізком, а знайомий голос, до чого рідний, близький та теплий, по-діловому зосереджений; мовив: "Зарубі ету кабилу", — Михайло ухопив сокиру, цокнув начищеною до сині крицею об одвірок, погнав Марію та примарного Костю на подвір'я. В'язало півдвору. Піскарьов не чинив супротиву, навпаки, удавав спокійного і нормального, а з'явилися міліціанти, то побачив у найстаршого, з погонями сержанта, розкидисті оленячі роги, а в решти — поросячі писки, і як підійшли, то затхнуло кнурами, правда, говорили чисто по-людському. Михайлові не до них — виборсався й побіг: намітало листям, протяги лизали дворами, стіни луццали, валилися, мороз поза шкірою: падали будинки — він намагався утримати їх двома руками, навіть ногу виставляв, та врешті відчув, що це марно, що "всьо", упав ниць, затупив голими ліктями голову: "Рятуйте"; двір сипів, крився демонським криком, гризлися пси, пускаючи вітром клапті шерсті, виття, галас, рейвах, і все це ухало у квадрат нічного неба, де голками різьбилися зорі. У дільниці, одригнувши м'ятним перегаром лікеру, підтопаний майор тицьнув папера: "Пиши, сволочъ, що потребую лікуватъся од алкоголя": на простягнутому аркушеві паперу в кожному кутку сиділо по червоній мавпі і показували дудки. "А-а-а, кровушники-и-и", — і Михайло дулубав їх нігтем, душив пучками; мавпи висакували, збивалися докупі, верещали, перемовлялися і советувались, гули й смерділи. "Ведіть його, придурка, у псіхушку", — буркнув без злості майор Сироватко й провів долонею по висрібленій сивиною їжакуватій чуприні, з лоба йому проростали баранячі роги, рядові міліціанти рохкали й гадили на підлогу, ну, точно, свині. У "чорному вороні" везли зв'язаним, Михайло репетував, що в дурдом йому ніяк не можна, бо хтось повитягував у нього нутрощі і тільки Марія знає, де вони, та невидимий голос крякнув презирливо: "Спи. Ти мені заважаєш!" — Михайло перехрестив невидимого, і вже балакав із двома янголами, що робили одне одному педікюр, а за хвилину перетворилися на перукарниць, наминали тістечка "бізе", дзюрили у горнятка, й сечу виливали Михайлові на голову, а він тягнув у повітря сумно, безпомічно, тихо, дитинно схлипуючи: "Верніть мені янголів... Верніть янголів..." — у лікарні довженний, жовто освітлений коридор, просмерділий ефіром і формаліном, привів до пам'яті: налитими кров'ю білками, звуженими зіницями Михайло Піскарьов упіймав молоду, з окатою сідницею, тверду, як із дерева вирізьблену, медсестру, — набрала в шприца — з кінчика голки побігла крапля прозорої рідини, чистої рідини, дзенькнула дертичною, зачовганою підлогою, перетворилася на останню коханку Піскарьова, і він тихо, звірино завив, зачаламків губами, на яких позалипала слина. "Виміряй йому тиск", — кинув маленький чоловічок у

брудному халаті, з утомленим поглядом невдахи і засурмив мідною трубою, зарохкав; медсестра витанцьовувала, стеля, стіни лікарні прозорились іздолу, десятки пик лізли одна на одну, кожна поперед себе: з довгими вухами, висолоплювали язика, дражнилися, вертіли кінчиками, забілілими кінчиками носів і по-змовницькому підморгували. А далі марудила спекота; дрижаки куйовдили мошонку, жар напливав по грудях, — обірвало нутроці, потягло крижаними вихорами, й усе так, як у дитинстві, коли його вперше посадили в крісло зубного лікаря, де Михайло високо задер коліна; а з неба покотило, пішло синіми, зеленими смугами, його кидало, виймало з провалля у провалля, й по якомусь часі він угледев себе, покритого жовтим, цупким од хлорки простирадлом, виринув із темряви, лежав ногами до стріловидного вікна, далина обіймала все довкруг, запаморочливе запале небо, залізничні насипи, мушельки вагонів, колеса витюкували — вже на вечір — голуби прошивали бурштин сну, і лагідний, укоханий та випещений вишневими дворами двір, де старенька скоцдорблена жіночка обіперлася на держака лопати, а хтось маленький, у хебушних штанях, зі шлейкою через плече, ступає до вікна: риплять тополі, айстри духом своїм ріжуть ніздрі, й дець мантачать косу. У кінці двору губиться, каламутніє світло; дорога йде струмовидними тополями, долоньями хмари, а озирнешся через плече — трава шовком на сонці; ти навіть не встигаєш подумати, а дорога видовжується, тріпоче попід парканами, між латками засіяних полів, а жіночка натомлено читає щось, не проймаючись змістом, водить нігтем по бісерові рядків, і країна сунеться, виповзає, минає тебе. Коли спекота вляглася, Михайло побачив крихітну, з макове зерня, чорну цятку. Чорна цятка росла, з'явилася баба Піскуриха, мнучи в руках вузлика з його одягом, та все клала хрести, а він хотів було крикнути: "Відпусти мене! Мені боляче!" — та чорна цятка росла і поволі втягувала в себе бабу Піскуриху, Горіка, Сьо-Сьо, — свистіло, кругом крило леготом, хлюпотіло, мовби у повінь. Було боляче. Михайло засапався, знову побачив, як засинілий рот ворухнувся, здихнув легко, серце шалено колотилося по ребрах, уповільнило хід; шкіра на обличчі напнулася, видалося, що тіло вже одірване од ліжка. "Він іще живий", — почув Михайло розпачливий голос баби Піскурихи; жовтим сонцем заливало вямки очей. Нараз відпустило, начебто хтось розтяв і вивільнив од якоїсь потуги тіло. Михайла засудомило. Гребонув руками. "Помер", — почув голос маленького чоловічка у брудному халаті: об ноги Піскурихи терлася кішечка; нявкнула, настовбурчила загривка. Баба тричі перехрестилася. Ластівка стрекотнула у прочиненому вікні, сіла на поручню візка-каталки, повела дзьобиком і випурхнула навстріч синьому небу. Чоловічок креснув сірником і запалив цигарку.

На ту годину, по смерті батька, Горіку пішов шістнадцятий; голос у нього переламався, зрідка, коли доходило до сварки або бійки, — похрипував, істерично натягувався та сипів молодим півником. Звістка про батькову смерть застала його на вулиці Ломоносова, де він із ватагою "чистив" студентські гуртожитки, — робили "гоп-стоп" запізнілим та розговілим тільки-но, після любовних походеньок, неграм американського походження; щось дорогою наче штурхонуло у спину, в роті віддало чимось металевим, — Горік оступився, навіть понюхав руки, — одну, тоді другу, — але смак мовби проїв його; потім він бачив червону черепицю, що різала косо ранкове небо над розбірним будівельним вагончиком; протяжно повискувала стріла підйомного крана; Вовк одсапувався молодим лошам, обтирав липкий піт, на лежаку розпласталась п'ятнадцятирічна Нілка із запаморочливо сірими, скляними очима — тільки упади туди; тій Нілці, якій сусіди шипіли вслід: "А ця лярва буде як Люська Фанера", він

намірявся показати мужське поведження: "Я тобі не фраєр і не поц", — Нілка у відповідь трусила тугими, дорослими грудьми, вигинала поставу, похихикувала на лежку, косила зором по стінах; ранок уже ніжно рожевив шкіру; "Що за чорт", — говорив Горік, а Нілка переверталася на живота, виставивши округлу сідницю; тут хтось постукав. Зашкрябало. Проїшло морозом по шкірі; Нілка відсахнулася, і Горік побачив, як тріпочуть повні жіночі перса, спраглі набухнути молоком; соски урізнобіч, сонце вилізує підлогу, світло від ліхтаря на фото оголеної Мерилін Монро; гуркіт удруге — чи то у свідомості, чи насправді? Запахло волошками; відтак до цього запаху домішався металевий дух; Горіка теліпнуло. Нілка зирилася на перекошене, спітніле лице Горіка, спотворене шрамом; Горік сів, стиснувши кулаки, боров нудоту, тіло поніміло, — нараз його прохромало жажом, пучки закололо; щось брунатними хвилями бризнуло з шибки вагона; далі він біг, хекаючи роззявленим ротом, відчував перебабляну боєм мошонку, стрімголов гнався алеями, приспаними полудневим сонцем. Блідим, як око помираючого чоловіка. Збив ударом долоні бджолу; заревла сирена вантажного авто. Не при пам'яті — до четвертого поверху, ніздрями по-звірячому втягнув густу підвальну смердоту, з широко розплющеними очима зупинився, послушав у повітрі дзинькання скрипки з горішнього поверху, покривився, штовхнув облущені двері, — ніби не з ним це, а хтось наглядає, — попереду стіл із білою цариною, якому, видавалося, не буде кінця і краю, ряди пляшок на ньому, червонопикі фізії батькових товаришів, а швидше, одноденних Марійних коханців; пили за здоров'я, за сина; коли прийшов полудень і треба було виносити труну, оббиту червоним і чорним, то половина з тих, що пили за упокій, порозповзалися дряблям у кріслах, хтось тицвав невірну дружину своєю писком у "імпортне" олів'є, а осторонь, заголивши до пупа спідницю, нач. караула чвавив на дивані сусідку покійника Піскарьова. Марія дивилася на те зле, й не тому, що оскверняли прах чоловіка, а тому що їй самій уже давно приглянувся той сусід, котрий натомість "приглядав" усіх жінок усього світу. Щоби погамувати лють, вона зі щедротою розливала горілку по склянках: "Пом'яніть, пом'яніть покійничка", — і свічка жовто гостроносила обличчя померлого; віск скапував на груди; майор Сироватко потягував чарчину за чарчиною, нахвалював червону ікорку; над вечір, такої пори, що не втямиш, чи то весняний холод, чи літо нагадує колючу осінь, проти сутінків, поважно познімавши пропрілі картузи, де сіллю повиступала спека, завітали на гостину міліціанти. Крякнули смачно по чарці, посиділи, дивлячись то поперед себе, то на портрет діда Піскарєнка: "Да-а-а, славний був чоловігя" Горік, упрілий, прохриплим од бігу і курива голосом прошипів: "Козли", — міліціанти дивилися на Горіка, на портрет Сталіна, на старого Піскарьова і далі пили за дідову пам'ять. Коли нагодилися виносити труну, оббиту чорним кrepом, Марія поклала до зачовганої валізи майора Сироватка пляшку вірменського коньяку, — гіпертонічні вени на скронях здулися трубами, — додала ненароком мов: "У мене ще один анцибол росте... А власть треба уважать, бо як ми до неї, так і вона до нас..." — а тоді захмеліла, перегнувшись на спинку маленького дзиглика, де сидів Сьо-Сьо, звисивши великі, прим'яті подихом неминучої старості груди, блювала спершу вінегретом, далі жовцю; стара Піскарєха клала побабілими пучками хрести під вижовквим фікусом, читала "Отче наш", "Богородицю", — тихенько в душі похлипувала. За північ, коли люди розійшлися, завихрився вітер, задеренчали двері й волосся залуцало електричними іскрами. На цьому спогади — нетривкі, засмічені, просмерділі голубцями, що їх лаписьками чавив Сьо-Сьо, — вривалися. Останні спогади про батька. Горіку так і втесалося в пам'ять:

холодний піт по грудях, зірець ранку у вікончику вагона, тремтячі соски на грудях Нілки, стрілою липова алея, високе полудневе сонце, знову маячня про Нілку, і — нічого не лишалося; нічого, крім як і далі гасати по Ломоносова, трусити котів-сутенерів, вибивати зуби арабам, а тоді від нудьги, висівшись із друзяками на паркані, мов горобці на осонні, посмокувати "Казбек", чвиркати із нижньої губи, спостерігати довгоногих краль, що вихиляли стегнами й проходили алеями. Да-а-а. Мрія. Один тільки Горік мав дівчину, але крім мороки, од Нілки не перепадало нічого. Це злило. Ватагу злило. Горіка тим більш.

Проте Нілкою Вовк дорожив, щоправда, Містер Пенс Кобиляче Око, а ще Череп, а ще Мойдодир, він же Шарманщик, вурчав, мов "із-за баби ні стоїт", але Нілка діставалася Горіку з кров'ю, та й як інакше, коли тоді, зразу по кількох тижнях, ватага стала іменуватися бригадою, — й до тупоти у мізках, до холонучих пучок у сирих льохах пиляли на ножі терпути та завтовшки з палець швайки. А вийшло все те на рівному місці: прочув Вовк, од сторонніх людей прочув, що Носач, вишибала на танцях, котрий у коротких перервах так смачно кричить "а січас журавлі", той самий Носач, котрий підторгував травичкою й був першим серед других та третіх, уподобав тискати Нілку по закутах та підвалах. Десь під ту саму пору почав постукувати дільничому Сироватку куций, повний, рожевий Боцман. Історія та облипла чутками, але Горік вийшов уже на рівну дорогу — мов на літняк вийшов, і начеб уздрів там щось.

На гоцалках, тобто на танцях, їх, малолітніх, відганяли за паркан, а вони простромляли писки й у шпарини, одним оком, ловили кружляння пар, мерехтіння дівочих рук, зтягнутих у нейлон ніг; у пароті, клубках сизого диму вони знаходили щось таке, що можна почути й побачити лише в кіно; отож Горік придибав на розборняк майже один, лишень Боцман вертівся вивіркою: "дядька, мол ні дадіте сігареткі", — Носач присік їх одразу: покурюючи "мальборину", одним кидком пожбував через паркан Горіка, за ним Боцмана, розвернувся й спокійно щось мовив до Нілки, через плече показуючи. Горік підвівся із кушпелиння і, не обтрушуючись, подався знову на танцмайданчик. Удар відкинув Носача на сітку загорожі, роз'юшив губи. Стояв, кремезний, отетереніло роздивляючись то одну, то другу руку, а кров у ліхтарному світлі текла — крапля по краплі, і Носач ураз ревновав, кинувся було на Шкарьова, та моцний удар під дих зупинив його, а ще більше його насторожило, що Горік нагнувся — мовби за камінцем, і Носач тоді вихопив ножа, але прорахувався, бо цього тільки й хотів Вовк: блиснула фінка, подарунок старого блатяги Нікандрича, жовтим іклом потягнулася через танцмайданчик до живота Носача, — відстань простягнутої руки, — але всі бачили у руках ножі, й чим більше бачили, тим більше схилялися до Горіка, — удар патрунув м'язи, Носач заревів бугаєм, вертонувся ошпареним на місці; двоє товаришів попід руки потягли його під настил, де стояв програвач, — Носач загорланів, ударив головою купку чорних платівок; чорними пластівцями посипали платівки, затрушуючи осколками кривавий слід... А після танців дві бригади зіткнулися біля одного з Голосіївських озер: похуркували велосипедні ланцюги, рипіла гідравлічна гума, проходняком польовували, але не чіпали один одного ватажки; туман снував з озера на ліс, лягав тоненько, голоси приглушено бились у лісі, але тут прискочив захеканий, з прогнутим лобом од безлічі ударів Містер Пепт Кобиляче Око: "Стрьом, мужікі, мусора січас нагрянут, во будет..." — й обидві бригади мов здиміли, розсмокталися по хатах, по підвалах, до люті в зубах майструючи з терпугів тесаки та фінки.

Наступного дня вони зійшлися біля того самого озера, але Носач привів надто мало люду, понадіявшись, що з неоміроків стане й того, тож Вовк побив його бригаду, тоді довго топив їх у багні разом із дівками, до синього годував мулякою з дна, і все в присутності Нілки, відтак притягли Боцмана, що скавулів, просився, — Містер Пепс Кобиляче Око примусив його зняти штани, і ціла бригада під вереск, тонкий, мов цвях по склу, лигали Боцмана "за зміну", пітушили Боцмана. А Нілка дивилася, — аж перехопило їй подих, мурашки по шкірі, по спині, — приємно і гидко робилося; вона заворожено дивилася на те дійство молодих самців, спливаючи од німої похоті, та зіткнулася із холодним, непорушним поглядом Горіка, враз побридилася, охолочла, стояла з мокрими трусиками, заплаканими очима. Горік дивився понад голови й понад ліс: ранок рожевив небо, Боцман хлипав у жовтому листі, люди Носача просилися, а декотрі й огризалися з води.

Так він вийшов на дорогу.

Йона прокидався від тихенького луцання: поночі падали таргани, спинки їхні лущали, вони ворушили лапками, потріскували дерматиновою підлогою, намацували джгутиками вусів обличчя, — і тоді він прокидався, спочатку не добираючи, де він, і втуплював нерухомий погляд у зашторене вікно; тоді згадував, що він десь на дачі, спить на теплому пуховику; осінь позапліснювала поверхню землі, і крізь сизий морок Йона подовгу, ніжачись, сопучи ніздрями, стараючись уловити найменший запах небезпеки, стежив, як вибілюється ранок; дух людини ще не просякнув нові шпалери, нові меблі, одяг — розкиданий поспіхом; було холодно; намагався вгадати, котрий то вже день, треба, певно, рушати в путь, бо місяця мають здатність призвичаювати до себе людей, а від того лиш горе: лізуть, пруть непотрібні думки. Та й охляв зовсім. І думки. Він не тямив, що з ними робити; після втечі на нього сходило щось свіже і чисте; і те чисте, свіже — було його, Йони; але находило невідомо звідки й так само зникало. Отак Йона пролежував перші дні: спочатку збирав думки до купи, класифікуючи, добираючи весь той непотріб, навіть балакав із ними, але, на диво, образів не виникало; свідомість уперто відмовлялася повертати в минуле, а дія майбутнього не ставало сили. І він під ніч падав на пуховика: безсилий, тремтячий; пробував заснути, — марно. І тоді починав думати, що він, Йона, не був людиною, яка носила в собі трагічність, власну а чи чужу — хоч би доля й перехрестила його з уселенською трагедією людства; він добре тямив, швидше вихоплював з порожнечі: трагедія виводить за умовну межу моралі й совісті і, щоб вижити, людині треба кидатися у всілякі нечистоти, і не варто говорити про те, що це необхідно виправдати, а совість та мораль якраз тут при ділі, а от те, що ти вкоїв і приніс у світ, зовсім не трагедія, а скоріш — розплата; отако думаючи, сперечаючись, дригаючи ногами, Йона доходив висновку, що ніколи не носив страху; видно, викинув його і дивився у навколишнє, начебто брав його до рук, промацував, і це промацування нагадувало вибирання рушничі мисливцем; так, вирішував, — він викинув страх, як людина, що переїлася теплим хлібом. І він спокійніше швендяв у своєму кутку; з того боку, у прочинені двері бачив малинового кольору сукню, велике вікно, а в вікні ліхтарний стовп, що вночі кидав пук світла; довкола падлючо вив вітер; глухо; ліс, городи, торохкотить бадилля бур'яну; а Йона, позіхаючи, по закутках видлубував вижовклі недопалки, сидів, підтиснувши п'яти до сідниці: за вікнами шуміли, змиваючи останню розкіш літа, дощі, день пропливав довго і нудно; ніч протягувала синій

віхоть світла од ліхтарного стовпа й загалом мало чим для Йони різнилася від дня.

Якоїсь години, коли занепогодило, він почув скреготіння, — ключ входив у замковий отвір; Йона зором окинув місцину, встелену золотим осіннім туманом; одвірки задеренчали, почувлися кроки, жіночі кроки; в тополях зміїлися пасма туману. Кроки були вкрадливі, легкі, мов у кішки, і Йона, відганяючи смуту сівкого дощу й низького похмурого неба, що будила в ньому якісь нетривкі, але водночас болючі спогади, — порадив з їхньої упевненості. Зайшла жінка. Сонце блимнуло; туман за вікнами розвіював золото осені. У напівморозі він угледів високу жіночу постать у довгополому брунатному пальті. Жінка пройшлася кімнатами, і Йона чув, як сиплять ніздрі самки, ловлячи чужий дух. Клацнув вимикач: Йона сидів упівоберта; високо, але без подиву злетіли жінчині — аж поморщилося чоло — русяві брови. "Ти хто такий?..." — жінка кахикнула в кулачок. "Певне — ніхто" "Ти зек?" — "Майже. Гірше" Йона підвівся, обіпершись на ліву руку, і при світлі неоновної лампи розгледів її обличчя, тонке, зблідле, з косуватим розрізом очей і колами синців; жінка сіла на краєчок канапи. Але враз похопилася, нервово заходила кімнатою. "Тиран помер... Чув?..." — сказала. "Котрий за рахунком?" — "Видно, ти довго просидів. — Перегодя: — "Голодний? — "Ти тільки не зчиняй гвалту, — мляво мовив Йона. — Я скоро під" Жінка глянула на Йону, Йона дивився на жінку, на синьо-глибоку вибалку за вікном, на слизькі стовбури осик; знову скидав погляд на жінку із синцями втоми під очима, — мимоволі захотів простягти руку й попестити її голову — темно-русяву зачіску. Та перехопила Йонин погляд, нахромилася на нього, — тужний, вицвілий; об ноги терлася руда кішка. Жінка підняла руку, опустила; кинула, не дивлячись на Йону: "Тобі пасує костюм мого чоловіка" — "...?!" — "Я тебе погодую, а потім підеш геть... Підеш" — Останнє слово вимовила невизразно, немов говорила ні до кого, немов до сірого чоловікового костюма. "Авжеж", — Йона вилігся на пуховику, промінь знадвору трів неголену шоку. Йона їв, повільно пережовував, жінка дивилася на нього — очі втомленої самиці. Дожувавши рештки, він подумав про божевільню, й про жінку більше не думав. Лискав потім густе червоне вино, дивився на маленькі горбики її ще дівочих персів, персів істерички; нявкнула кішка — з іншого кінця залу; захотілося попестити ті перса, але тільки тіснява була в грудях, тільки тіснява. Прохлопотів уже вкотре дощ. Листопад зрізав з дерев останні листя, і поніч клубком збилася у кімнаті. Жінка запитала, підкликаючи, приманюючи рукою кішку: "Там страшно було?" — "Де?" — "Там" Полоснуло шибками. Водою і листям полоснуло; Йона вихлюпнув рештки вина у горлянку — червоного і густого. Пожував білу шкоринку хліба, обтер пролите вино на підборідді і враз схаменувся, що на його відповідь чекають: "Це, мадам, як серед ночі болять усі тридцять два зуби і навкруг пустка, степ і нема лікаря..." Він знову потер підборіддя; жінка розстебнула пальто, оголивши коліна, по-дитячому трохи загострені; обличчя видовжене, із зеленими блюдцями очей, що плавали на вибіленому тлі; лягла на спину; застрибали пухнасті вії, то вимикаючи, то запалюючи зелену світлину очей.

Нараз Йоні навернулося: дорога без кінця, дорога до неба, темний горб лісу, шамрує дощ; тихий двір, затрушений квітом абрикос і яблунь; низьке небо і хмари долиною, знову гадюка дороги, запах прибитих водою парфумів по кімнаті, по сходнях, подвір'ям; а тепер йому захотілося найстрашнішого — повернутися до божевільні, бо від цієї жінки, по вінця налитій чужим духом, чужою кров'ю, йшло паром життя, і він, Йона, відчував себе ніким і нічим, як та безлюдь дороги дитинства, безлюдь

тихого двору дитинства, коли в кірках мозку губиться світло Чумацького Шляху; і крім пекучої журби — нічого. Холодні пальці жінки, торкнувшись чола, повернули його до дійсності, — туман пасмами опадав зі слизьких стовбурів осик, золото оплаплювало лисі пагорби; холодні пальці жінки розстібали гудзики сорочки, але Йона не відчував нічого, крім пекучого, невимовного жаху. "Заспокойся..." — вуркотнуло над вухом; холодні тонкі пальці ворушилися звірятками по тілу, стягнули паху, і Йону окропило градом гарячого поту; він спробував був зірватися на рівні, але напрочуд дужі, майже чоловічої сили руки звалили його на пуховика; дощ облизував шибку; здіймався вітер, і скам'янілий Йона бачив вигул, вирлу вітру по яругах, а над дахом ревли осики, байраками гнуло струмовидні тополі. "Гудине дерево", — кризь дрімоту почув власний голос Йона, — пальці увійшли в м'яке оксамитове тіло; обпечено відсахнулась його рука; омела на осиках вищала, а тонкі, довгі пальці жінки тепліли на паху; двійко грудей вистрибнуло — не великі й не замалі, набубнявілі соски терлися об пласкі Йонині груди; вітер щільніше, упертіше гуляв знизу, лопотів деревієм. Нявкнула, протяжно нявкнула кішка. Скруха. Засудомило, ударом струму кинуло Йону на підлогу; в животі забурчало, і він раком подався до туалету; в грудях колошматило. Жінка відкинулася на спину; напівоголена лежала; сльози розмивали пудру на щоках двома крижаними потічками. "Ти не з тюрми..." — "Яка прозорливість... Господи... Яка прозорливість. І для чого рюмсати невідомим за чоловіком" Йона висунувся з убиральні і таким же робом опинився на пуховику. "Я — жінка... Заспокойся..." Йона провів зором її довгі пальці, — жінка взяла до рук книгу, і він прочитав відтиск золотих літер: "БІБЛІЯ"

Він хотів дощу, а пішов сніг. Йона, тішачись теплим жіночим плечем, бачив, достоту таки бачив, що за ним полюють; але те не страхало; не так лячно кинутись у пустку, котра зветься жінкою, упірнути в глибокий колодязь, угреbti чистої води й зрозуміти, як у тебе відбирають рештки здорового глузду. "Заспокойся... Будь певен себе... будь певен..." — "Двадцять інсулінових шоків... Двадцять... І я витримав... Я витримав..." — "Гамуйся... Гамуйся..." Тут у нього зірвалося, і він навіть погнався був слідом за думкою: "Час не винен, що люди дали йому цю назву; і люди не винні, що стали офірою часу..." — гарячий піт по грудях; німе подивування обох; ласкаві слова — раптом ласкаві слова; бринить сльоза; холоне піт; сніг; а він хотів жити й хотів померти; пекучий подих на мочці вуха: "Ти ким був до божевільні?.." — "Пам'ятаю... Але я вкрав пам'ять, коли поховав Лопату. Я вкрав власну пам'ять, як і кохання, й не хочу, щоби воно поверталось, навпаки — щоб його вивернуло з мого нутра... щоб не передалось тобі... бо ти добра... Чи, може, я хочу бачити тебе доброю?.. Я вже знаю, куди воно піде... втілювана пам'ять — ненависть, і вона спалить..." Жінка уважно слухала, ловила плутаницю Йониних слів: "Мабуть, то не легко..." — "Відчувати себе не мужчиною, а богзна ким?!" — "Ні... Зовсім інше" — "Так... Зовсім інше. Вірити й зневіритися. З вогню — і в полум'я. Інсулінові шоки... Інсулінові шоки..." — "Хто Лопата?" — жінка зіпнула на руках, і позад неї було провалля; Йоні ламало зуби, жінка лягла горілиць випростана, нага; закусивши губу, Йона перекинувся на живіт. Жінка зирила на його округлі сідниці. Подих у потилицю, язиком нижче, а потім: "Зроби боляче... Зроби мені боляче", — Йона перевернувся на спину, запалив цигарку, що потріскувала й лоскотала запашним димком ніздрі; струшував попіл на килим. Жінка стала на підвіконня, — лише голова і голі ноги. На Біблії сліди, три сліди, залишені її нігтями. Темінь. "Як то тобі... як то з таким на очі людям показатися"

Сніг повалив стіною; таргани у темряві луцали спинками. Місто, велике місто поруч, — визначив Йона. "Ти дарував коли-небудь квіти?.." — Недопалок зашкварчав у склянці з рештками вина. "Колись... Дуже давно... Дуже... Найбільше полюблю дарувати квіти тим, кого ненавиджу" — "Фі-і-і... Маразм" — "Ні — захист маленького чоловічка. Вони це відчувають і сходять отрутою злоби. Убивають себе, як скорпіони. А втім, — це нагадує похорони..." — "А ти не педік часом?" — "А зараз я дам тобі по-лиці", — вимовив Йона і навідмаш ударив жінку, і кров крапля за краплею потекла на підлогу; він знову ліг на живота: в якому він часі? З якого часу його винесло в цей, і — чи не краще повернутися? Для чого він, Йона, з'явився тут? Жінка блискавично зірвалася, зупинилася упівоберта: напнуті груди, трикутник волосся, блискіт золотої обручки. У Йони тіло посудомило, й він ошкірив подобу усмішки: "Еч, стерво, на що зуби загорілися" — "Не переймайся... Не переймайся", — це вже крізь туман. Остання фраза стала мов попереk горла; Йона не спускав із жінки ока; спершу на нього хлюпнуло хвилею бридоти, по тому — зробилося втішно, і йому, Йоні, вже насправді хотілося жінки. Та найстрашніше, що він почав думати — чим далі, тим більше й глибше, і ніяк не міг думкам дати ради, наче вони чужі; й не те щоб вони заважали: навпаки, щось таки у тому було втішне. "Йди до вбиральні... Там ванна... Поголися" — кинула жінка, і Йона подався; дорогою він зазирнув у вікно, стараючись розгледіти місцину — темні баюри, ліс, купками дачі; жодної людини; Йона навіть повторив: "Жодної людини", — половина місяця перекреслена крилами наполоханих кимось птахів; тепер, зиркаючи у щілину вікна, Йона хотів у пам'яті своїй розгледіти жінку, особливо біло-мармурове лоно. Більше нічого не треба — вибухий маленький клубочок тепла. Враз він потривожився, — біль розтяв од тім'я до п'ят; Йона прикипів поглядом до шибки, відтак, не відриваючись — рушив... Розміллий у ванній, Йона порожевів, і враз до нього дійшло, що він сам і втіха; біль роздер його од маківки до паху — вдруге. Перед очима Йона побачив білі квадратики будинків. "Ого", — буркнув, а тоді повторив, що він справді і втіха; заквакало радіо, сповістивши про смерть правителя, Йона залибився, бо диктор заїкався, картавив, перераховуючи болячки тирана; жінка роздивляючись опіки, крикнула догори, чи то до Йони, чи то до когось ще там: "Ну, кретини, досить нам того, що все виперли за кордон, а тут, виявляється, нами правив ледь не сифілітик..." Йона вслухався у її голос: хрипкий, зламаний посередині голос істерички; в'язка напівдрімота води задурманила голову; роззявлений рот, — під тугими струменями Йона став ув'язати в якусь клейковину; горло потерпло, скроні немов хтось стиснув, — ось він стоїть у черзі біля сміттебака, щоби вишукати недопалка, санітари підпирають у спину, дух лізолу виповзає з-під стелі, а якщо уважніше придивитися — то й не божевільня це зовсім: вітер тягне сірим коридором, білим пухом перекручує у смердючому повітрі; жінка виникла раптово, поборсалася в уяві Йони, відтак стала реальністю, — Йона почув запах пропарфумленої шкіри; зразу спало на думку, що надто швидко забув Лопату, ні, навпаки, — переконував себе Йона, — про Лопату він думатиме ще довго, навіть занадто довго, — та нічого не вдієш, Лопата зв'язав його, Йону, чимось більшим, ніж він гадав, — до жінки таки хочеться повернутися. І він повернувся до неї швидко, як чоловік повертається до належного. Та маячня не зникала з-перед очей: старий жид щось перписує до вчетверо складеного аркушика паперу. Жінка, підібравши коліна, трохи розчепіривши ноги, лежала на купі білих простиралед: "Ти диви, тобі вчисто на щось таланило, — думав Йона, торкаючись кінчиком язика гострих сосків жінки, краєчком ока зрізаючи косячок простору. — І ця країна зі

спіпнями замість вікон наза́вше покине катувати моє нутро і вернеться в мене, вже коли золотом умиють коси руки мої тобі... і ти вже, Йона, кохатимеш, а не в чеканні коротка смерть, довга смерть... Ця країна поверне замість вікон пучки свіжих айстр, тугих свіжих айстр, бо треба вірити, бо треба любити, бо треба загубити геть у собі слово "надія" щоб його не було зовсім..." — він трохи подивувався, а по тому втішився думками, бо не вперше, — Йона ляльково поворушився у ліжку, відкинувся на спину, а жінка легко дихала, і він, Йона, чомусь знав, що зараз таки справді його розуміють; хоча б цього дня поталанило. "Амінь", — мовив про себе Йона й заснув.

Ранком він не застав нікого; тепле горнятко з молоком, окраєць білого, із брунатним присмаком хліба, намащеного маслом; замість подертого одягу — новий, інший, щоправда, ношений, але добрий. Його, Йону, злякала ця порожнеча, тенькнуло щось під серцем, — за вікнами лежав тонким шаром сніг. Йона понюхав повітря, — ще пахло жінкою; він сховав у долонях обличчя і трішечки постогнав, але не заплакав; так сидів довго, а коли вже темніло, то з того боку Йона помітив рожеве сяйво, — з того боку дачі, де він не бував. І Йона зрозумів, що то місто. Велике місто. Так просидів до ранку, а потім зібрався в дорогу: запхав до кишень огризки хліба, пачку цигарок, наостанок притулювся, сам не знати чого, лицем до постелі, що зберігала запах жіночого поту; пройшовся тінню кімнатами і, мовби чуючи якусь недобру тривогу, — вийшов надвір. Сніг тонким шаром устелив поле, туди, ген до чорного горба лісу.

ЧАСТИНА ДРУГА

Восени помер старий вурка, колишній зек, рецидивіст Нікандрич; а ще захворіла, упала на ноги Піскуриха Марія, — тяжко волочила тіло; якось вона зле подивлялася з балкона на похорон; а туди посходилося люду, довіку не знаного по Сталінці; й були присутні — піп, сусіди, десятеро його корешів із обплитими фізіями, котрі й привели батюшку, що плував ногами у рясі, блимаючи з-під навислих капшуків соєвими очима, мав одутле обличчя і говорив через протяжне "о", — по всьому вгадувалося нетутешнє походження. Піп витягував руркою шерехуваті, посічені губи; його безвільне, з дитячим рожевим відливом обличчя блаженно витягувалося, світліло, коли перед ним проносили тарілку духмяних голубців, синю од холоду пляшку горілки. Але подейкували, що покійний більш за все любив полискувати заварений із маківок кукнар, а в спеку — потягував гіркий, кольору машинного мастила чифір. Обіг'ється й говіє на осонні, розщібнувши клітчасту байкову сорочку, виставивши міцні, порослі товстим шаром сала груди, де на лівому боці, нижче соска, у профіль зображалися Ленін, Сталін, Карл Маркс. Він нікого не мав; хата зяяла пусткою — пара дзигликів, дюралевих засмалених кухлів, кіпи газет із вирізками про амністію та портретами вождів, за яких Нікандрич відбував строк; помер він од інсульту, прямо на сходнях водярні, куди його прилаштував на працю дільничий майор Сироватко; помер під кущами американського клена, під самий ранок, і помітила його — поговорювали — Ритка Кулеметниця, яка приторговувала краденим, курила міцний чорний тютюн; того місяця жовтня, з по-весінньому прогнутим небом, під розливисте жіноче голосіння — холодний вітер стугонів упрілими шибками — труну, обтягнуту, як того велить блатний закон, зеленим оксамитом, відносили на Байковий цвинтар. Кореші покійного, проводжаючи в останню путь,

сипіли переламаними басами, піднімаючи догори видубілі, синюшні обличчя: "...і потіхонічку, взгруснув понємножечку, тихо ти тронешся в путь..." Несподівано вмовкали, — сунула мовчазна сіра змія процесії, прищвічена яскравими хустками на шиях старих блатяг, огинала задрипані закути упродовж Васильківської — шанобливо припинялася, мовби приспускали знамена, потому звернула на Козачу, ковзнула низом, протягнула тінь стіною височезного, із людський зріст бур'яну, прошаркотіла Дімеєвською, де загудів, жалібно сьорбнувши парою, "Червоний Гумівник", — люди, потираючи потилиці, познімали кашкети. І вже на цвинтарі, на тому самому місці, де хоронять героїв праці та батьківщини, — коли загепали, упали на труну упереміш із хлоркою грудки землі, то забряжчали струни гітар, несподівано перетявши людський тлум, зафальшували зі строем голосів: "а помніш ночка тьомная била", — над втрабованим лопатами горбом, закладеним свіжими айстрами, ружами, покрапленими водою, гвоздиками, чайними трояндами, наполовину обтрусеними дорогою, завищало мов цвяхом по склу: "...как Катька Смик замарьяжіла прокурора..." Піп здивовано, якось боком подався, притушуючи кадило, видавалося, що навіть із симпатією зирив на гурт підстаркуватих, у твідових піджачках чоловіків. Костя Бутус із Козачої, шморгнувши рукавом по губах, пускаючи сивушного дракона, — "ех ма мне би денег тьма" — поліз цілувати батюшці хреста, — не дали. Опісля, — холодом низати почало зі сходу, але втихомирилося, — замалим не три двори порозсідалося за столи під акаціями: голосно бряцкали чарками, передавали пляшки, гукаючи когось через три-чотири голови, одсовували пахучі букети айстр — "на 'кий біс понаставляли", — поминали останнього сталінського вурку Нікандрича. Марія пригублювала з чарки, душачи в собі притоки нудоти, а то несподівано проймало її нестримне бажання затопити комусь у пику або зняти вереск на всенький квартал, і вона начеб забувала, скільки їй років, — усе мацала там, де за давньої пам'яті були у неї дівочі кіски.

По тій осені, з небом, прогнутим у невідомість, пекучим багряним листом на деревах по Васильківській, із німуванням птахів — лише горобці, жебочучи, сірими буруб'яхами сипались на висірілі тротуари; із непорушним громаддям будинків, навислим над обрієм різнобарвним горбом Голосіївського лісу, оперезаного схололим, невігритим асфальтом зі слупучою білою кулею сонця, що губило тепло на очах; тієї пори, підсвіченої ліхтарями кольору розливої жовчі, безпросвітньо омитої сівкими дощами, де мов у мушлі поховалися подвір'я, обійстя з бурим міським багном, замішаним десятками підборів, — ще не пора до порядку, робота, жарка пора для Сталінки, — цими дворами, спертій дух яких перебивався терпкою анашею й невистояним кислим запахом браги, по продутих колочими східними вітрами схованках-хазах, прошитих звуками старих лампових магнітофонів, звідки, зашлинаючись, лунав протяжно "блатняк", — приходилося змушніння Горіка Пискарьова. Приходилося воно якраз на смерть Нікандрича та хворобу Марії — біда одна не ходе; на балконі, поплетеному кільцями дикого винограду, поперезаному мотузками для білизни, під сизувату маячню світанку по вікнах, повернувши з гульні — дні погожі тоді плуталися з холодними, він, причаївшись од матері, хотів був викурити у спокої цигарку й заодно послухати, як у квартирах навпроти поцокують чайними ложечками, вгадати у пролітаючій тіні Нілку, — але нічого не було, отож згадав, як вони в непогоду — Васька Гліцерин, Хома Переделмашка, Вовка Череп, він же Мойдодир, а ще Містер Пепс Кобилячє Око — різали в "двадцять одне" у підвалі на Ломоносова, захарашеному старими порваними матрацами, в тому підвалі,

з танцзалом навпроти, де часто ховались повії та їхні коти-сутенери од дебело підпилих нарядів народної дружини, хоч загалом ця схованка по праву належала ватазі Горіка Піскарьова, котрий тепер, йорзаючи по мокрому поруччю балкона, думав якраз про ватагу, що на ту пору зазвичай цмулила кисле пиво, добиваючи на кодро косяк анаші й теревенячи про жінок та майбутні дворові бійки. Говорилося на кшталт такого: "Та ти шо-о-о, блонда чудо неземной красоти і в моноклях падруга... Я гавару йе шо мол парень я то шо надо не інтелегентний но побольше ваших хлопіков умію... ну і сьо-то гаваріл втірал по ушах... віжу ведьотся... во-о зуб отдаю за не..." — "Горбатого лепіш..." — "Ну і вжаріл не снімая штанов..." — "Та ти шо-о-о" — був сльотливий осінній ранок, калюжі взялися тонко плівкою криги, водярня з гуркотом котила пару, гайвороння, крешучи крилами, просмикувало тінь над прибитою памороззю землею, гулячи крики у порожнечі ранку, стягуючи петлю лету коло за колом, — аж поки порозсідалося на гілляччі осик, виставивши горбаті носи на двори та дитячі майданчики. Сірома дедалі гускла, сонце борсалось промінням у чорних дірах дворів і, вирвавшись, скупю гріло ліплені карнизи; бездонними колодязями зяяли прохідні арки домів, — мертвяк лежав горілиць, проти кам'яних сходнів водярні, заламавши під себе руку, наспіх покритий червоною цариною, що її кинули на покійного од набридливих поглядів; короткий протяг стріляв, напинаючи щільну тканину, піднімав обруси, відтуляючи воцане, без жодної зморшки, обличчя Нікандрича, і в осклілих очах жовтими клубочками мерехтіло листя. Цілу ніч, сповнену звуками пролітаючих птахів, тривожну од вологого східного вітру, люто рвалися з ланцюгів собаки, намахано гребучи кігтями землю, а під зорю — сліпуче над горбом Голосііва пропікся золотий шпиль; у товщі туману проявилися громоздкі будівлі Виставки народного господарства, — пси захлипали і втихли, скавулячи, порозповзалися по будах. Швидка хурчала трохи осторонь, викидаючи гази, а калюжі лежали синім димом, лежали широко, злипалися з тонкою рисою горизонту, і по миті, хилкій, мов яскравий, короткий слід комахи, згорілої на вогні, Горіка несподівано пробрало м'яке, лагідне тепло, що зацигувало венами, забило дрижаками жили на ногах, наповнювало, таки прямо поїло солодкою слиною рота. Понесло Нікандрича десятеро корешів у твідових піджачках, спіткаючись, поскулюючи пісні, задираючи догори обличчя з натягнутою шкірою кольору пергаментного паперу, — повз перекошені курники, що у зимову пору слугували для куріння самогону, утримання квартирантів, а в підпіллі ховався контрабандний товар; повз десятки зелених воріт і притихлі, з коробками голуб'ятень двори, де Нікандрич брав вуркаганські побори й де не одна вдова заламала перед портретом свого годувальця руки, бо суділки Нікандрич правив швидко й жорстоко, але справедливо; подейкували, що порятуватися від його праведної руки — то річ марна. Хазяїном ходив Нікандрич у тих місцях. У місцевої шпани був за вчителя і повчав Горіка: "Од тебя сантіментом отдают, мальшонок", — і все гладив голову Горіку, а той сахався, бо поговор снував між людьми, що старий блатяга так не одного хлопця звів, — надушить, обпившись кукнару, й товче під чадом на лежаку із куфайок. Потому, обтираючи червоне, бурякове обличчя, сяде, видихаючи із себе, хрипло видавлюючи віддих, складе на колінах руки, — куці, рожевими колбасками пальці, — і довго й протяжно дивиться у рудому напівмороці на замусолоненого портрета Сталіна, буркне щось вроді: "Да-а-а, плохіе времена насталі. А ти, мальчонка, помалківай... Бивает..." — кудий палецьк посвариться на чергового хлопчика, що, підтиснувши ноги, без штанів, скулься на лежаку. Про ті діла доносили майору Сироватку. Той довго пітнів, пошкрьбував кабінетом, хтось чув, як гово-

рив до себе: "А може, брешуть... А може, то зовсім..." — посмокував біломорину, врешті виписував на білому папері круглими літерами бумагу про затримання.

Вранці витягував її з шухляди, клав перед себе, а за хвилину, відвернувшись до вікна, шматував, кидав до корзини і, матюкнувшись, брів до кочегарки. Довго тирлувався, смоктав нервово дудку цигарки, рвучко, кидав недопалка: "а може, не на зміні той бісів Нікандрич", — залітав до котельної, бігом — одна нога ще бовтала повітря — випалював попередження, нарешті, зібравшись, поправляючи борти синього кителя: "Скока тебе, старий хрен, скока можу попереджувать... Я тебе не на зону одправлю, а на тріпдачу, на Саксаганського доправлю" — "За што напрасліну наводіш, нашальнік? Век волі не відать, Савеліч..." — розводив руками вурка. Сироватко знімав картуза, обтирав внутрішнім боком долоні чоло, забиваючи віддих од несподіваної хоробрості; сідав на плетеного китайського стільця, закурював м'яко вже крадучись, майже шепотів, наче замовлявся: "Не взиши, Нікандрич, але скаржаться. Манька Фоменкова. У Петьки її сіфіліс знайшли..." — дитинно, безпорадно Нікандрич розводив руками: "Нашальнік, ти мне лапті не плеті. Мало лі где ёй Петька всунул?.. Да і Маньку знаю: когда-то мої кореша после откеда на хор ставілі... ілі следующего года? В каком году ето било, нашальнік? А, Савеліч? Да-а-а-м, она там по казармах шлялась. Мне, нашальнік, нечего хлестаться..." — "Да куди б він всунув, Нікандрич, пацану то, пацану дванадцять годків всього..." — "А тебе скока, Савеліч? А-а-а-а? Шо-о-о, малчіш, — хрипів, присьорбуючи сміхом, вурка; обличчя несподівано важчало, очі скляніли, полишаючись того знайомого, ехидного прискалу. — Вот то-то... Жізнъ такая штука красивая, — обертав круглу долоню Нікандрич, і можна було легко вгадати, як він уявляє ту "красивую жізнъ", — май на уліце, да-а-а-м, як згадаю свої літа молоденькі. Давай поначалу, Савеліч, чіфірку поганяєм, ми-то кажись, одногодкі с табой... да і не только, — тут Нікандрича обличчя набирало того звичного вигляду, — це трохи заспокоювало майора, — верьовочка нас стянула, верьовочка... і много, ой как много та верьовочка знаі... Мне-то что... Мне то домой всьо равно"... — Нікандрич розливав кукнар або чифір, а Сироватко задом до дверей: "Ну, я тебе предупредив", — витягував із себе майор, переляк сіпався в очах, але добавляв: "А патретік зніми, зніми... Значить, Леоніда Ілліча надо... А нащот дома, то сам знаеш — там ти, яко і я, не жилець..." Волошкові очі Нікандрича крижаніли: "Ти-то не отиграешся, Савеліч. Век волі не відать" І так ні з чим плентав назад майор Сироватко.

Після кожних відвідин Нікандрича заявлялася до Сироватка Марія й усе говорила, щоб він посадив "того проклятого вурку"; напочатку те видавалося чудернацьким — потім пообвикся дільничий, хоча подивлявся на Марію якось незрозуміло.

Горіку було байдуже, що помер Нікандрич; хоч по смерті його й подейкували довго і всіяке — не переймало. Мало чого напаякають лихі язики. Горіка такі розмови, які торкалися різних прихованих, заборонених за небіжчикового життя речей, трохи лоскотали — сповнювали тихим, сумовитим, начеб на празник, душевним дзвоном; туманом очі сповивало; майже дитинне ставлення, убита повага до старого, заматерілого вурки. Мучився він чимось незрозумілим, невтямки самому — починалися дворові бійки, якраз пора, бо Носач, котрий підпрацьовував улітку на танцях, заклав ціну в двісті карбованців за підвал на Ломоносова, і якраз під цей час на Горіка щось найшло: днями ходив мов у воду опущений. А тут іще мати прибряховувала з роботи зла, начебто з налігача зірвалася, важка на слово та діло: ляпне мокрою ганчіркою, сяде в закуті, ноги

опухлі, синюшні, неживим поглядом ворухить на Сьо-Сьо, посмоктує папіроску, а стара Піскуриха знай молитви складає. Вона мала таку дивовижну здатність видумувати нових молитов, видаючи за церковні, бо час зітер геть усе з її голови, і виникало враження, що баба починала жити заново. Але з цим ніхто не знався, не розумівся, та й за всім на стару не звертали ніякої уваги.

А Горік нудив нудом між Козачою та Васильківською, думав про Нілку, але й не зовсім про Нілку: та гадка була подобою, незугарним зіпком, каламутною пересторогою до чогось, чому Горік не давав ради, як і власним думкам, — бо вже й Містер Пепс Кобиляче Око намовляв його до вусатої Марфи з Козачої, котра у будинкові з білої вогнетривкої цегли тримала двох квартиранток, що по ночах відробляли куток ледь не з цілим містом; утім, вусата Марфа ще й розкладала карти: на вальта, на короля, на туза, на даму, — так що, може, Містер Пепс Кобиляче Око мав саме це на увазі. Хоч скоріше за все натяк таки стосувався дівчат, які проживали на Сталінці так давно, що їх вважали за своїх. Одна з них Надька, пекуча брюнетка; густий чорний погляд, груди балабухами вивалюються з-за пазухи, подивиться — моторошно робиться; друга — світла, ніжна така, як хто у любистку викупав, нецілована дівчинка та й годі, проте, поговорювали, виробляла у ліжку таке, що й пропечені сталінські шльондри видавалися перед нею недорозвиненими школярками. Звали Світлавою, — появилася вона, щоправда, трохи пізніше, але всі мужички рвалися до неї, бо крім усього, ще й розповідала у ліжку історії, власне, одну історію, та на кілька манерів: любила, мов, чоловіка, грошей не мали, а навчалися разом, хотілося до пеку всього — 'кий світ крутиться довкола — хороше зажити хотілося, й от підвернулася подруга — зупинились аж тут, а до цього обтерла усі борделі, які тільки були в місті, працювала навіть у Султана, він ото й навчив різних штучок; про Султана колись був згадав Містер Пепс Кобиляче Око, — мовляв, заявився один прибудла, банабак — чи то азербайджанець, чи вірменин, — діла крутить, правда, місцеві шквіряться, але той відкупного цілий ящик коньяку поставив, — купилися. Череп навіть показав Горіку того Султана здалеку: день натягнувся напрочуд сонячний, золотом притрушувало небо, шибки, людей, а той, кого прозивали Султаном, ішов тим боком Васильківської під довгою стіною висотного дому; йшов так, як ходять тільки впевнені у собі люди, — шкіра на обличчі світиться жовтим шовком, губа верхня з вусами задерта догори, білі, дрібні зуби, чорний костюм висить мішкувато, але доладно, до лиця, як і чорний шкіряний плащ; Містер Пепс Кобиляче Око, він же Череп, він же Мойдодир, прицмокував язиком: "Бач, падліна, сюди-то замизганий, в одній драній куфайчині притьопав... Треба його, Клик, промацать..." — Горік глянув на Султана, й тут потягло на нього солодкою нудотою, — тим, чого скуштував, коли дивився на мертвого Нікандрича. Потуманіло в голові; притьма подався додому, — до обіду дивився на Нілку, — як вона чеше волосся, причинивши двері на балкон; вітер закидає коси на плечі, грається тими струменями, що незрозумілого кольору, а вона дивиться поперед себе, вродь не помічає Горіка — розчісує волосся, обтрушує попелом погляд, а у нього відчуття таке, ніби кілька-надцять років минуло, ніби вона й не спала у нього на руках.

Щось прояснятися почало, бо чув балачку, поговор, нібито Нілка за цигаркою й кавою скаржилася подрузі, рудоволосій, дебелий Марті, котра спробувала мужика: "Та він вродь і нічого, той Вовк, та коли лягаєш з ним у ліжку, від нього твариною тхне, ледь не псятиною... — вона пускала цівками дим, мружила очі, враз ніяковіла, бо ще насправді не пробувала чоловіка. — Друге діло — Месаїб..." — а згодом Містер Пепс Кобиляче Око

випадково надібав її на пошті, перед випускним днем у школі, де вона, вся у білому, з бантами упівголови, каракулями видряпувала "Месаїб" і плакала, розмазуючи чорну туш зблідлими щоками. Тоді Горік закінчував другий курс ПТУ на столяра-червонодеревника, — покійний Нікандрич говорив: "Можна падумать, малишонок, што у нас тока красніе дерев'я растут" Але зараз йому не до Месаїба було — проймало, та не доходило; під обід падав на ліжку, впинаючи знесилене тіло у пружини, — солодко підступало до горла. Це солодке пантрувало, чигало на нього, коли Горік лишався наодинці, тільки темні, пощерблені вікна протилежного будинку немов з розгону готові були впасти на нього; тіло його злипалось од поту, судомилося, і він уставав, якусь хвилину бродив, чунявий, кімнатою, падав, підтягував ноги до живота, а воно все одно підступало, він відчував подув могили.

А цього разу замлоїло, — руки м'якими стали, ватяними, неслухняними, — кинуло на дно каламуті, в якій Горік захлинявся від самого початку, мовби чув нутром, що його без вороття тягне у ту ковбань, — Нілка в оскалі люстра поправляє пещеною рукою косу, показує голу спину, де жолобком збігає вода: все те зникало, рвалося кольоровою плівкою, мов у кіно, — марилося йому, що летить над урвищами, розгрібаючи брунатні хвилі, блукає серед незнайомих місцин, провалюється у безодні, наліті багрянцем, повні чогось каламутного, солодкого та слизького. Коли приходив до тями, то подумував про Султана — з прямою поставою, високого, мов англійський денді; Месаїба він вигадати ніяк не міг, бо мав від народження дуже вбогу уяву, у школі до восьмого класу списував контрольні заняття, твори з рідної мови. Тож у часи затишку, повного душевного штилю, лежав і крутив в уяві одну й ту ж картину: як той Султан прямує донизу жовтоосвітленою Васильківською. Та надходила ніч, наступала хвилями, тяглася дзенькотом по склу, і Горік намагався заснути, але не міг — покурував, лежачи на ліжку й слухаючи, як баба заливається клетотливим, зі свистом, кашлем; а як знову наповзало, похлопвало те млосне, холодне на дотик, солодке на смак — розщиплював із силою повіки; прокидався — нічого певного: моторошно сапається уві сні Сьо-Сьо, матюкається мати, б'ючи руками подушку: крутять зуби, — й лежав отак довго у поніч лицем, душаючи неясну гидь, що наступала зусібіч. Нема на те ради; вже й не до Месаїба йому та Султана. Щось бубнявило, порпалося в нутрі — солодке та приторне, полишене форми, назви; свідомість підштовхувала, підказувала Горіку кинутися у спогади, але їх так мало, та й не в тому річ: щось спонукало, вертіло у мізках холодною забаганкою погледіти далі, відчутти ще та іще той смак. У такі години — ніч то чи день — просиджував на балконі, чекаючи на Нілку, — аж почне вона розчісувати коси, голубим одсвітом тріпатиметься її постать — холодно бо вже, — а він вигадуватиме туті пиптики сосків під халатом, прогнуту дозоду спину; вона чесатиме й думатиме про розповідь Марти, яка недавно на перекурі завела: "він мене затягує до себе, той хрен... і лоскут шовку тиче, справжнього китайського шовку, — в магазинах давно такого не продають, навіть у армяшок на ринку нема такого, о-о-о, я від неожиданості й рота відкрила, а ноги самі собою розставилися, а він же старий і бридкий, сірка з вух повилазила" — Нілка чесатиме косу, потім усе сімейство у великій, загальній кімнаті, де золотим павуком розповзається, розкидає по меблях тіні велика люстра, — зацокає чайними ложечками об порцеляну — батько бухгалтер, а мати на складі працюють. "Еш ти, подивись на тих Калініченків, — бризкала слиною Марія, — що взимку п'ють, що літом... Як по мені, то тіко ледачі чай серед літа п'ють..."

Дивлячись на Нілку, Горік плів візерунки в уяві: як він даруватиме їй обережками квіти, прокотить по всіх усюдах на новенькій чорній "Волзі" — на фіг йому здався "Мерседес", — за кермом говоритиме, пригощатиме її, Нілку, "Мальборо", — але тільки він добирався до кульмінації, несподівано з'являвся Султан з Месаїбом, а що Горік не знав обличчя останнього, то Месаїб і Султан з'являлися в одному образі; тому щось лускало у мізках, чоло вкривалося дрібним потом, наостанок він устигав потовкати Месаїба й Султана, свідомий того, що думки про Нілку чимось таки зв'язані з ними — потужна хвиля валила його на ліжко, й наче здалеку чув тихий, мов кипляча вода, голос баби Піскурихи: "То йому, прости Господи, щось пороблено — тре до жаби до Ставища везти, бо пропаде... Ет", — клала хрести, плутаючи по-старечому початки й кінці молитов — Горіку голову роздирало од болю навпіл. Спочатку несло його знайомими місцями, але вже не в такому непрогляді, щось бавовніло — ходив дикими місцями, сам — ніхто не штурхав — пірнав на дно тієї ж брунатної каламуті, пообвикся; та цього разу немов шибка тріснула, наче хто ліктем придавив; побачив над собою озерце голубого світла й самого себе на дні; видно згори: приходить на фабрику, труби впинаються у небо грифелями, темно, сирі і незатишно якось, велетенський маховик із пасами та колесом молотить повітря, а він приходить, колись — не тепер — і їсть жменями солодку тягучу мелясу; маховик товче повітря; батько стоїть трохи осторонь, хоч ніколи так не стояв, і мовчки, уважно спостерігає. Наостанок виринає Нікандрич — Горік, зрештою, чекав на його з'яву, більше того, мав відчуття, ніби хтось слідкує упівлиця за ним, упівока, — загуло електрич-ками метрополітену, гіркуватий присмак торкнувся губ, одлинув; полізли на нього видива — все, що бачив упродовж короткого життя. А Нікандрич високо над усім, глузливо дає поради, але грамотно совітує, такі поради, яких за життя от старого вурки не дочекаєшся; усе лагідно, ладком гомонів, — так удосвіта говорять люди, вже не маючи сили брехати. А потім ураз пройняло його електричним струмом і побачив Горік: м'ясо лежить, нарізане рівно, пластинами, побіліле, осторонь балакає хтось, розмовляє густо про всілякі розумні речі, котрі за браком освіти Горік не міг захавати; ліворуч зяяла діра — липке драгловиння тебло крізь той отвір, схоже на вивержене людське сім'я, а Нікандрич, узявши тарілку з м'ясом, змахнув кудим мізинцем білих, жирних опаришів — і простягнув Горіку; тут ревула сурма метро, мовби скло розлетілося на друзки, освітивши на мент усе зеленими бурунчиками, і до Горіка раптом доходить, що це за сьогодні вже вдруге приходить таке: він, плутаючи ногами, іде, учепірівшись за батькового пальця, а батько у лівій руці тримає букета айстр, і він дорослий — у голові дорослий, тіло дитяче, а на них, наганяючи густі хвилі спаленого, смердючого духу солярки, повзе ланцюговий трактор. Горік бачить попереду мокро, з одстовбурченою шерсткою кошения, земля двигонить під ногами, гуркіт наростає, кошения піднімає голівку, — небо над батьком, над Горіком, над Васильківською високе, тїнь чорна, схожа на чоловіка, заступає жовтий диск сонця — чорна тїнь; Горіку ввижається, що тїнь не придивляється до нього; трактор харчить, вибиває шматки асфальту гусеницями: кошения щезає під вагою чавуну, шматочки шерсті, клаптики гарячого м'яса та крові липнуть до лица Горіку, кров юшить на білий комірець теніски, гіркотою заповнює рота, й він прокидається од солодкого тягучого присмаку, — сонце навскіс б'є у шибку. Поволі переставляючи ноги, з дурманом у мізках, плететься до умивальника, під скреготіння міста за вікнами, — здавалося, цілу вічність падає рука на дно раковини, щось щепелявило в ньому, картаво обгризаючи слово за словом, шаламкало беззубим ротом, та він не слухав,

а може, плував той непослух зі страхом; несподівано його пойняло: камінні леви, ліплені з алебастру жінки на балконах, і наче звіддала угледів Нілку — худу, з напнутими вилицями; увімкнув світло, чуючи кожною жилкою, як склеюються контакти у вимикачеві; поволі подавався тілом, немов хотів перестрибнути струмінь води, і, коли витягував із дна раковини розчепірену долоню, сонце поповзло, викреслюючи проміння випнутими фалангами кісток, і він не знати чого уявив високе, начеб весінне, поцятковане купками бавовняних хмар небо, й ото зараз Горік був готовий — як то трапляється після сну — викинути з себе нічне жажіття, — та воно стало в ньому, вперлося, зайняло місце; однак це не злякало його, щось одвело страх усупереч сподіванням — легко зробилося; він погледів на кістки руки, напнутої од втоми, короткої та в'язкої, невідомо од чого втоми; мовби востаннє пробив годинник, шаткуючи тишу. Горік замружив очі, аж іскрами посипало, на горлі забігав борлак, стиснуло груди, застріляло у скронях. Встромив назад у воду руку, відчуваючи ніжний, лоскідний, до самого серця холод; дивився, як пергамент шкіри беруть бульбахи — беруть і лопають. Він звів очі, і Марія Піскуриха зустріла його погляд, але нічого не втямила, бо сама помутніла в голові, — воружкий, схожий на двійко звіряток жах доповз до горла, щось тельнюкнуло в ній: Горік нараз прибрав подобу Михайла, якраз таку перед смертю мав, тільки очі горіли рівним крижаним сяйвом — два олов'яних розтоплених блюдця із чорними, дрібненькими цяточками зіниць. Марія скочила з дзигля, обхопивши руками голову Сьо-Сьо, а той почав заслинявленим ротом шукати пазухи, Піскуриха чукикала його під глухе, уперте ревище. Тут несподівано почула ізгори спів — тихий, що нагадував джеркотіння води повесні або травневу зливу; вона не годна була збагнути, звідки ті голоси, лупила все очі на високу стелю, — аж дивись, угледіла гург хлопчаків та дівчаток років п'яти-шести, що тримали в руках по аркушу й витягували тоненькими, чистими голосами: "Ох ти, Галю, Галю молодая..." — нараз усе увірвалося, окрім ревища Сьо-Сьо. Вона зіп'ялася на опухлі, у гнійниках ноги, не відриваючи погляду од Горіка, що вперся у запітніле скло, де дощ косо нарізав осінь, вимивав сірий асфальт, де шкварчали шинами авто, трусило листом уздовж бордюрів, і нараз зрозуміла — все минуло: воно пролинуло, те довге життя, котре вона ліпила якось до купи. Зойк, подібний до розпачу, вихопився з запалих грудей.

Так вона, горопашна, подалася на вулицю: падала з липких од бруду сходнів, роздирала гнійні виразки на ногах, говорила до когось, то враз умовкала, позираючи через гору поверхових маршів, — а як зійшла, то на вулиці, під будинком, біля їдальні, куди заходили "на самшешні гроші" іноземні туристи та студенти, — сіла на мокру лавку під замурком, загинаючи пальці на руках: рахувала, скільки років Горіку, плутала його зі старшим братом. А Сьо-Сьо тикався по-телячому писком у коліна, повзав у калюжі. Й так година по годині; несподівано зірвалася, охопила голову руками, скинула кофтину, деручи горлянку до навіженого вереску: "Ой-ой-ой, лишенько... голівонька моя... Голівонька... Хробаки поїдом їдять..." — і справді зусібч, завбільшки з людську руку, сповзалися на неї жовті черви, і Марія топтала ногами, відтак подалася перевальцем, мов на роботу, упродовж висірілої вулиці, забалакуючи до перехожих, видно, плутаючи їх із кимось, а може, й справді були знайомі, бо Сталінка — що село, в магазині всіх продавщиць приймала за коханок Михайла; Сьо-Сьо бутить, обтираючи руки об оторопілих громадян, падає, плазує, а звівшись, бреде, виставивши руки, мовби іграшковий, перевальцем за Марією, тримаючи в лаписьках ручку від чайника. Біля "рибного" гастроному на неї накинулася Ритка Кулеметниця: тягала за патли, все намірялась укусити за лице;

Сьо-Сьо ззаду бив попеременно обох бабів ручкою од чайника, витягуючи божевільне, моторошне "у-у-у-у", — накрапував сівкий дощ, і блукала Марія під тією мжичкою до ранку — так їй підібрали під пивницею: лежала на голому асфальті, над нею Сьо-Сьо складав слова якоїсь незрозумілої мови. Підібрали Марію люди майора Сироватка, привезли додому в жару. Викликали лікаря, — приїхав молодий, із зажуреним, донизу поглядом, трішки з рота коньяком попахувало; зробив укола і, протираючи руки спиртом, звернув увагу на виразки: "Давно таке у неї?" — "Та не дуже, — баба Піскуриха почула щось неладне й розводила руками, тільки очі перелякано бігали. — Може, з тиждень буде..." — "Треба неодмінно зробити аналіз крові..." — й, загнавши у вену Марії грубезну голку, натягнув цілого шприца, — Сьо-Сьо загорлопанив на квартал, — а лікар тим часом поїхав, залишивши купку рецептів. Марія лежала у темному закуті, там, де колись баба Піскуриха чіпляла ікону, яку дід весь час обривав, лежала, тихо посапуючи, про себе розмовляла з Михайлом, із притуманеним поглядом відганяла руками щось у повітрі. А незабаром, днів за п'ять, приїхала "швидка"; санітари в зятяганих до зеленого халатах поклали на носилки Марію — вона вродь потямилася, смикнула головою, зтягла протяжно — санітари занесли до карети, а бабі Піскурисі тицьнули цупкого аркуша паперу, де вона, пітніючи од поваги "за дорученого документа", поставила хрестика; Горік розмашисто, не дивлячись на санітарів, поставив підписа; молодий санітар, роками не набагато старший Горіка, по-добросердному сказав, що у матері його, тобто Горіка, сифіліс, і треба всьому їхньому сімейству перевіритися, бо діло підсудне, — а не захочете, то потягнуть на налігачі. Горік у відповідь оскалив ікло, плутаючи в голові думки про справедливість та помсту, — замаячила криваво, пахнула, накотила, в очах темно зробилося, але одхлинуло: тільки пружно та холодно люттю напнулося в грудях; знадвору лементувала гавами, смерділа прохідними дворами та закутами, стелилася полуднем пізньої осені прошита шипінням автомобілів Сталінка; залягало оманливе передзим'я.

Наприкінці осені, десь під жовтневі свята, коли небо натягувалося свинцевою повстю, злипалося хмарами над домами, коли повсюди — по тісних, напівтемних крамницях, громадських убиральнях, пивницях, де за карбованця можна випити гранчак вина, а то й горілки, — кишма кишіло збудженням, вічно жуячим і п'яним, захмелілим від однієї думки про три вихідних, одірваним од повсякчасних турбот людом; того кінця осені, забарвленої коханням та смертю, сірої під моросінням мжички й туманом, що клубочився Васильківською й, визміюючись, чіплявся шматтям між ошатними будиночками, обгородженими парканом у три зрости, — пощез Васька Гліцерин, котрий останнім часом не ладнав із Містером Пепсом Кобиляче Око. І справа була не в тому, що вони якимось різнилися: Васька Гліцерин носив білі або строкаті випрасувані штани, ясно-оранжеву хустку-краватку і промишляв "щіпацеством", тобто пробував потрошити кишені в метро та натопганих електричках, — м'який і привітний, за що й отримав прізвисько Гліцерин; щодо Пепса, "міністра без партфеля при Клику", то той одягався виключно у дорогі румунські костюми, і то віднедавна, бо завше був нечупарою й полюбляв травичку. Ота любов до анаші звела Пепса з дівкою із пригорода Чабани — Інкою, дочкою заможних батьків, котра підторговувала травою по Ломоносовських гуртожитках. Як глянути, то не було на що ласитися: тонконого, живіт видимається, мов у вагітної, так і не добереш, де кінчається стан, а починаються ноги; на додачу мала вона прищаве, вулгуваті селянки лице, що здобрювала улеслива, банальна, з претензією на білозубу, посмішка. Та

попри все, для Черепа єдиною чеснотою цього блідогобубого, вимученого лихоманкою грошей створіння, котре лихом виділилося з десятка пісних гидуль, було те, що мала вона грошовитих, іменитих батьків і зодягалась на кілька тисяч. Та коли Містер Пепс Кобиляче Око захопився закрутити з Інкою роман, коті-сутенери, а з ними й Носач, по-доброхотському його попередили: "Ти у нас, Пепс, как граф — скока імьон носіш... но учітывая субордінацію: манджлай на полусогнутих страпілах, братішка..." — що дослівно означало: ти, Містер Пепс Кобиляче Око, не сунь свого цапиного писка у чужу грядку, — Інка, невдала одноденка Черепа, підробляла у котів наводчицею: підчепить якусь намазану дурепа, що тільки й марить Алєн Дєлоном, білими пароплавами, мармуровими східцями до моря: "кампанья шо надо і рібята інтілігентніє не то шо наше жлабїо", — та й запросить, між іншим, на уродини, на прогулянку за місто: "да там всьо так шикарно схвачєно умєют жїть не то шо нашї", — дурепа одкрїє рота, початком віре й не віре; а як підпоять дівку, то і забалакують про Кардена та про те, як котрийсь із компанї з Жєраром Дєпардєє горїлку пив, а як не з Жєраром, то з Володбкою Висоцьким, точно. Дурепа слухає, бо де ще такого почуєш; а після п'яного марєва очуноєтьєсь дєсь посєред глупої ночї у лїжку з арабом, що лаєтьєсь й посилає її — вчорашню принцєсу — варити каву. Розкинувшїсь горїлиць у лїжку, що тхнє мускусом, амброю, де тїснє на мїзки чорнє щось, уткнєтьєсь в подушку, повторюючи про сєбє "приснілося, приснілося", а по ранку — каяття, ревищє, скрип зубовний. Та здебільшого пізно: Інка мала той рїдкісний дар підбирати таких, котрі кидалися у полум'я безоглядно, і чим більше їм не таланило, тим безогляднїше згоряли. Васьцї Гліцєрину, однак, поталанило: доля підкинула йому "джокєра", дурєнь не відає, де бродить щастя, тому й щасливий. Гліцєрин, надїбавши Інку, слухав її розмови про доброчєснїсть, сїм'ю, теплі капці; дивився і з нудги позїхав, пропускаячи мимо вух Інчинї прїсторїкуваннє про курси англїйської мови: "Надо за гранїцу єхать... шо здєсь дєлать..." — по тому підхопив її й поволїк до лєнїнської кїмнати, навпроти двох забитих смїттєпроводів — студєнти човпикали облущєним, занєхаяним коридором, із безліччю дверей по боках, освїтлєним однією лампочкою, — байдужє позирали на плєтиво сухих, мов гїлляки низькорослого дєрєвця, рук та нїг: напївпорухи сплєтєних тїл, приглушєнє шиканнє, чаламканнє, вовгузнє, прїшита тонєньким, начє комариним, писком; для студєнтів то не новина: купа напївроздягнєних тїл, дє не добрати рук, нїг, — двї пари очей нишпорять обдєртою лєнїнською кїмнатою, з горою перєламаних стїльцїв, брудних прогнилих матрацїв, прїсаяклих тлїннєм та сєчєю, з рядами портрєтїв вождїв, затулєних видутим бракованим склом, Інка вїляглася на столї, від чого пїпткики грудєй сховалися зовсїм — так вона боялася за тї недорозвинєні, дитячі груди, — совалася, спиналася на лїкті "ах, нєудобно", — то ховала мїніатюрного свого зада, то випинала його, а Васька Гліцєрин дрїботїв то праворуч, то лїворуч, не знаючи як підступити. Нарєштї Інка вляглася спиною на вїяла зїзмаканих, вижовклих брошурок "Манїфєсту комуністичної партїї", зачєпила гострим колїном дрїявого транспаранта, засопїла нєзадоволенєно носом, виставивши напєред квадратнє, синюєшнє од вичавлєних прищїв підборїддє, вискнула сучєчкою, закусивши й без того блїду, тонєньку, шнурком губу: першїй чоловїк, трєба трєпїти, хто б мїг подумати, шо вона, Інка, така рєспєктабєльна, така охайна, — шо так довго бєрєгла сєбє для госьє лїпшого, потрапить у лапи до цього наркoші, ну, хай би Клику... — її думка вигнулася дугою, натягнулася тонкою плївкою знєнавистї та відчаю, хай цє будє вперше й востаннє; вона нєнавїдїла всїх дївчат і жїнок, яких знала: з повними, по-ляльковому гарними ногами,

правильними грудьми, міцненькими стегнами; вона поскрипувала зубами, поруч, по сусідству пихкав струменями од спеки, переливався, гудів смарагдово-зеленими мухами смітник; червона вода од помиїв, сукровиця з розмерзлої яловичини сягала кісточок, кілька негрів на засаленій, у патьоках, газовій плиті готували люля-кебаб, шашлик чи запіканку "поруминські"; а Інка та Гліцерин хвицалися на перекошеному реманенті ленінської кімнати, вона — з натужною досадою, що зміючилася з очей, хлюпала хвилями виношеної мрії про першого чоловіка, а тепер ось лускала плівкою; він — тупо борсався у жмені кісток та м'яса, що називалося Інкою, навіть гадки не маючи, що йому, бачите, поталанило, і по тій хвилі, коли Інка випросталася, витягнулася сухорлявим тілом, засудомилася, покрутивши карком, випнула яремну вену на шиї, тріпонула солоним чубчиком хлопчика — в очах зелено поробилося: глибоко уривчасто задихала, мовби здивування пробігло; біль пропав, розчиняючись у м'якій хвилі налетілого шалу, — заверещала Інка твариною, блискаючи гострими колінами, опечено подалася назад, свідома того, що вкоїла, а тим розпалена — терзанна та втіха рвалися з напівоголеного тіла, розгулених блідих губ. Тут обом у голові покаламутніло: стіни, стеля, одвірки, повали, портрети відпливали в тумані, охопило їх безміром насолоди, — теплим хвилями накочувало; і тільки гелотіння негрів за ленкімнатою, по коридору, по номерах насторожувало, зупиняло Гліцерина, гамувало, змушувало нашорошувати вуха: нараз Інка зіскочила, втягнувши живіт — сьйнули блідо випнуті ребра, труснулися складки лона, жадібно лошицею сапонула гуртожитські нечистоти, де вгадувався, домішувався її власний дух, за яким вона начеб погналася; вони з Гліцериним прудкіш заваландалися на купі газет, новеньких брошур, зачитаних, покреслених олівцем журналів; гучніше заторохтіли транспарантами. Інка піднялася на рівні, судома покрутила тіло; упрілими долоньями перебираючи побиті куцими волосками ноги Гліцерина, упала на підлогу гострими колінами...

Подибав таке Месаїб, араб із Марокко, мовби ненароком прочинивши двері; й не те, щоб обридло слухати з кухні ту вовтузню, навпаки — пеклом пекло, крутило мухою в скроні од задрощів, бо бажання до білої жінки палахкотіло не тільки в грудях Месаїба, а він одбував усього лишень перший курс сільськогосподарської академії.

З тієї пори почалася прихована ворожнеча, войнуха Містера Пепса Кобиляче Око і Гліцерина. Вовка приходив до підвалу, скидав піджака: акуратно, рубець до рубця, розвішував на стільцеві; вилягшись на протухлих матрацах, закурював пахучу мальбору, придобрюючи її пивом, облизував товсті губи — чи то в усміхові, чи то глуз бігав лицем; притумленим поглядом ловив Черепа — той червом звивався під безтямкуватим поглядом: не добереш, що ховається за тією каламуттю; білий накрохмалений комірець зі зламаними лініями відтіняє зеленаве обличчя; Містер Пепс Кобиляче Око не витримує — гнеться, кришиться, теше іскрами: "Ти то так не сматрі на мене. А то голаву поламаю. Не сматрі, Гліцерін, на мене", — а Гліцерин смачно зятагнеться, пустить дим кільцями й починає розтягувати, м'яко оповідати, наче пережовуючи, про Інку; Череп б'є кулаками по стегнах, зігнувшись, гасає підвалом, а Гліцерин не спускає погляду — веде своє: як вона вчора стояла, як була вбрана у середу або п'ятницю; Пепс, харкнувши, не втримується: "падьом, Гліцер, буцьномся", — та Клик осадив обох, садонувши під диха: "за бабу не варто", — Мойдодир глянув на нього, дивно так глянув: мовляв, повинен розуміти, що це так важливо, — схидним, шуриним оком дивився, ворухив очками.

Стояли отак хвилину, недорікувато глипаючи один на одного, а Горік бачив, що те тішить Черепа; не розумів нічого, бо дівичем був, не знав жінки, але розумів інше: що балачки ті стосувалися не тільки бригади, а саме його, Горіка, — понищити щось, показати себе кращим.

Звістку, що пощез Васька Гліцерин, — він, Містер Пепс Кобиляче Око, й приніс: зачумілий од жовтневого морозу, прихмеліло хиляючись од десь ненароком випитої чарки, залізаний, мов шур, бріоліном, із синіми рубцями вугрів, у сірому плащі та білих штанах, вимашчених густо кавовими плямами, — бригада на ту годину посьорбувала прокисле, та ще й гірке пиво; знадвору, з вузьких еліпсоподібних вікон, наполовину перерізаних асфальтом, рихтіло молодшим передзимним сутінком, і в тій біло-сірій, з лілейним відтінком осені сонно бродили у смерть п'яні двірники в заялжених халатах, чиркаючи куцими мітлами; за чверть на п'яту прийшов сліпий Санич з акордеоном під пахвою, у круглих трофейних сонцезахисних окулярах. Нінка Криворучкова ставила скрипучого китайського плетеного стільця під замурованою плитою, де того року натікало блідо-рожевої крові: кров сюрчала згори — там рубали і торгували м'ясом; Нінка Криворучкова брала ганчірку, скулилась, якось злякано задираючи голову — з горішнього поверху долітав хрускіт кісток, шмакало м'ясо, — по тому чутно було, як у ритм, білуючи м'ясо, одпанахуючи його од кісток, гомоніли між собою, шкалювали різники — за місяць по смерті Нікандрича приволокли калорифера, що гудів реактивним літаком, а грубку замастили глиною: ще довго муляла очі брунатна пляма, а кров не переставала сочитися, сукровицею збігала на оббиту червоною жестиною підлогу біля плити-титану, труячи повітря їдким запахом — сморід устоювався десь під обід, змішувався із лайками різників та пиятиками; випар зависав густий, мов глей, що вбирає дух свіжої крові, тютюнового диму; зелено робилося; Нінка Криворучкова зазвичай підносила Саничу чарку горілки — Санич перекидав горілку в себе, "благодарствую", — натягував реміні акордеону — "ишш пашла як брехня по селу", — віртуозно виводив програш і фальшивив "Дунайськіє волни", "Сім сорок", "Пивну польку"

Бригада, посьорбуючи пивний кислячок, краєм вуха вислуховувала балаканину Черепа, котрого після кожної фрази несло та перло: подзьобане віспинками, прогнуте ударами обличчя бралось зеленкуватим серпанком, очні ями провалені, — здавалося, на співрозмовника глипають чорні вирви людського кістяка; Вовк із приглушеною втіхою споглядав, як потвориться, міниться подовбане лице Черепа, і вигинав у тихому блаженстві уста; незграбно оддирав в'ялену рибу, тішився рожевими дівочими нігтями; кидав шмаття, кавалки червоної горбуші до рота, без смаку пережовував білими порцеляновими зубами, облизуючи безкровні, гарної форми губи; бригада сиділа за столом, де часто збавляли вечори Нікандрич, вурка з сусідського району Пава, Лапша, — котрий завше бігав до стойки, шепотів щось на вухо буфетниці, а Нікандрич дослухався до чогось, — старі його знайомці перешіптувалися — знали, що Нікандрич наче чекає знаку, коли на горі важкі сокири почнуть ламати, крушити свинячі черепа; Санич розтягував міхи, Нікандрич лискав круто заварений, мов мастило, чай, роздмухував ніздрі, підводив ледь-ледь підборіддя, з'являвся кривий усміх, достоту як ото зараз у Горіка, — а ще Горік пам'ятав його ліву руку, де налип вишневого кольору рубець; рубець потроху буряковів, пухнув; за кілька днів на тому місці зизіла гнійна рана; розверзалася та рана пелюстками — початком жовта, що точила безколірну слизоту, а далі брунатна із зеленими прорізами. Нікандрич притуляв до неї

хусточку — мав їх безліч — відтак, дочекавшись, коли гнояка просякала хустину, кидав її на підлогу; хустинок назбирувалася ціла купа: маленьких, білих, жовтих, брунатних од гною метеликів — вурка-бо уподоблював тільки білі хустки; по тих годинах різники бралися до роботи з надмірним запалом — дужче та впертіше хайдекали телячі та свинячі кістки, Санич давив міхи, вичавлюючи гортанні, перепадом звуки; зовсім не в такт дер горлянкою "Журавлі" Марка Бернеса; трійця непорушно стовбичила; й доки вони так стовбичили, у пивниці бузюкали впівголоса, голови всім залазили в плечі, а погляди вовтузились по столах, щоб, бува, не зустріти нерухомого, холодного погляду Нікандрича; і Горік пам'ятав налите буряково, як сама рана, око старого блатяги — що не день скоріше наливалось воно бубкою, готове вискочити з-під осунутого мавп'ячого лоба, придавленого смертельною недугою; а рана вже й не сукроватила, не сочилася кров'ю, а чвиркала зеленим, тугим гноєм, — зараз Горік допивав пиво, легкий хміль трунив, підігрівав себелобство: на цьому місці збавляли вечори Нікандрич, Пава, Лапша. Піскар'юв удавав, ніби слухає балаканину Черепя, але тривога поймала його, сумом проймала, — Містер Пепс Кобиляче Око турбувався не за Гліщерина, він прийшов накрутити на щось; Горік схилив голову, ковзнув умащеними риб'ячим жиром пальцями із рубцем; підвів голову: "Давай водочки... А там щось придумаємо..." — проте видавалося, що не добирає власних слів, Череп щось ляскотів про Інку, Нілку, Месаїба; останнє ім'я всім нашорошило вуха: "Грязний Султан"; важко, свинцево падали за шибками птахи, важко вони піднімалися, перебирали крилами, котили тіла до невидимого за кам'яницями обрію — Горік підводив голову, начеб дослухаючись, — плував у його голові Нікандрич; до біса Нікандрича і хто він такий, Нікандрич? яро замерехтіло: Гліщерин, Месаїб, Нілка — сипонули міхи акордеону Санича, хльостаючи присутніх сфальшованим танго; Санич притупував ногою, розкидаючи покривавлену тирсу носачами обдертих "вінсонів": "гопцен дрицен гоп ца-ца..."; Горік різонув поглядом, і уста покривилися; подумки зводив кінці з кінцями, але не виходило щось у нього думати, не клеїлося докупи, врозбрід йшло, торохкотіло горохом — Султан, Носач, Месаїб, Нілка; обірваною плівкою угледів у жовтому провалі дебілкувату фізію Сьо-Сьо; Санич перебирився акордами вище, пронизливо зафальшував, музика задряпала цвяхом по склі. Юрмище ригало сивущим драконом — винахід Марії Піскурихи: суміш чаю, самогону і четвертина казюнки; Боцман — круглий, нездорово рожевий — масним поглядом лазив повсібіч; нюхнувши з пучки кокаїнчику, задріботів по горілку; Горік притулився до стільця, вигадуючи собі в уяві жолобок Нілчиної спини, що м'яко переходив у округлі половинки сідниць, — і як вона ними гойдає, простуючи іншим боком Васильківської у шкільній формі з морозивом, і облизує дивно якось те морозиво; йде вся у білих мереживах, рожевих бантах. А над вечір ламка постать заблимає у вікні, похилиться над книгою, ляже вона в самих рожевих батистових трусиках, підпираючи пухким ліктем щоку, звісивши попелясті коси; зараз йому здавалося, ніби чує запах її поту, тіла та "Шахерезади" Але пам'ять крутилася далі у чорній вирві, мастилася вікнами пивниці; впало, прийшло — іншої пам'яті не було: Султан — Нілка — Месаїб — Носач — Інка; нюхом тварини він відчував небезпеку і водночас із якоюсь упертою фатальністю робилося йому байдуже, серце впало, Санич тягнув солодке фальшиве танго, клейкі вогники пропікали шибки, Горік закричав раптом хрипко й протяжно: "Водки! Водки! Водки!" — крик крутонув вихора, п'янки причаїлися, навіть ошмаття тютюнового зеленого диму зависло нерухомо; тільки згори рівно відхайдекували, ламали мерзлі кістки та туші

м'ясники; Горік звівся, — видалося йому, що в закуті, обшмарганому, поїденому грибками, з капшуків павутини дивиться на нього чоловік: світить двома зеленими вогниками; "Це Носача робота", — докинув хтось; Череп укляк не знати чого, — все глибше у темінь душі западали очі. Боцман запобігливо поставив пляшку; пили чарку за чаркою, пихкали синім димом, Горік вільно простягнув руку, підвівся, — невідомо кому для чого простягнув руку; хміль огортав теплими хвилями, ворушив кров у захололих жилах Санича — Санич глипнув на нього чорними окулярами, мов захищаючись від удару, махнув рукою; Горік напудився, але по хвилі забачили присутні, як вибіліло, висиніло лице, це вродливе, до ладу скроєне обличчя з рівними ліпленими рисами, писаним профілем. Різко повів головою, кинув тьмяним, глупим, мов поніч, зором довкола; хміль спекотою усмоктувався в нутро, гірко слинявив піднебіння, вирываючи від нього, Горіка, щось незбагненне; ще простягнув руку, ловлячи невидиме; сказав напрочуд тихим, лагідним голосом: "На Ломоносова. На Ломоносова. Подивимося, чиє зверху буде" — "Так, так, так, — навчав Містер Пепс Кобиляче Око. — Помстимося за Гліцерина" — "Ти шо, падліна, сволочь, его хароніш!" — Переделмашка вперше у житті заглянув без трепету в прірви очей Містера Пепса Кобиляче Око, й, видно, те останнє додало Горіку впевненості; сонце ще не запало за вервички кам'яниць, востаннє колчочий вітер гнав трасою трухняву листя, бовтаючи болотяне ліхтарне світло; небо смугувалося фарбами передзими; земля бездарно лежала проти неба; бригада підставляла обличчя під останні осінні промені; шурхотіли плащі та куртки; пішака здиралися між рядами жовто-червоних будинків; німо віддзеркалювались у вітринах; шляхом назбирувалося їх чимраз більше й ішли вони пішки, бо на таксо не було грошей; начеб уперше окидав Горік поглядом Сталінку; нагнулося у грудях щось непробивне, як стіни домів; перехожі зігнутих бадилінням лінкувато снували під ударами вітру, низько над ними рвалися червоні хмари, жовтіла розпечена куля сонця й нестерпно різало між переніссям; кроки перемішувалися, налазили на кроки; луцав виламаний штахет; із рук у руки передавалися відкорковані пляшки дешевого вина, — місто плавно тонуло прогнилим човном у переднічній фіолетовій пільмі; шпиль виставки народного господарства пропік наостанок вечірне небо; хмари хилилися над пласкими ножами дахів; гусли сфери, долонями покриваючи Голосіїв, — потічки людей ріділи; але ті, котрі прямували в бік Ломоносова, утишили гармидер: пропливали під сірими бетоновими стінами, упродовж корпусів, під приплюснутими халупами магазинів, що блимали перед зачиненням неоновими лампами; бригада йорзнула голим яблуневим садом, підступила, пахкаючи хвостами пари, до червоних стін гуртожитків; наперед випустили Боцмана і Переделмешку, і той, скрадаючись попід вікнами, змією пробрався до балкону; сапаючи парою, бригада втихла — посмоктувала дудки казбеку, слідкуючи, як чорна горбоноса постать, кудлата, сутулячись, зникає, востаннє тріпонувшись на тлі облущеної червоної цегли; гайвороння забилося на гіллях мокрим ганчір'ям; накрапувало; скручувалися тіні, ліхтарі облизували вугіль неба; по хвилі щось луснуло; люди здригнулися; гайвороння, почувши дурний, чужий дух, затріпало крилами, залементувало, заклацало лаковими дзьобами; Вовка Переделмешка подав знак — три коротких посвисти, і бригада, один за одним, підтягуючись на поручнях балкона, пробиралася досередини гуртожитку: провідником слугував Череп, він же Містер Пепс Кобиляче Око, він же Шарманщик, він же Мойдодир; нервово посмикуючи губами, Вовка Переделмешка перерізав телефонного дрота — тим дротом закрутили двері до кабінету хроплячого адміністратора; знадвору трусили

кістяками, обтягнутими шкірою, гарували пси; Горік вертнув головою, дослухався: Боцман і Переделмешка грюкали — стиха — у двері. Світлий квадрат хапонував коридорного мороку — обличчя Носача виткнулося, не дібравши, хто там, сказало: "Так"; Череп умент підставив ногу. Носач спробував був когось гукнути, але в писок уткнувся обріз Переделмешки — гурт із п'яти чоловік упорснув до кімнати; тут посмалювали анашу ще двоє Носачевих товаришів — чеченці. Чеченці чемно підвелися, чинно зажували м'ятну гумку; Пепс набичився, що, власне, не обіцяло нічого приємного; довірливо мовив: "Жуйом", — і буцав лобом по черзі, валив на підлогу. Носача стусонули, підігнали копнями і прикрутили руки до ліжка: Переделмешка ритмічно став бити його під диха, гаркавлячи: "Харашо, браток, устроїся, а где же наш Султанчик?" "Не хникай. Де Султан? Хто запалив Гліцерина?" — Боцман тим часом збив шваброю люстру, запав морок, заклацали запальнички; на гачок накиннули зашморга; Боцман кресав запальничку і при спалахах садив Носачу під диха — куди попаде; Носач хникав, розтираючи по писку юшку. Врешті забелькотів, випльовуючи зуби: "Наверху знають... Там его люди... бедалкі там его... Харі его, путанкі там... а-а-а... больно же..." — Носач заголосив зовсім по-дитячому, — "Кімната, падліна?" — "Сіссот пятая"

"Главное — его крік, малишонок, найважлише — крік, малишонок. Главное закрічать", — мерехтіли Горіку в голові слова Нікандрича; чіпляючись того напучування, він стрімголов летів довгим гуртожитським коридором, ковзаючись на шкірках бананів, сапаючи важке повітря, прогірчене мускусом, продушене амброю й дорогими цигарками; тужава хвиля смітнікового духу, тарабарщина голосів, лопотіння невиразної, незрозумілої мови дурманили Вовкові голову, він заляк перед дверима, хотів був ударом їх прочинити, а то й вибити, та приском узяло шкіру; зупинився, ужалений; бригада зібралась до купи, бліда од погано прихованого страху, глибокого страху; рвало м'язи, покручувало суглоби; здалеку у густіючій ночі загурчав потяг; двері хряснули й прочинилися, Піскарьов підпирав плечем одвірок: гірким згустком слина ятрила піднебіння, жагуча хвиля обсмалила від мошонки аж до груднини; начеб хто задер, смиконув, догори горішно половину черепа; перед зором — косячи зіниці — падали, піднімалися біло-рожеві плями, фіолетові квацьки несподівано на очах росли; і Містер Пепс Кобиляче Око, він же Череп, він же Шарманщик, він же Мойдодир бачив, як кам'яніє, твердне обличчя їхнього бригадира — як у людини, що втратила все на світі, і Череп, захлинаючись якимось незрозумілим, духотним клубком сміху й захвату, заволав: "Агуш", — і білосніжні, рожеві кулі прибрали подобу людей; із кімнати щось вигулькнуло: "Нельзя сюда! Нельзя сюда-а-а", — банькуватий негр, котрий стояв над чимось розпатланим, пухнастим та довгоногим, удивових знайомим, звівся на ноги; і Горік побачив у оранжевому світлі нічника — із здібленими грудьми, із набубнявілими брунатними сосками, сховану в попелястій зачісці — Нілку; праворуч, розкарячивши до входу балабухи сідниці, трусила розкішним, кряжистим тілом вогненно-руда Надька, "закройте, сволочі, двері", — фіолетовий негр повторював і повторював, пхаючи поперед себе жаску, смердючу хвилю поту: "Сюда нельзя... Нельзя..." — "Давай, Череп, туши!" — Містер Пепс Кобиляче Око, він же Череп, він же Мойдодир, він же Шарманщик, усмалив навідмаш гумовою гідравлікою — негр повужився, сплівся у повітрі кільцем, вереснув, натягнута хромова шкіра несправдоподібно вивернула малинового кольору м'ясо, кров фуркнула на простирадла, на білі жалози, квецьнула по стінах у квітчастих орнаментах, потекла граньованими гуртожитськими склянками — "ай-ай-ай", — глибокі, порізані мереживом очі сповнюють змісту,

Нілка зводиться на руку, тонку, з голубими прожилками руку, з пальцями, поцяткованими вічками манікюру; зводиться, повільно вигинаючи на спині оксамит шкіри, буденно так встає; негр, котрий гамселить широким пасом Надьчину сідницю, хапається за ножа, — хльосткий удар Піскарьова відкидає його на ліжку, Череп гарчить, біснувато осувається з виду, лють розпирає горлянку, жабою роздуває груди — дубасить із переможним сміхом фіолетового негра, залятого малиною юшкою; негр затіпався, загрибаючи килимки руками; решта хутко кинулась пробиватися до коридору: вислизаючи з-під мерехтіння нічників — фіолетові, лілові африканці робляться шоколадними, кавовими, а то й зовсім чорними — з кімнати чути їхні глибокі, утробні, переливисті зойки: лущання штахетин по руках, головах, спинах; Нілка зводиться гола, просто лиця стоїть до Горіка, тонка у стані, з крутими стегнами, перед Горіком пропливають каламутні брудні поранки — поштовх у плече приводить його до тям: у кутку, серед місива білих та чорних тіл, ховаючись у серпанок, хилитається чоловік, із обличчям кольору пергаментного паперу, із зеленими зірками замість очей; голова невідомого odkриває беззубого рота й говорить щось непотямне: "Да-а-д-дабу-да", — і щезає. Горік бачить розірвану червоною квіткою губи: поволі накручує на збиті щиколотки, через цілу долоню і далі, зап'ястям, велосипедного ланцюга, спльовує раз по раз гірку слину, облизує губи, серце реве у груднині; Нілка сідає на поручень крісла і говорить тим голосом, голосом... коли він бачив, як вона чеше попелясті коси, як лежить у будівельному вагончику, як прямує тим боком вулиці — він хоче щось вигукнути, але червоно палахкотить перед очима: по голові, під шкірою повзуть мурахи; галасує Череп, добиваючи набріоліненого сутенера Розіка; Нілка співчутливо, мов на тваринку, глипає; Горік тре ланцюгом підборіддя; Череп коридором волочить за патли Інку — гола рахуба з випнутим лобком: "Ета шалава... Стрьом, Клик! Мусора!" — замиготіли підсліпкувато в коридорі лампи, за шибамися перехльостується мокре віття; сонце мов назавжди пропало; негри висипають з усіх кімнат, лементуючи, кидають порожні пляшки й відбігають на безпечну відстань — "полісія полісія полісія", підлога вилискує округлими, наче спинки тваринок, скалками, шматками подертого одягу, лищить масними плямами крові, кавалками штукатурки; бригада навідмаш лупцює шматками іржавої арматури, кромсаючи передпліччя, носи, руки, ноги — смоляниста, тягуча юрба відкочується, розтікається сходнями; негри ховаються по інших поверхах, рачкують назад до кімнат, тільки шмакають дверні замки, — і тут раптом голос Черепа, Мойдодира, Містера Пепса Кобиляче Око, Шарманщика — однією натягнутою нотою — "Облога, Клик! Облога. Ізмена. Ето не мусора. Ето Султана люди..." — а фіолетовий кулак уже рипнув Пепса по морді, повалив на підлогу, до десятка пар підшов протопталосся по ньому "а ммать вашу", "ізмена, ізмена", — ненапружений, без відчаю голос; Клик, лупцюючи гідравліком, пробився до Інки: "а стерво, во і познакомісь", — ухопив за патли, попантачив до виходу; ляснув, обсипаючи крейду та глину, сухою дошкою постріл; вапно знялося дрібненькими фонтанчиками; людське вирлище захлинулося, забулькотіло, ухнуло; негри шмигнули шурами, і люди Піскарьова перемішалися з людьми Султана: "На ізмену дураков викупілі", — чорно котило, хрюкало за вікнами, — удар, другий, ще один — кров сюрчить на сорочку, бризками летить на рахубну голу спину Інки, захід сонця креслиться, готовий луснути тонкою цівкою, виїдає ніздрі, спекота першить горлянки, забиває дих паленим, шибки рахманіють сльотою, приторний смак мускусу, мигдалю, голоси африканців: "абубу-абубу-ббуу"; голуби сідають на підвіконня, злітають, вибухаючи яскравими білими кометами, — Череп

махає кухонним тесаком з кінця коридору: постать його ляльково смикається на тлі жовтого квадрату, "ізмєна ізмєна ізмєна", — повітря надворі густе й холодне; з вікон, хукаючи, летять порожні пляшки; негри гелготять "алалала", і гайвороння, коло за колом, лементуючи, порозсідалося на осиках; злітає, сідає, сідає, злітає; Вовк, він же Клик, він же Горік, збирає до купи людей, і вони, садячи все, що потрапить під руку, пробиваються до котельні, поближче до голого яблуневого саду.

Першим, хропучи через носа, заговорив Передєлмешка — кидаючи переривисто слова, мов камінчики: "Ти-ш-ошшо, Клик. Ето ізмєна" Вони сиділи з вітряного боку зупинки, де відходять-приходять автобуси за номером 38, 80, 84 — ліхтар у джерґавому абажурі поволі хилитався на протязі. Тіні дриготіли ламкими лініями, то круглішаючи, то пропадаючи; місто від Сирця палахкотіло червоною загравою; Містер Пепс Кобиляче Око матюкнувся; десь із колодязів прохідних дворів долинуло легке похуркування автомобіля; Пепс лайнувся знову — відганяючи кітну суку з одвслим черевом, — сосці терлися об асфальт; сука плутала межі трьома парами черевиків. Пепс загилив її під живіт: сука заскавуліла, нудно й протяжно, й подріботіла, заносючи зад, у пільму під аркою; автомобіль з'явився неподалік, білий сніп світла ковзнув по стінах, шибках, парканах; яскравий, розпуклою квіткою вогонь із тріском рвонув вологе повітря: Передєлмешка закричав "ух-ух-ух", — дивовижно нелюдськи закричав, і Клик побачив, як він підскаочив, задираючи коліна, випростався й наче завис у повітрі, а тоді впав, безвільно, спаралізовано бовтнув руками, вибивши тонкий звук об металеву підпору, й завмер; Горік та Череп опустили додолу очі і, коли зустріли поглядом землю, Вовка Передєлмешка, син аптекаря Мойші Абрамовича Бушгольца, сімнадцяти років від уродин, лежав уже у каложі, яскраво освітлений, сіяв холодний дощ, падаючи просто до роззявленого рота; кахля одноповерхового магазину блимала червоними вогнями сигналізації; авто, промчавши по газонах і тротуарах, зникало в кінці Васильківської. Череп засапав повітря: "Шо ето, Клик? Шо? Шо? Ми ж таго с нім..." — підтюпала сука, похлебтала з каложі, де лежав Вовка Бушголец, котрий так і лишився Вовіком Передєлмешкою, — Піскарьов нахилився, ухопив її за загривка, видно, була голодна і лизкала закривавлену воду; "Вони вбили його... Прямо в голову... Очей не видно", — прохарчав Череп; тонко хряпнув хребет у псюхи; вона, слабо тятнувши за руку Горіка, поволокла, перебираючи передніми лапами, тіло до паркану; "Она бездомна, я знаю", — знайшовся Череп, він же Містер Пепс Кобиляче Око, він же Мойдодир. Горік зализував укус, позиркуючи крізь навислі пацьорки на Сталінку, що сходила у рожевому кушпелінні.

І він побіг: протилежною частиною міста палахкотіло, звивалося, западалося червоне марево, що переходило непомітно в брунатне. Він біг напрочуд швидко, хутчіше звичайного, але видавалося йому, що сторчма зав'яз у гумовій напівсутені: будинки, кав'ярні, кінотеатри — чорно позлипалося до купи. Тільки місто — наче хто підпалив з-під низу... Він біг, звивисто випнувши розхристані груди вітру, під квадратними прямокутниками вікон, захлинаючись у власних словах, вибиваючи з грудини непотямні крики — уривки фраз, початки, закінчення слів; дощ накрапував; Горіку видавалося, що в утробі переливається саме булькання: вітер утих, задираючи безсило жєстиння та черепицю на дахах. Спекота проїдалася десь ізсередини; шипіння губ лише піною змивало утробні голоси. Каламутило мізки. Горік уляк під стіною гастроному, що на початку Червоноармійської, неподалік маленького, загишеного букніста, — над головою ревноув, полишив у небі оксамитові сліди військовий

винищувач. Тут густою, терпкою осугою майже до ранку витав дух кави. Белькотіння й безглузді слова упали схололою грудкою. Хитнувшись, перевів подих, — ламкими, далекими, вигаслими очима заворзав низьким небом, що проїдалося червоними загравами. Чвиркнув під ноги слиною — сутінок невагомо кров'янив, уперто налазив на будинки, вищав, перемішуючись із суголосом над головою, аж до нестерпця крутило зуби; він почав мацати ногами простір, щоб помочитися, — майнуло щось подоби думки, мацало тоненькими щупальцями жили, дряпало невидимими дротяними джгутиками: він і не думав тікати; чвалав, уже в цілковитій темряві, переконував себе: на кой чорт мені той Гліцерин і Вовка Переделмешка; жмури — ніякого толку. І враз його мовби пройняло струмом, мовби одчинилися у світ маленькі дверцята: Містер Пепс Кобиляче Око, котрий так і прутиться, щоб стати на його місце, видав тоді прямо при Гліцерині, там, у підвалі — що Нілка стерво, але якось так хитро сказав те, що пройняло Горіка тільки зараз. Думка запрацювала моторніше; щось ніби навіть утішне кресонуло од тім'ячка аж до паха; небо зайнялося оранжевою загравою, згасло обпало морозом; вітер деречав, посипував останнім листом — мокре, воно липло на трамвайні будки, кіоски, протяг обдирав лахміття оголошень, стіни домів насувалися; вдарили тихим гуком, дедалі настійливіше повискуючи, мов по живому, рейками, висікаючи дрібні оскалки, сині іскри, шматуючи щільну тишу, вагони: Піскарьов упіймав маленьку постать у вікні, — чийсь жіночу, ламку фігурку, тремтливу пляму ртуті; вагони вже близько, дроблять повітря, і Горік зайнявся нестямним реготом: здохнути од сифілісу, як Нікандрич, вихаркувати по ранках силікозні легені, занашапані на "Красном Резінціке" — кожен удар колеса здіблював клубки пари, що брудно-червоними смугами лягала на стіни, на вікна готелю — ребристого, з поламаними лініями; камінцями з дахів злітали налякані птахи; вагони били, сапали, крутили повітря; йому захотілося тієї жінки за рожевим вікном, дражливо захотілося, замотлошило душу; й бажання начеб підстьобувалось ударами електричок, "думать начал малишонок", у пам'яті заблимали чорно-білими крильцями порнографічні знімки: довгоногі красуні, — у тій пам'яті, що зветься дитинство, — і Вовк закришив емаль на зубах, закричав на чорне громаддя будинків: "Осінь! Осінь! Осінь!" — ридма закусив лікоть; побіг — від Нікандрича, від Переделмешки, від Гліцерина, повз зашорені вікна, де стрекочуть зелені папути, а люди премудро сплять, наліті вщерть вином, пивом, ріденьким цейлонським чаєм, набиті, мов капшуки, добродійністю, — але то бульбання, змилок, бо він — Вовк Піскарьов.

Жаль, проте, душив його, слюнявив — людські тіні проснували позаду; він, навіть не обертаючи голови, бачив: негри і молодички в новеньких "вольво", декотрі ще виставляють два пальці, щоб зупинити таксі...

Кутаючись у задубілу шкірянку, він за північ придибав до хавіри вусатої Марфи. У голові начеб прояснилося; пес, забачивши Горіка, підтиснув хвоста; очі у нього потухли, і пес лінкувато задібав на ланцюгу. Закоцюблими пальцями Горік постукав у шибку — один раз, другий, третій; гепнув кулаком. Марфа з'явилася й зразу, з порогу: "Шо надо? Водки нема. Нема водки", — прямокутний квадрат світла вихопив її скарлючену постать, голі по лікоть руки; Горіку од світла зробилося боляче: "Пусті, старая, я не по водку..." Марфа напrawdę не була рада гостям. "Пусті, старая, ето я, Марії Піскурихи син..." — "Лишенько, Горік, проходи, бо тебе з ніг збилися, шукали, шукали..." — баба клацнула ізсередины замком; Горік потягнувся всім тілом до того отвору, звідки доносилися людські голоси, пахло прокислою брагою, перекинув через плече погляд, ліворуч, через вурловиння

чорної прірви, що вже ніби до ранку сочилася, наповнювалася міхурами, а вусата Марфа ставила запобігливо стільця. "На табаретку... Ми таго с ног то сбіліся шукать, бо Сьо-Сьо ваш, твій братік, бабу задавив і підпалив хату, слабогу пажарніки наїхали..." — "Ти мені того, старая, на карти кинь..." — "Я ж тобі таку ситуацію..." — очі тупо зустрілися з олов'яними очима; притьма принесла гранчака — "на, очухайся" — "девку хачу, ту, шо Светка, в долг, старая" — вусата Марфа ребром долоні зчищала з ліктів якесь брунатне місиво: "Ну, що, чунявий, стоїш, тогда пашлі... Токо посиди... От мати твоя..." — "Не ной, старая. В долг..." — "Пожди трохи..." Не наші голоси за стіною тоненькі, "а банабаки, мать їх так, точно, банабаки" — подумав Горік, але вусата Марфа вже повернулася, "падьом, свабодна уже давно, підвезло" Вони ступають із бабою Марфою до напів-темної кімнати. Ляснув вмикач, світло салатними пацьорками нічника полізло з кутка, з-під малонка про море, щось наче згадалося йому, Горіку, щось напружилось всередині, він навіть ступив до вікна, але почув той страх перед темними вікнами; ступив до ліжка, де в домашньому ситцевому халаті, рожевому, білими квітками по полю, вся із себе біла, домашньо якось духмяна сиділа Светка, котру вони зі шпаною ловили поглядами по той бік Васильківської, по-рідному обняла його, теплі м'ясисті губи затулили рота; він навіть не зчувся, як те сталося, а коли вони вранці прокинулися, побачили перший сніг: по ньому до краю урвища розповзалися чорні гади, їх було безліч, чорні, слизькі, вони хутко сповзали із живоплоту, бігли снігом, відтак зникали, не лишаючи слідів; Светка затулила рота рукою Горіка, це пойняло його якоюсь люттю, — він став гамселити її по повних, теплих губах; і тут хтось торкнув його за плече — вискнула Светка, "Ой, Султанчик..." — вусата Марфа прибирала совочки, скребочки слідом; Султан сів, закинувши ногу за ногу, за ним тупцював Боцман, тримаючи щось у руці, видно, тяжкувате; Султан, оголосивши передній ряд зубів, зняв рукавицю: "Давай", — і враз покотилася, схожа на капустину, голова Містера Пепса Кобиляче Око, а ще... Султан поворушив ротом: "Слушай, мне с тобой надо пагаварить..." — " " — і вони вийшли на білий сніг; навівало зі сходу, Светка скулилась на лежку, хлюпаючи та розтираючи кров'янку, пробувала дібрати, що говорять мужики, але як на зло вусата Марфа увімкнула програвача і залунав бравурний марш: "А я їду, шагаю по Москве"; сніг падав і падав.

Йоні марилося біла стіна, прогріта сонцем, — десь ото на весну, коли сніг темно і втомлено, недобитком якогось великого птаха лежить проти сонця, тоненько вистеляючи дух перегнутою; йому закортіло зирнути, прогулятися обійстям, коли раптом до нього дійшло, що насунув туман — біла суміш мовби розведена молоком — туман щільнішав; Йона поворушився, дивуючись невагомості; зверху голубиними крилами залуцало, потягло невимовне щось і лагідне, начеб хто зтягнув сумної пісні; Йона ще встиг побачити безмовні обличчя й солом'яну стріху; вокзал шамкотів слизотою, вибивав согнями підборів, пропечений голубим сонцем, горів купол над головою; і Йоні знову примарилось: щось хапає іззаду, мовби на пса схоже, й отакочки всю спину зубами тисне; люди стають ляльками у цій пароті, розсідаються, чаламкаючи наготовані з дому бутерброди, мовби їм вічність тут гібїти, на цьому вокзалі, і хто знає, чим закінчиться його, Йонине, перебування в окропі людського духу; Йона подумав: "Певно, й дощу не чути, звісно, не чути, як краплі б'ють дахом, цим перекинутим дахом, б'ють і відступають, тарабанять щось дощі. Б'ють і відступають. А він умилостився та забув — щось таке шматочками — острівці пам'яті, маленькі бумеранги, поєднані, зліплені докупі й розділені навіки", —

спрага почала мучити вдосвіта; люду зібралось ще більше, нащо, куди вони йдуть, снуючи павутину марноти — од любові до ненависті чи навпаки? А мо" слід того останнього схолов... ось він, знеможений голодом і вошами, із судомою у кістках, звідкілясь повертається; під Тамбовом Йоні вперше нагодилося зазирнути в люстро; "острів, мій зелений острів", вокзал наполовину підкрадав світло; темрява стягувала, згортала, змітала, всмоктувала у себе людей, котрі дригали, мов накручені механізмики, лапками: задасті, з розкішним тілом дівки на тумбах, де на скло начіпляно строкатого манаття, лавки з людьми, табло й осоловілі міліціанти: "иш, вчора, Петь, знаш, одній як дав під хвоста", — Йона ворувив ротом, повертав голову, начеб не чув, а може, й напавду не доходило; нічого не чув — тільки ударив дзвін, протяжно один ударив, похопив інший, тендітний зовсім, а решта забили повітря, ще інші вирвали слизьку напівдрімоту полудня, поцятковану чорними мухами, прошиту брудними клубками голубів; Йона сторожко все слухав; місто, місто, місто... "Хто не бачив світла, той не був у темряві" — "Хто жив у темряві, той бачив світло", — нічого не кортить, начеб хто пообривав усередині; воно й добре; м'яке і дебеленьке нівроку, щось схоже на дитячий гумовий м'яч, запущений рукою дівчинки: стриб, стриб, стриб... потім той чоловік, цей чоловік, той чоловік. Невідомий чоловік дивиться. Так дивляться люди, які багато зазнали. І так дивляться ті, котрі скуштували влади й кохання жінки. Ненависть і вбивство скуштували. І кохання. Пекуче, мов сонце у серпні. Або мов сіль у воді, коли доймає спека. Зирять ті очі, начеб готові вихлопнути й позбутися навик, будь-якою ціною — Йона перевів подих — Горік повільно, виважуючи крок за кроком, ішов червоно освітленим боком вокзалу; погляд Йониних сірих, залиплх наполовину очей прилип до того чоловіка з пробитими зіницями, прилип не знати чого, але невідчепно... перед цим Йона мешкав на Подолі, у геть сивого чоловіка з навидовиж шовковистим волоссям і червоними на сонці нігтями; його майстерня була захаращена малярними роботами, щодня в ній з'являлися нові люди, котрі не зважали не тільки Йону, а й на господаря, — якісь пани і підпанки, з гучними захопленими вигуками; жіноцтво, що пирхало і хлєбтало шампанське; "сволочі", — бурмотів чоловік, ім'я якого Йона не пам'ятав, і тікав геть, щоб під ніч заявитися вихудлим, злим, завжди голодним — "пажрать нема"; Йона лежав на дивані, вилупивши очі у стелю, ловлячи тонкий протяжний свист, що видзеньком ішов шибками, переламувався скреготінням у прохідних дворах, рівно відраховуючи тишу, виповзав у невидимій пітьмі нічний трамвай "десь на дванадцятю", а чоловік за тонкою перегородкою, позбавлений попереднього страху, дивився у минуле без жодної надії на добро, тільки нерв на серці пульсував у Йоні серед глевкоти ночі — "блукав я цими вулицями, запитував себе: хто може сказати "ні" смерті, певно, що тільки ти сам, бо дано нам вибирати між добром і злом"; Поділ купався у нечистотах: миловидні біляві повії, сповнені романтичного вогню, походжали запльованими тротуарами, лагідні тіні лягали на зморшки біля вуст — не з'їло ще їх, бо молоді; а чоловік сидів проти вікна, зачісував волосся, повний рішучості почати нове життя цього ранку: "Як ти, Йона, так жить можеш", — та вечором знов повертався, просмерділий духом переходу, п'яними очима штибав майстернею й розповідав бувалиці — чорна імла підступала, скрадалось псяче скавуління, злітало, перекреслюючи місяць, гайвороння, голос казав: "Ти бачив, щоб нічого не бачити", — чоловік з очима, готовими луснути божевіллям, оповідав Йоні щось про любов: про жовтий вокзал, Мінський вокзал — як бігла під срібними струменями дівчина з солон'яними квітами, волоссям кольору невістояного яблучного вина —

він розказував цю історію безкінечно, відтоді ще, коли вони вперше здибалися на одній із вулиць Махачкали, виголені, з клеймами хто на руці, а хто на спині, — він розповідав, як тоді лив дощ, напочатку вимивав сіро, а потім пішов срібними, відлитими струменями, "ах, яка дівчина була", дедалі частіше оповідав чоловік ту історію, все з новими подробицями, але без сумніву — та дівчина колись загинула, попала під авто, — дівчина існувала насправді, Йона щодня думав про неї й навіть ревнував до чоловіка; "Головне, Йоно, — вона бігла не до мене", — так Йона збавляв дні, зрідка подибував вулицями, задерши догори обличчя, на вулиці Карла Маркса ловив звуки, що ламалися, падали з вікон консерваторії; іноді просиджував під стінами Лаври, дув у сопілку, сховавши очі під навислими кучерями; грав, не скинувши навіть кашкета. "Маладой, а работать тоже не хотіт..." — вокзал перебрав світло на інший бік, відтепер чоловік, котрого звали Горік Піскар'єв, чоловік зі шрамом через усе лице, йшов у темряві, й навіть крізь сморід вокзалу Йона чув, як пашисть хромом його шкірянка, "його чорний кінь, з обірваною гривкою, що навстріч білому летить", — у того лісника він одлежувався, здавалось, усього кілька днів; до тьми приходив повільно, наче хто повикидав з нього нутроші: кімната невелика, завше темна, стіни завішені подертими килимами; чиясь спина — велика, горбата — раз по разу затуляла вікно, від того робилося синьо, і Йона пірнав у ту синь, засинав і в сновидіннях летів кудись — простором білим і безмежним; приходив до тьми від упалого несподівано неба, що поламало всі звуки, тихі звуки, "липи стоять уряд, зривається все догори, де це було", — плинула густа пара, пара домашнього молока; люди якісь ходили — видавалися чорними стовбурами дерев у повсті туману; "Оклитав?" — тонке шишіння у горлі. — "Та вродь...Що робить, то й не знаю..." — інший занудний, що хоче видаватися добрим, голос. Йона насторожився; звів був руки, але біль продряпував тіло, крутив м'язи; люди ходили, він слухав їхні голоси і навіть тривога не закрадалася, все текло, тягло кудись у біле: що згадаєш? Потому жіночий голос, голос теплий, що пробирається без перепон до самого серця; він піднімав руки, здерті до живого м'яса — синьо-червоні руки. "Ну що там ще тобі? Галько!!! Галько-о-о... Що...? Ось Нурім прийде, тоді й будемо говорити. Яка там тища... За цю здохлю більше трьох сотень не дадуть, а Гальку треба в город того літа отдавать, на учобу опреділять, бо зведеться тут з чернопикими", — голос забирається високо. "Та тихо, бо почує. Галько! Галько! Іди-но подивись, що з тим заблудою..." Солодкий, нудний дух кип'яченого молока, розхристана пазуха, рожеві груди, випали і зависли над Йоною, — рука повільно, недбало засунула їх назад; м'які груди, що спробували всього на світі, з шоколадними розплилими сосками; пляма лиця застрибала: "Диха, ма... Диха вродь..." — "Аби за місяць підняти..." — голос спокійно вже поповз низом. — "Завтра Нурім буде... Ти що казав йому..." — жіночий, вискльивий. — "А для чого казати. Я можу й передумать. Хіба в нас роботи мало. Він хоч охляв, але нічого, — нівроку дужий...", — білим несло, білим, потім червоним, а далі мовби градом ударило; Йона кволо повертав на м'язах голову — вікно, за шибкою ліс, поодалік пагорб, сосна, на сосні ледь синьо понатрушувало снігу; там, далі, гейби яр; а сніг посипав знову; голос, жіночий голос: "Старий! Старий! Та ти оглух, чи що зовсім? Я ось що кажу та думаю — Нуріму він на 'кий біс здався. Холода, на глинищі роботи ніякої. Нам би його пораніш підняти, то і в нас би попорався. "Шо ти там думаєш, я, чи що, мужик у домі? Шо-шо... Як піднімеш хай, на весь ліс чути, стерва стара. Е-а-ет, — голос розпачливо деренчав, — спікся із-за тебе, стара дурко..." — "Галько, перебинтуй руки йому... та не старому, а прибуді..." — "Не хо'. Сама йди", — "Як шльондрати, то зразу

біжиш!" — "Стара, не трогай ту б...", — сонце червоно заливало — нарешті й його очей сягнув промінь: прочинені двері, а в квадраті довгі, похоплені гусячою шкірою, прихоплені дрижаками білі ноги; відтак уся дівчина у щільно обтягнутих рожевих трусах, із рудуватим, попелястого відливу волоссям до плечей; дебела постава; потемніло; двері скрипнули, дужче прочинилися, заступила тінь; "Ну, йди-бо швидше, поки матері нема" — сніг знову: голос натомлений, страждальний, солодкий; мете снігом: випав, сизо вимальовуючи незрозуміле у сутінках — "самому утопитися чи що, в цьому безмірі, де губиться пекота грудей твоїх, де багато запеклося чужих слів, мало слів, тих, кого знав мало, птахів крику мало — мерзотне, як сміттяпологових будинків, — надія — бловотина, піна океану людського — хто бачив світло, той живе у мороці. Тьма. І соловей, ця птаха, заливається сміхом. А ти жайворонком у пожежу, вітром відносить, чадом замітає, вертить сірою грудкою у перекинутому пеклі неба"; шурхіт кладеться разом зі снігом; схлип; де він його чув? перед зором пролетіли чайки, кугикання потонуло у кряжах куцих гір, туга хвиля розлізлася скелями: вибухнули перед ним хрумкі од травневої зелені садки, курява квіту вишень, краплі роси — "моя маленька ніжність, коли я тебе відчув у собі; чому ти розбиваєшся?" — невиразно проходили хупаві тіні, тхнуло до трупної спекоти, до невтоленої жаги у грудях, голову забивало паморочками: берег далекий, світлий берег — до нього рукою подати, — стара розлога акація, а за ним іще менша, затхлий ставок падав осунулими берегами, рядно вигладженої вітрами, випеченої сонцем пшениці, постать прилипла до горизонту, чорними хмарами грози наводить, а він біжить, жалячи тугою кропивою ноги, підминає бадиллини, кривавить п'яти об грудки — біла постать розповзається, видається лише білою розкудланою хмариною, а він не йде навстріч, очі липнуть туди; говорить: "Мамо", — то щось інше, покрите далеким сонцем, синім небом; уже тут, у напівтемряві доходить до Йони; холодить, тягне ще дужче, наливається в ньому зсередини — дверний отвір рожевіє. "Ну, ходи швидше..." — говорить дівчина і заманює когось; чорна тінь заступає порожевілу пляму амбразури, — "Не зачиняй, бо мати... — каже дівочий голос, вередливий, хрипкий, випалює на одному подиху, спрагло, бридливо вириває; Йона бачить, як пухка рука, поцяткована ластовинням, стягує трусики, горбата тінь хрипло втягує слину з повітрям, жадібно ковтає, нічого не каже, а все заступає, заступає білий шматок плоті із пломенючим лоном. "Ну, дай..." — "Що, так зразу?"; сніг великими пасмами, яскравими пластівцями падає за вікном, відхитуючи чорне розхрестя віконної рами; Йона бачить, як вона стоїть у повен зріст, проти нього, вузлувата рука лізе межі ноги, розщібає скрученими пальцями — "хто тоді йшов, розкидаючи косу, тихими вулицями, де липи слизько заляпали паркани, клумби; хто говорив, хто любив тебе, Йоні" — гачкуваті руки піднімають, натягують дівчину на себе, вона охоплює шию довгими пальцями, — куцу шию; забрюханий погляд, каламутний погляд; ноги, обіпершись, відштовхуються од дверного косяка, відпружинюються туди-сюди, голова закинута дозад, іноді підіймається, ріжеться червоним вечором, напіврозтулені губи говорять кудись, начеб до Йони, по-змійному прозорі очі, — "А-а-а, хороше. Швидше...е-е-е, швидше... — "Не-е-е можу-у-у..." — "Давай" — напочатку хвилями на Йону пішло тепло: білі ноги миготіли, обличчя перехилилося на плече невидимого чоловіка, відтак вона пронизливо, стискаючи сильніше кілька рук та ніг, застогнала, відірвалася від плечей, упала на ліжко, — Йону пробрало важким солодким духом волошок, гіркотю мигдалю; рипнуло — погірчило смородом паленої гуми, — так тхнуть солдатські юхтяки: військовонаймана Лариса Міхненко умощувалася завше

"ось воно що", — говорив собі Йона, сніг за розхрестом віконних рам сходив, облазив старою шкірою, мов опіки, Йону кудись перекинуло, він тільки ворухив ротом: лилося підсолоджене молоко, густо перло гноєм од дівочого одягу, зодягнена у цвітасту кофтину, взута у коротенькі ризяки: "Оклигує, ма... Оклигує наш здохляка. Бачиш, як жалібно дивиться..." — "Ти руки йому намасти, руки помасти... Без рук нащо нам таких треба..." — підходив Никодим із недокурком, прилиплим до нижньої губи, квадратним, вижовклим лицем, посіченим, фіолетовими жилками. Сідав на дзиґля, виставляв ноги, напівзігнуті у битих валянках, дивився, як Галька мастить Йоні обдерті руки; залазив іззаду під спідницю і боляче щипав, "ич яка..." — більмуваті очі бовталися двома блюдцями, — "одчепись геть... Бачиш, ділом зайнята..." — "Діла... діла... діла..." — мурмотів під носа Никодим. Сонце заходило — червоніли лица. Заткнувши спідницю за пояса, Галька опиралася руками об бильце ліжка — важкого, з гнутими ніжками, кольору обпаленої вишні, а старий нахраписто, віддуваючись — "та ти подиви на неї, подиви піди" — хропів іззаду; ліжка ледь поскрипувало, старий усе боязко позирав на двері, Галька байдуже глипала, кривлячи кутики соковитих губ, за вікно, старий шепелявив щось, криве око смикалося, піт по широких грудях котив, — "усе?" — питала Галька, кидаючи через плече. "Ні... По-о-о-чекай" — "Фу, як ти обрид... Більше не получиш..." — "М-м-м... Хр-р-р солод..." — "Я ось Нуріму скажу..." — вігер зривав черепицю з покрівлі, бадилиння за вікном гнулося, Йона побачив суку — сіру, облізлу; вона теліпала набухлими сосками, цуценята бавилися розпатраною лялькою; старий Никодим зі свистом випустив повітря, вискнув: "Все..." — сів, не натягуючи штанів, на дзиґля; Йону убрала дрімота — "сни незбагненні і білі, вишукані потойбіч, на якусь пам'ять сни, на зло... й два хрести... а чому в тебе груди розхристані, та ногами не хилитай, бо чортів у пеклі бовтаєш", — "дош, бабо, дош, де він береться, той дош?" — "сльози в небі — Божі сльози", — "а хіба Бог може плакати, бабуню?" — "може, внучко, може... Він тіко й робить те, що за нами плаче..." — сутінки лахміттям розповзлись по вокзалу, вантажники у забрюханих фартухах тягали морожені телячі туші, циганчата плутались під ногами, — услід, у спину Горіку Піскарвову лящало туге, начеб прибите вовною, протягнуте знадвору свистіння; свист повторився — Горік став, і вони з Йоною зустрілися поглядами; Йона якомсь подався плечем, мовби готуючись до удару, підняв високо голову: "Його чорний кінь навстріч білому летить", — Йона знову бовтнувся у сизе озерко сну — "Галько! Галько! Ти шо, оглохла... хай тобі..." — "Шо там?" — "Іди, батько кличе..." — чорно котило сонце, і Йона тоді надірвано дихав, розтираючи слизький піт одним здоровим пальцем; Галька сиділа на краєчку ліжка, забгавши вилиняту ряднину, — дихала молодою лошицею; подзинькували пружини, духмяніло прив'ялим любистком — степ лежав латками там, за урвищем, де самітньо виламалася у небо сосна, а дні зяяли чорними дірами, пульсуючи, сходило пригасле сонце і каменем крижанів погляд, падаючи у невість сталевोї далини — "тату боляче чомусь і не згадаю тебе як треба згадувать мовби хто лихий прийшов та повиятував по нитці мовби стерво літає літає літає ось дивись у срібних потоках б'є щось невпинно може то подарунок твій але не можу згадати срібно губиться щось"; передостанній день осені сніг зійшов зовсім, Йона оклигав; вігер летів зі сходу, наганяя у вибалки перекотиполе; з'явився Нурім; Йона розпізнав його по вуркотливому, утробному голосу; Йона сидів на стільці навпроти хліва, а старий Никодим порався — вивертав вилами промерзлі пласти гною: "О-о-о... Нурім прийшли, які люди прийшли..." — Галька, паленіючи, ховалася, очі ворухко бігали; Йоні робилося бридко од неї;

старий мигцем збирав на стола, хазяйка розтоплювала кукурудзяним бадилінням піч — "Нурім на комині любить"; сука шкірила зуби, "нізя, Лайко, Нурім хароший"; Никодим бігав, зазирає у двері, а відтак тихцем клав під матраца, попід стіною клав "вертикалку"; Галька пашіла вся, шкіра навскрізь свігилася, у джинсах, що туго облягали сідницю, у кофтині з турецької вовни, одвислі дитячі губи, дитячі ще, підведені синім олівцем очі туманіли на Нуріма — низькорослого, врівень плеча Йоні. А Нурім скидав шубу прямо на долівку, всідався на лаві під піччю, витягав тугу, вже розпорпану пачку цигарок "Столічніє", розкурював, мовчав, тицяв пачку Йоні — дивився телячим поглядом за вікно: "Да, в етом гаду холодна біл..." — "Не біл, а будет", — огризається Никодим; порається, ворухиться чорним мацаком на білій скатертині, а хазяйка тихцем ховає Гальку за двері. Нурім шулить і без того вузькі очі, говорить урешті те, на що чекає Никодим: "Скока і за него хатіш?" — плює на підлогу; продовжує далі: "Єслі ета человека пальноая, то і рубль не дам за него. Сам знаєш, якіє времена сечас пашол..." — "Не пальоний. Я, Нурім, чесний человек, понял. Не якийсь там косоокий казах" — "А па чьом докажеш?" — "Па чьом, па чьом. Не хош, других найду" — "Другіх, кроме нас, нету. Ну, ладно... Перекусім с дарогі..." — світло несподівано падає на задерте догори обличчя Нуріма, мовби зліплене з двох частин — пласких, безколірних половинок — морда дворового псюги; Никодим пробує завести розмову: "А це правда, Нурімчику, що вам сала не мона?" — "Здесь алах не відіт..." — Йона вже чув, як вони шмакали ротами, наливали горілку; світло полізло усіми дірами, — Нурім пив мало, більше їв: пальцями стікав смалець. Нурім поторгав Йону за плечі — "джігіт", хабняк за вікнами прогнувся на вітрі, і Йона відчув страх. Гуло під стріхою; голос: "Хай до весни б у нас оставався, а то куди здохля таке" — "Нічіво, старая, нам недалеко, доберьомся" — Йона смачно потягнувся й згадав, що так роблять у дитинстві, коли враз вирішують нездоланне впродовж кількох попередніх днів запитання; холонуть наразі — знаючи наперед відповідь. Проте Йона навіть не здогадувався — чи просто не пробивало, — що та розмова нарешті розв'язувала гнітючий настрій невирішеності; щоправда, він подумав: "Людина швидко звикає до того, що їй дозволено"

По кількох днях Никодим нахромлював промерзлі пласти гною, надимав шию червоними, зеленими жилами, а Йона сидів на табуреті під стіною глинобитного сараю, коли віддалік, за сизим кушпелінням хабняку, затремтіли чорні цятки людей; Галька йойкнула: "Нурім..." — "Не віддам сволочі" — Йона нічого не бачив, бо сонце сліпило очі, миготіли повні руки Гальки з веснянкуватими ліктями; по хвилі люто захарчали пси, трісла штанина, ляснув постріл, собака, підгрибаючи, поповз під парканом на трьох лапах. Півень, ламаючи горлянку, вирвався з хліва і вогненно полинув хвилями — пір'я посипалося теплом на шоки Йоні. Потім сонце пропало зовсім, — перекоцоблене, посиніле обличчя Нуріма попливло перед Йоною, в голові налилося щось, потім луснуло тупим, до хруску в потилиці болем; погасло сонце, пропали звуки.

Табір вічно прокисав під дощем: по ліву руч виймищами зирило сіре, низьке небо, трохи далі — глинища та куці скелі, а вірніше, як придивитися, то гранітні валуни, причесані дощами та вітрами. І між цими скелями й небом лежав табір, нічим не захищений од стихії, де повстяними, промокшими ляльками, од будівлі до будівлі, бовтались у суцільному тумані його мешканці. Йона вже не пам'ятав, коли, де і як опинився серед десятка немолодих людей, що жили в одному бараці: лягали в ряд, накрившись просмерділою ковдрою, боязко — зразу — відсувалися, як тільки хто ліктем ненароком зачіпав одне одного. Так і

лежали холодні, голодні — засинали, наче понімовані умисне. Йона подумав тоді, що нічого не додає так сили людині, як розпач; але як змусити усвідомити цих телят, що вони справді втратили все, що можна; і що далі вже ніколи нічого не повториться; говорив: "Мужики, що ждуть... а що ждуть..." — "Ти во почни, а ми поддержимо" І вони так сиділи, відігрівалися біля шиплячого сирими дровами вогнища, навіть не зирячи на Йону, розповзалися по закутах, а над припіднятим брезентовим пологом миготів ліхтарем помічник косоокого Нуріма, полукривка Халям, — із куцою шиєю й ромбовидною головою, що вгрузала, зросталася з плечима.

Йону привезли в табір для виготовлення цегли десь у середині зими, а може, початком; він толком не пам'ятав, бо слабував на голову од міцного удару — "от не везе тобі як не в голову так біля — на що хворієш від того і лікують"; у таборі не зчинилося нічого особливого: підбїг у рожевих, шовкових — для їзди на мотоциклі — штанях Халям; забігав дивно якомсь борлак: "А-а-а, будем работать? А не будем — жік-і-і-і", — і провів ребром долони по горлянци, розсміявся розкотисто, легко спочатку, а тоді істерично, по-псячому. Табірники, що стояли півколом, підхікнули. Всі вони приїхали добровільно, десь у середню частину Криму, подалі від моря, де в скелях, безлюдних місцях, люди чеченця Нуріма навибудовували заводиків для виготовлення цегли, опію, що завозився з північної частини півострова, матраців, а влітку, щоб безкоштовні раби не лїнькувалися, давали їм майструвати очеретяні живоплоти. Нікому не западало й думки вставляти щось проти, — наглядчів і чергових назначали з-поміж своїх, а годувалися — чим Бог пошле. Коли хтось прокидався десь або думав залізти за огорожу, то доносилося Халямові, і той дубасив гумовим шлангом бідолаху ледь не до смерті. Проте, як підмігив Йона, табірників більше лякала ота м'якенька, пухка ручка, її долоня, ребро, яким він, по-котячому мружачи очі, черкав по горлянци. "Жі-і-і-і-і" По тому, десь за днів два, Йону почав опосідати страх; Йона брав кукля, виготовленого самотужки з банки з-під консервованих фруктів, підсідав до буржуйки, де вічно черговий пічник Лотя куняв, запхавши посинілі, у гнійниках руки до куфайки — "хлебушка би, нет хлебушка?"; на його питання Лотя відповідав одним жестом — кресав по горлянци: "хлебушка би, хлебушка", — Йона стовпів од холоду, що пронизував від голови до ніг. Тоді повторював щось напам'ять — "...до першої зупинки було всього ступити кілька кроків: зразу дорогою росли густо липи, молодняк ще, не просічений — затінки зависали густі, і там було прохолодно навіть серед літа, особливо в полудень; а полудень видавався у тих місцях завжди напрочуд безлюдним..."; Лотя стрибав біля плити — "памагі разбудить бригаду, разумнічался" Бригада вставала, бо "Гусейновіч обещал водочкой попотчевать" — і так з дня у день. А якомсь — сонце вже пробивалося крізь хмари, ближчав березень — покликав його зігнути пальцем Халям: "Сюда іді, умнік. Сюда. Гаваріщ, многа знаєш... Ну, значіт будеш сказкі рассказивать Гусейновічу на ночь..." Сам він теж прибуду — не з чечні і не з місцевих; придибав у шовкових спортивних штанях, перебалакав, кажуть, про щось із Нурімом та так і лишився тут: то сидить на осонні, сліпо примруживши очі, то бродить, доскіпується до кожної дрібниці. А головне, він не сам прийшов, а з "бжі-і-і-і-і" Проте мовчали. Якомсь надумав був утекти з табору спокійний, лагідний Лотя, — виявляється, забалгося йому купити пляшку, — тож Халям вибив весь дух із Лоті і, мабуть, забив би, коли б той не признав іще кількох спільників. "Вечером екзекуція", — сказав Халям, виставивши п'ятірню, й моргнув; натовп гачкуватих постатей застрибав: "Екзекуція! Екзекуція! Екзекуція!" —

запалили багаття, пожвавлення кинулось табором; Йона бачив, як лаштують три стовпи, — закопують у землю, неподалік робиться м'яка підстилка для Нуріма Гусейновича; а над вечір привели п'ятох зв'язаних хлопців, що з усієї сили пручалися, — "ша-а-а, ребята, кончілось всьо" Хлопців зі скрученими руками посадили спина до спини. Халям радісно й збуджено щось вигукував, репетував, присідаючи, заглядав крізь ноги, фуркав як кіт, засакакував до будівельного вагончика, де мешкав, випивав горілки, а тоді кружляв, вертівся кругом вогнища. Коли вивели Лотю та його корешів — Йону пройняла тривога. Відтак трійцю прикрутили до стовпів, а робочі затупали, відпиваючи од горлечка горілку — "екзекуція екзекуція екзекуція" — Йона вже майже знав усе наперед, але його більше дивували ці відкриті, широкі, майже як у дітей, очі. Халям верескнув, — відгомоном пішло по валунах, голови глядачів масними плямами застрибали під холодним, низьким небом. І раптом, коли почулося тихе "бжі-і-і-і-і", всі побачили у Халяма в руках бензопилку "Дружба": він раз по разу вмикав її, запуская оберти, вживав над головою, присідав і, просунувши писка між ноги, показував язика.

"Трагедія попереджує катастрофу..." — подумав Йона, а тоді, одірвавши погляд, побачив, як летить тирса, біла, свіжа ще з літа тирса, навіть кленовим соком лоскоче ніздрі, — чвиркнула кров і голова з обрубок дерева упала в калюжу. Дві наступні жертви завищали, немов обпечені, потому наче покам'яніли, — лише ворушилися синіми смужками їхні роти; "бжі-і-і-і-і", — гула пилка, глядачі випивали ще по ковтку горілки, обговорювали подію — видно, те їм було не вперше, — поговорювали, як і на який бік упаде решта голів... Йона спльонув і нишком, щоб ніхто не побачив, подивився на гурт молодих хлопців; один видався знайомим, щоправда, то могло й видатися, бо хлопці були побиті до синього, аж ребра повипирали; вищання бензопили на якусь мить урвалося; голос Халяма напучав останню голову: "Бог! Бог? Бог?! — він стрибав на одній нозі, обтираючи розчепірену п'ятірню об шовкові, жовтого кольору штани. — Я! Слішав, я ісполняю функцію Бога на землі... і шоб я забил — здесь в лагере нет ніякого другого Бога, кроме аллаха. А обязанности вашего Бога я пока беру на себя", — жикнула пилка; голова буднула до калюжі; новеньких поволокли до вогнища, де на шкірах парився Нурім.

А наступного ранку, розминаючи закоцoble й усе ще синє од побоїв тіло — поки помічники чеченців по живому товару Глосік і Косік онанували на обкладинку "Радянської жінки", — до Йони примостився один із новоприбулих: "Слухай, брат..." — Йона шикнув, але з того дня й почалося: працювали вони розважливо, спокійно, навіть самовпевнено, але те не здивувало нікого, навіть косоокого Халяма; хоча й побіг він до Нуріма і щось довго шепотів на вухо, а Йона зоркав боком — наче ненароком, наче у мішень піймав, — драглистий, шовком зачовганий, попережаний зморшками шматок шиї. Близьче до березня Халям занудив — вештався табором, іноді впивався, запуская бензопилку, "бжі-і-і-і" робив над головами, що копирсалися у глинищі; скалив ікло; щось визирав: кружляв поговор, нібито будуть між косолапими переторги, прийдуть люди з Кавказу і тих, хто жвавіший, позабирають, ну, а решту, відомо, потоплять у болотах. Небо повнилося чорнотою; тягло на перший весняний дощ. І тоді виникла, несподівано зовсім, постать Йони проти вуглистого неба; постать хитнулася, — впевнено якось, і постаті, що перед цим рябіли самими лиш плямами, — нагнулися й підставляли ножі; щось ворухнулося у нутрі Йони, радісно бринькнуло: він далеко побачив, як купами звисають комарі, готуючись до травня, — скоро літо, скоро; ножі розтяли повітря — Нурім кинувся до вагончика, Йона напереріз, бо знав,

що там зброя, й вони хекали, бігли схилом, підкопуючи камінчики, вириваючи шматки простору, гублячи з очей небо — "не доведи Господи, там же зброя" — бігли вони вічність, під порожнім небом із низькими хмарами; бігли без сонця, а коли лягнув постріл і вони обернули голови, то нікого, нічого не вздріли; тільки гравій посипав дощем, а по тому пішов пливуном із-під ніг Нуріма, котрий, похрюкуючи, соплячи кров'ю, поповз до ніг Йони, а той виламуючи хребтину, уже біг до вагончика — "бжі-і-і-і-і": креше звук, сіра тінь нагинається над чимось, але ворушить жовтими ногами шовкових спортивних штанів; умент доходить, що то Халям: кров бризкає на вагончик, обрубок руки зміється на камінні, намагається ухопити когось востаннє; Йона перепиняє подих, ускочивши до вагончика, просмерділого мускусом, тютюном, вишкварками чаю; шелестять кольорові порнографічні журнали: під матрацом він знаходить два "макарови", карабін і "калашнікова" Зоддалік лементують. Там ще лишилася охорона, що привозить живий товар паротягами, пароплавами. Розвішуючи зброю, запихаючи набой до кишень, Йона пошкрябався схилом: двоє чеченців смалили невпопад із карабінів. Стріляли вони погано, але кількох заюшили кров'ю. Втихло все, коли стрекотнув "калашніков" Сірі тіні пошкрьобали на гору — "хугчій, хугчій, Нурімів слуга утік..." Блимали ножі, тупо входили в тіло — із рипом одірваного од кісток м'яса.

А за тим, по втечі, ніхто довго не бачив неба; Йона водив їх болотами, мочарами, серед якихось попелищ — скільки їх померло, скільки вижило? У полудень вони наткнулися на великий кам'яний цирк, наповнений водою; сонце червоною цівкою розпливалося по рівнинах, чвиркало зеленим, молодим соком виноградників; Йона припав на коліна, укляк, потому витяг затрьопану книжечку, перехрестив нею в повітрі; мовив: "Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь", — натовп нехитро повторив молитву, й одне по одному почали збиратися до озера. За годину налагодили пліт, і Йона, виспівуючи псалми, повів навмання хиткий корабель; а може, й не навмання? — звідки провідаєш, що у людини на думці, коли вона так давно не бачила сонця: "...попливеш ти пустельними берегами, а вони не видаватимуться пустелею, й тільки серце щемітиме од радості..." Третього дня померло ще двоє; Йона не піддавався на умовляння звернути з дороги і таки попросити допомоги у влади; блідо, мертво зціпивши уста, що аж біліли од напруги, переконливо — година в годину — роз'яснював, що буде, якщо вони звернуться за допомогою. Та вночі помер ще один, майже підліток — Йона відчитав молитви; по закінченню церемонії люди загрозливо стискали кола; Йона махнув рукою: "Робіть як надумали", — кинув їм зброю, висадив біля найближчого, забілілого у вишнях поселення — "хай вам Бог помагає" — "і тобі, Йоно, вибач, коли що не так"

Другого дня над безмежжям сірої води зависла комаха гелікоптера; люди, що лишилися з Йоною, потривожено підняли голови: "Казали, що треба на літняк повертати. А тепер он мусора" — Позаяк гелікоптери висіли в чистому небі якусь хвилину, а потім полопотіли лопастями упродовж якогось селища і далі зникли — видно — до моря; Йона роздув лошаком ніздрі — море було поруч. Десь засвічувало, темніло в голові — пам'ять повертала, відмивалася хвилями наступних днів; вони — п'ятеро — уперто гребли дошкими, більше скрадаючись уночі, а по ранках розпалюючи ріденче вогнище, де шкварили на шпичаках гриби, дріб'язок риби, зрідка потрапляла якась птаха. Дні уподібнилися до днів — травень уже запав половини, але вони, як завжди, бачили мало сонця; троє не витримало й пішло. Останній чоловік не покидав Йоноу до кінця місяця, а

потім, як тільки відчув солоний присмак моря на губах, заморожено якось усміхнувся: "Ну, все, брат. Пора. Якщо хочеш, то можеш зі мною. Контрабанда невелика, але прокормитися можна. Женим, якщо..." — "Дякую" — "Ну, як знаєш", — сонце прорвало клубки бавовняних хмар, помело легким вітром; "бриз" — ляпнуло у Йони в голові. "Не хотіли мене возити паротяги, значить, поїдемо на пароплаві", — другого місяця втечі він вийшов на дорогу, поминув здивованих бабок, що тягнули на мотузку кіз, і зник у порту. Вітер ворушив старі газети; полудень снував білу павутину серпанку; крани повільно повертали стріли, невпопад мотаючись чистим небом; миром снувало тепло.

"Слушай, курчавий... — Горік перевертав у роті язика, — во как забалакала мені баба Марфа мозки, то не почув навіть біди... хоча, как би ето сказать, не того я хотів, понимаєш, не того хотів; не того... — Горік скреготнув зубами, ударив кулаком по стегну; мурий світанок моргав за вікнами. — До мене навіть не дахаділо, що моїх савсем нема, що і Сьо-Сьо жмур, і тільки оце через скільки років стали вони пригадуваться, як у попелі лежить баба задушена, а Сьо-Сьо реве, повзає, поплутаний у чорні простирадла та занавіси, но не в цьому діло... Ранок той отут у меньо, — він ляснув по гирлуватому загривку, — Султан уламував на шот роботи, разом работать, значить; сам повинен понимать — виходу ніякого. Як не крути... Довго той Султанішка заганяв мене в кутка, усіх моїх приборав, і Гліцерина приборав, і Пепса приборав, і Переделмешку, один Боцман — стукач стукачом, підер підером... А купив-то, чуєш, Нілкою, простою халявою купив, але то вже пшик... Вона не вернеться, бо звідти не вертаються, то й не треба, не по мені то все, а туди... туди, звідки Нікандрич сифілітиком приповз, я хрен дамся. Просто ти мене повинен понять, що я вірив у те діло, а коли віриш, та ще й ростеш у тому ділі, то " — Горік умовкав і, видавалося, щось шукав; Йона спирався на ліктя з думкою: "Так хочуть відшукати втрачений біль..."

По зимі, по смерті останнього правителя, Йона перебрався ближче до Лаври, до монахів, потом та молитвами добував насущник; під ніч водив пальцем по Біблії, мурмотів про себе псалми, відтак, вуркнувши животом од гарячого спомину про обід, засинав. А одного дня несподівано прийшов до нього чоловік із порожнім зовсім поглядом, і тільки по рубцю можна було здогадатися, що то Горік Піскарьов: "Слиш, манах, баба то мая покойніца тоже читала малітви... а відіш — не спасло..." — повертав голову, добротню, смачно пахтіло од нього горілкою, випраними сорочками; віяло солодким, якимось потойбічним запахом: Йона слухав: як він десятками гвалтував жінок, дівчат, офіціанток за столом, самозакоханих професорських дурочок, як вони з Султаном клапоть по клаптю прибирали район до рук, перекинулися вже за рік на інший, а він не переставав марити Нілкою, знову ловив дурку якусь, литався з нею; перемішував він ту розмову зовсім незрозумілою Йоні мовою "не власть меня тянула, а што-то больше било, совсем... ну, как тебе сказать: злидні кого хочеш в угол загонят... а мені праздника для души хателось..." — тут Йона нічого не розумів, лише співчутливо кивав головою, а дрібненький, мов горобець, Микитка, що готувався до постригу: "Угаловка. Тьху", — а Йона розповідав — не знати кому й до кого — про зелений острів, котрого насправді не існувало, проте Йона так часто думав про нього, що потроху сам повірив, і під кінець розповіді бачив, як це вражає людей — вони теж вірили, що острів існує. Горік потягував цигарку, калатаючи усіма кістками, гнув свого, немов хотів вивільнити внутро од чогось, а швидше перекопати в чомусь самого себе, — хоча б у неіснуванні цього світу; він складав руки на колінах, і Йона бачив довгі, майже жіночі пальці з рожевими нігтями;

Йона слухав: як Горік вийшов на головного, на боса, значить, котрого звали між ними Іраклієм. Підхопив він так акуратно під ліктя Горіка — западало на той час, коли йшла пекельна війна між новими кооперативами, новими угрупованнями; коли зависло нове слово "рекет" замість "шмон", щоправда, Нікандрич часто, смакуючи, повторював те слово, — отой Іраклій узяв його, Горіка, попід лікоть, а сам у потертому піджаку, опасистий, до машини проводить, до чорного "мерседеса", довгого, майже на катафалка подібного — "мне с вами пагаварить надо біло би..." — Горік тільки тупо дивився на нього й не вірив, що оте марудне вивчання людей Султана, розпитування всіх навколо, навіть Світлани, що терзалася нерозділеною жагою до свого рабовласника, виведе його врешті на самого Іраклія: "Хочеш палучить Ніюнілу...палучіш... Токо..."

Від того дня Боцман тільки те й робив, що працював удавкою, а Горік сидів у сусідній кімнаті, солодко слухав трищання карків. Останнім на чергу потрапив Султан, кричав щось, не пам'ятає Горік, але кричав щось подібне: "я тебя в люди вивел" Якщо по правді, то Султанової смерті він добре не пам'ятав. Забивали його кілками, як майора Сироватка, і в голові знай тримався майор Сироватко: на білому снігу, всохлий, утомлений старий чоловік, що помирав мовчки, тільки харчав від кожного удару... а Султан просився, вужем повзав, хрюкав, доки загостреного дрючка Боцман не загнав йому в горлянку; а потім поночі намацував холодні руки Нілки — бридився невідомо од чого, перевертався на бік; цокотіло у шибку сухе листя, наче чийсь руки, — "боже, как спать хочется, манах, ах, еслі би ти знал", — і пролежував до світання, щось уперто згадуючи, так, мовби пробивав кригу, сидів осторонь, далеко від усього, одубілий від холоду — хукав, не знаючи, де подіти замерзлі руки; і думав про те, що Нілка ніколи з ним не кінчить, та й не тільки з ним — лежить угорі тепла і не думає ні про що, навіть про Султана, — видно, роєм думок про кращих клієнтів; урешті йому обридли всі ті жінки й це холодне, як лід, тіло; тоді він, Горік Піскарьов, уперше когось пожалів — витягнув куцого "узі" і смалонув чергою по купі оголених тіл.

"Утома божевільна звалилася на мене, коли ні крикнути, ні погукати; життя моє занедбаним руслом, річка тягнеться далеко, у пустелю сюрчить, берегами без жодної людини..." — Йона посмоктавав недопалка; сонце за хмарами, за дзвіницею; ударили дзвони; "нехароший человек до тебе приходить, Йона" — "У вас забув спитать, кому до мене приходить" — "Какой сам, відно, такіє і ідут" — "Цить, копитасті" Горік настирно приходив щодня, сидів непорушно, тоді протяжно починав підвигати, склавши на колінах понівечені руки: "...а потом ми йшли слизьким коридором моргу, вгорі деренчала лампочка... забашляв я непогано, за мною... хто за мною був, хто... манах, подскажі..." — "Я не монах, просто живу тут" — "Тут так просто, манах, не живуть, кожен живе там,де йому добре" — "Як знаєш" — "...вона лежала на столі, живіт розпанаханий — точно велика синя квітка, но понимаєш, чим більше її не було, тим більше мені її хотілося... ні... не те..." — Йона тільки дивився на нього поверх димлячого окропом кухля, здивовано; втома стрельнула Йоні в потилицю — "Піду здрімну", — "ну, давай", — Горік не йшов — стримів проти червоної стіни з облущеною штукатуркою, у кутку весь збивався до купи, хлипав слиняво; враз, одійшовши од спогадів, репетував, випроставившись на весь зріст під облущеною стіною: "То ти кажеш, Йоно, що ми всі діти Божі... А ти подивись на оцих гнидьявих пеньків з обрубками замість рук і ніг, з гнилыми ямами замість статевиx органів — це, ха-ха-ха, карикатура на Христа..." — Йона скулився, як скулюються люди, відчуваючи чужий біль. "Місто відкладає у мене свої яйця — личинки вже ворущатся. До

сходу сонця, якщо зійдуть — проросте любов, а так — гади, змії... тихими кроками, затіняючи олов'яне місячне сяйво, ти ступатимеш од вікна до дверей; і навпаки — од дверей, по сходнях, по доріжці — слухняна голубому місячному променю" Йона йоршакувато ворухився; Микитка ухопив костура, забігав навколо: "Пшол нечистий звідси! Пшол!" — Горік залився безтурботним, здавалося б, тихим сміхом, ухопив цеглину, розбив собі лоба — "на, поп, пасматрі — шо, викусі", — і побіг; Йону тягло до пропрілих стін, під низькі склепіння льохів. Більше нічого не народжувалося, не приходило, а відпливало, відприскувало. Так вони й жили — милуючи за вікнами осінь, що рвала шовк сновидінь, калож, де втопилося небо, розбите багряним, несподівано у безвітря зірваним листом. У жовтій дрімоті — повернувшись якомсь із праці — Йона побачив перед собою людину: чи то жінка, чи чоловік — важко було розрізнити. Гарно, добре зробилося Йоні — прохолодно, заспокійливо. Створіння повело крилами — мало пару крил — сказало впевненим, твердим голосом, та й не голосом ніби: "Дивись, Йоно!" — за мент він угледів пляму, мовби шибку, затоплену фіолетовим мороком, але дриготить поживому та шибка у повітрі, а в той отвір бачить Йона: вижовклий степ, гне горбом траву з відтінком жовчі, а там лежить людина, закусивши до крові, до живого м'яса ліктя, ворухиться, вужиться на животі: піднімається, знову падає на живота, захлинаючись у відчаї — впізнав Йона Горіка Піскарьова; Горік лежить довго, хмари валом ідуть над ним; Йоні обридає чекати: та ось якісь тіні ворухнулися, кошлять тіні; людина зривається на рівні — позаду лютують, сапають прохолоду осені, відчуваючи свободу, пси. Спочатку Піскарьов їх не бачить, просто чує ніздрями, поволі повертаючи голову до верболозу, до річки, туга рідіє в очах — уже не добігти зроду, уже вчепірівся перший пес у спину, за ним другий; натягнувся був Піскарьов, але скрутило ноги — псярня шматує м'ясо, шкіру, добирається до кісток. Горік стріляє навпомацки — у людей, у собак; біжить вигнутим хребтиною степом, падає, зводиться, падає; тут Йоні прориває теплу оболонку і він чує молох криків, луцання пострілів, кажаняче шурхотіння плащів та курток, важко повзуть по небу, над землею хмари, — Горік Піскарьов б'ється у судамах, трава повсібіч буряковіє, вітер замітає хмарами сонце, а псярня, ухопивши волю, спускає людьми, жадібно глитає, рве людське тіло — щось лускає, тонка цівочка крові з-за вуха торує по шиї, за комір, силпються міради білих, синіх іскор, голова Піскарьова безвільно падає, переламавшись у шиї, опускається на плече чоловіку в шкірянці з погонами, котрий підскочив до нього перший, тримаючи у руках пістолет. Далі Йона бачить ізгори: тіло, шматоване псами, кашкети міліціантів, спецназу, сине, свинцеве, розтріпане крилом гирловиння річки, і все піднімається далі, квецяючи погляд багрянцем лісу, Йона пробує поворухити ногою, але тіло задубіло зовсім, і він не впізнає свого тіла; знову голос: "Не бійся, йди за мною. Преставився. Ось і закінчився твій шлях" Холодом пішло по спині, але не страшно: ні люті, ні жаху не відчув Йона — рвуть тіло пси, палахкотить Лавра, рветься хмарами небо на хресті Софії, а місто попрілими сірими коробками тулиться докупи, мушлями трамваїв, паротягів, оперезане нитками залізниць, а душі — вони враз зрозуміли, що то душі, — линуть димком над ставами й водоймищами; випурхують, зависають серпанками, навіть не займаючи встояної, брунатної каламуті води; засвітило в очах: балкон, оголена жінка чеше попелясту косу, перелякані дитячі очі слідкують за м'ячем, що падає у калюжу, чиясь велика, драбкувата, кремезна тінь зависає над лампою, зодягнена у сине галіфе, струменить пшениця дорогами, минаючи сосни, а м'яч котиться, розтинаючи калюжі, на м'ячі

намальована Африка, — пес жадібно патрунув горлянку, хлебонув чорної крові; потемніло; "...бо, Господи, не долюбив іще до кінця, не доїв до смаку, не доробив ніякого путнього діла. Господи! — подумки мовив Йона, — не можу я йти дармоїдом у світ. Молодий ще я" — "Дивися, Йоно, дивися..."

Перше, що почув, пробуркавшись, Йона, це голод. Він зібрав акуратно у валізку речі, почитав молитви. А як вийшов за ворота — ударили дзвони, облизуючи, розгойдуючи осіннє повітря; вони клали свій звук то низом, геть тихо, журкітливо, аж серце збивалося з ритму й тріщало у ребрах, — то несподівано били шибками, зриваючи в лет голубів; на лавці жінка читала книгу, глянула на Йону, опустила голову; проревли винищувачі. Потемніло. Літаки чорним окриллям закрили півнеба, розливаючи гуркіт дворами, лякаючи нелякливих рудих щурів на смітєбаках; перехожі підняли лица, тіні від літаків запали глибоко в очі, вигостили вилиці; жінка втопила розкосий погляд в Йонині зіниці. Ударило, посипалось світло, снопами, оберемками жовтих, голубих променів, — завалившись наліво й описавши дугу, винищувачі зникли. Люди звично заклацали підборами. Дзвони ударили. Осінь навалилася здалеку духом яблук, солодким приторним смаком динь. Осінь сховала жінку; спала з її плечей; вітер зірвав калюжу. Йона поблукав поглядом по строкатому змієві натовпу й вирішив, що не зрушить звідси. Хоч би як воно там не було; чого тікати: голуби летять, теплими, білими клубочками перекидаючи тіла над червоними, зеленими, синіми дахами; десь там іде сліпий дощ, рьботять калюжі. Осінь. Проте не зима...

Жінка читала щось у розкритих, білих метеликах паперу, помережених чорним гусеничним слідом шрифту, — про море, про криві, дротяні струмені дощу і густу пароту ранку; вона читала про дерев'яний будинок, продутий вітрами та куцими протягами; про одне на двох ліжко і про те, як до дверей, хекаючи, хлебтаючи язиком, підходив пес; як ті, що лежали на вузькому ліжкові, слухали пса, ревіння моря, — це подобалося жінці. Йона повернув голову, топлячи погляд у кушпелинні людського потоку, над яким здіймалася грибоподібна хмара; наче вперше побачив туман, що огортав білі колони, ліплені фасади будинків з алебастровими янголами; тихі сквери, що знову ставали затишними скверами; від цього йому навіть трохи покаламутніло в очах — "Осінь, проте не зима..."

...Дощі йшли невідомо котрий день; з рахунку збилися навіть помоховілі діди та баби; листя опало зовсім — земля лежала чорна, безмежно чорна од краю й до краю, як і небо, перетята вузькими каналами, трубочками вулиць, закутів; вода змивала всі нечистоти, всю гидь; шиби будинків, наче вибрані птахами очі покійників, свистіли у порожнечу площ, вулиць, де вітер ганяв поодиноких перехожих та набухлі газети.

Листоноша, у синіх закасаних штанях, крутив педалі велосипеда; натягнутий, упрілий, він зупинився біля будинку, — високого, чорного громаддя, котре затуляло півнеба, Голосіїв. Листоноша, сапаючи, піднявся на другий поверх і натиснув червоного гудзика дзвінка.

"Ти шо, не бачиш, що тут усе опечатано?!"

"Вибачайте, но у мене правительственный лист"

"Давай, я сусідка, ми товаришували. Вернеться хазяїн — Горік — отдам"

"Розпишітьсь"

"Ось тут?.. Ну, всьо..."

З одвислими боками баба, посмугована, перев'язана якимись бантами, смужками, взута в один червоний, а другий синій капець, вичовганим поглядом помацала конверта, повертіла в руках, лизнула білим язиком, розпечатала, на ходу одягаючи окуляри — читала; тоді зупинилася, сіла, переводячи віддих, — так принаймні здавалося, хоч, коли добре, уважно приглянутись — вона читала молитву.

...Жінка кинула погляд на мокру вулицю, так дивно безлюдну, без чорних, здутих куполів парасоль, відхилила фіранку, і він побачив біле, майже мармурове проти фіолетового вечора плече. Вона дивилася на бурштиновий отвір вікна навпроти.

"У вікні баба і вона молиться", — сказала жінка, мов видихаючи.

"Не вигадуй", — кинув недбало Йона й перевернувся на спину; подумав: уже осінь — слава Богу, не зима.

Вітер рвав із флагштока пошматоване знамено; низом Васильківської вили пси; крізь діри прапора пробивалися колочі зорі.

Григорій ГРАБОВИЧ

ГОГОЛЬ І МІФ УКРАЇНИ

Запропонована стаття — останній і, мабуть-таки, центральний розділ моєї докторської дисертації, "Історія і міф козацької України у польському й російському романтизмі". Праця написана в 1975 році, і хоч не раз цитувалася (і мною, й іншими дослідниками), а деякі основні тези оприлюднювалися в різних статтях (між ними й у польському перекладі — частини розділу про Словацького), як цілість вона ще не була опублікованою. Надіюся, що вслід за публікацією цього розділу з'явиться й українська версія цілої праці. Доцільність цього бачу в двох моментах. По-перше, вона навітлює той духовний та історичний контекст романтичного мислення, з якого постали і загальне українське національне відродження XIX ст., і його найсильніша рушійна сила — шевченківське міфотворення. По-друге, вона навітлює (хоч і опосередковано) той ще ширший контекст української політичної історії, тобто існування України як колоніального предмету в широкій гамі польських і російських політичних, історіографічних та літературних традицій. Тепер, на початку постколоніальної доби новітньої української історії, осмислення цього попереднього стану, зокрема тих підсвідомих, культурних і символічних структур, що вирішально впливають на потік історії, стає необхідністю.

Як і в XIX ст., коли українство себе осмислювало і відкривало, так і тепер, коли воно напевно почне себе переосмислювати і наново відкривати, Гоголь становитиме точку опори й базу пізнання; "наш трагічний земляк", як його звеличав Хвильовий, попри всю свою неповторність і дивність, є дзеркалом нашої, колективної та історичної неповторності й дивності. І зовсім не дивує, що в недавно опублікованому листуванні Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким Гоголь посідає таке чільне місце: в цьому діалозі, мета якого зберегти звучання людського голосу, а чи не найголовніша тема — збагнути суть української душі, Гоголь (поруч із Шевченком) не може не виступати основним лейтмотивом.

У тому ж таки листуванні звучить також думка, що, мовляв, автор цих рядків свого часу намагався "відвоювати" Гоголя (треба розуміти — від росіян); у відповідь на що вістку знаходимо певний скепсис зі сторони недавнього в'язня ГУЛАГу: а чи американці взагалі здатні тут що-небудь удіяти. Побоювання не безпідставне, зокрема коли враховувати справді такі скандальну глухість і сліпоту американських русистів на природу і на звичайнісінький культурний контекст імперської російської літератури; подібно до росіян, яких вони імітують, більшість тих дослідників може писати цілі книжки про Гоголя і в принципі зовсім не застановлюватися над його українськістю, не бачити, що саме це є стрижнем його творчості як такої. Але, як кажуть американці, є американці, і є американці. Для мене в кожному разі майже від самого початку було ясно, що Гоголь органічно вписується в український контекст і в історію української літератури, хоч при тім і не випикується з російської. Тут, як доводилося не раз казати, немає власности над письменниками; вони не "належать" — вони вписуються; вони не дипломати чи генерали, що можуть служити лишень одній державі. Якщо вже вдаватись до аналогій, то письменників краще порівнювати з тими святими, які одночасно вміщуються в календарях і канонах ворогуючих сект. Бо література — це не тільки творчість, а її сприйняття; відповідно історія літератури — це передусім історія її рецепції. І саме це, питання канону української літератури, її системності, становило рамку для мого нібито (бо на ділі ніколи собі так дослівно не мислив) "відвоювання" Гоголя. (Тепер, набагато більше ніж тоді, я переконаний, що відвоювання, вже без лапок, відбудеться тільки на шляху якості: Гоголь до тієї міри буде нашим, до якої ми будемо добре про нього писати).

Студія "Гоголь і міф України", однак, не задумувалась саме в цьому ревізійністичному ключі, принаймні свідомо. Тут шлося не про канон, а про саму творчість, тобто про закодовану складність гоголівського тексту. Щоправда, історичне й літературно-історичне тло таки проявляється тут, але воно є лише тлом; основним залишається текст і його структурний аналіз. Цим аналізом, розумінням символічного коду завдячую вникливим порадам та аналітичним моделям моєї дружини Оксани Грабович; з відстані часу цей борг стає ще чіткішим і за все те ще раз складаю їй подяку.

Гоголь у російській літературі, як Словацький у польській, є апогеєм і кульмінацією українського міфа. Насамперед паралель між ними засновується на великому таланті обох і складності їхньої візії, особливо ж на тому, що підхід кожного з них до України проектується на кількох рівнях: від традиційного (усного, фольклорного, мемуарного) й історичного до глибоко особистого. Звичайно, між ними існують значні відмінності, які стануть ясними в ході нашого обговорення. Проте найважливіша з них полягає в тому, що у випадку Словацького міф України концентрується головним чином у творі "Срібний сон Саломеї" (стосовно до нього українські аспекти "Бенйовського" — лише прелюдія), тоді як у Гоголя цей міф повсюдний. У всіх його українських творах розкриваються міфічні елементи, хоча й різною мірою: в одних міф подається по суті повністю, в інших виділяються окремі аспекти або деталі. Однак тканина його українських повістей, логіка їхнього внутрішнього розвитку свідчать про існування міфа ясно й однозначно. Вже сама частота появи міфа вказує на його значення в творчості Гоголя, підтверджуючи як і в Словацького, певні засновки нашого дослідження. В широкому смислі існують також кардинальні відмінності в підходах обох письменників. У Словацького міф, що подається у "Срібному сні Саломеї", попри його "автентичність" та силу символічного звучання, все ще коріниться у конкретних історичних подіях, тобто в Коліївщині; у Гоголя історія узагальнюється й міфологізується навіть у таких позірно історичних творах, як "Страшна помста" чи "Тарас Бульба". Через минуле, через проминання часу відбивається його концепція України; і хоч тут ніби й нема зображення історичних подій чи осіб, українська минувшина повністю розкривається зсередини й існує в структурах міфа. Звичайно, Словацькому більше, ніж будь-якому з польських романтиків, було притаманне глибинне відчуття українського минулого й української традиції, проте між ним і цим минулим завжди існувала дистанція — не лише тому, що він поляк, але саме тому, що, як ніхто інший з-поміж усіх його сучасників, показав повністю той розрив, який стався між українцями й поляками в козацькі часи. Гоголь, який існував на межі українського й російського суспільства, який був породженням козацького минулого й російського, імперського сьогодення, і який почувався особисто причетним і до українського минулого, і до реалій сучасності, не міг об'єктивізувати поворотних моментів таких історичних подій чи комплексів, як гайдамацьке повстання або "зрада" Мазепи. Однак розрив між минулим і сучасним, між світом України й Росії відчувався як глибинний, і це на ділі оформлювало чи не всю його літературну творчість.

"Двоєдушне"

У межах цього розділу навряд чи можна дати повний огляд українсько-російського дуалізму Гоголя, визначити взаємозв'язок його українських і російських начал. Проте проблема, яку сам Гоголь назвав "двоєдушним"¹, така ж важлива, як і деякі інші аспекти того явища, що традиційно окреслюється як гоголівський дуалізм: чи це уявлення Мережковського про його "поганські" і "християнські" начала, чи ідея М. Котляревського (й очевидно, не лише його) про протиборство "реалізму" й "романтизму", чи формула Гіппіуса про одночасне притягання й відторгнення індивідуума його традиційним соціальним середовищем, або, нарешті, найсхематичніше твердження — офіційна советська концепція його "прогресивних" і

"реакційних" прикмет². Дискусія довкола гоголівських "двох душ", зрозуміло, генерувала, мабуть, більше тепла ніж світла. У скрайніх проявах існує, з одного боку, точка зору, яка буквально ігнорує його українське походження³ чи навіть категорично відкидає його українські повісті⁴, а з іншого, — погляд, за яким Гоголь вважається кар'єристом, "трагічною особистістю, що втратила свою батьківщину (тобто Україну), і відтоді не знайшла щастя деінде"⁵. Одначе між двома цими полюсами від часів першого гоголівського біографа, саме українця, Пантелеймона Куліша, з'явився ряд праць, які присвячені вивченню природи й мистецьких наслідків цього "двоєдушя"

Найбезпосереднішим рівнем, на якому відчувся російсько-український дуалізм або точніше — "українськість" Гоголя, була сама мова. "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" (1831) та "Миргород" (1835) насичені лексичними, ідіоматичними й синтаксичними українськими. Якщо спочатку вони служили просто екзотиці, а для багатьох читачів були джерелом загадковості (щоб пом'якшити це враження, Гоголь вміщує на початку обох томів "Диканьки" короткий глосарій), то з часом велика кількість цих слів увійшла до російської літературної мови. Одначе, як показали різноманітні дослідження, український лінгвістичний елемент не обмежувався періодом ранніх повістей, а існував і пізніше. Як говорилося, мова Гоголя "ніколи не стала суто російською за духом"⁶. За всієї специфічності й дискусійної неоднозначності цього явища⁷, "білінгвізм", безумовно, розширював творчу палітру письменника і збагачував його експресивні можливості. Найбільшого впливу з боку української мови зазнав його російський літературний стиль. За Ейхенбаумом, "мова Гоголя створювалася з комбінації російської й української мов, вона зберігала єдність лексичної композиції і не ділилася так різко, як російська, на літературну й розмовну... Використання української мови давало можливість розвиватися нижчому російському літературному стилю, не огрублюючи його"⁸

На рівні основних семантичних структур наявність українського елемента проявлялася також у підвищеній "мотивованості" (за Тиняновим) українських фольклорних мотивів та етнографічних реалій. Фактично вся українська тема перших двох збірок на час їхньої появи й пізніше точно визначалася як фольклоризм або етнографія. Навіть коли виділялися історичні елементи, український світ Гоголя багатом видавався простим, прямолінійним і переважно гумористичним. Таким чином, крім ентузіастичної реакції Пушкіна на "Диканьку" — "Ось справжня веселість, щира, невимушена, без засторог, без манірности", — існувала й типова реакція Шевєрьова, для якого Гоголь "Миргорода" був автором "сміхотливих" (хототливих) оповідань, "письменником, який хоче полоскотати нашу уяву і грає лише на веселих струнах людського серця"⁹. Белінський, великий захисник Гоголя, а згодом його найгостріший критик (у "Вибраних місцях із листування з друзями")¹⁰, не набагато глибший у своїй оцінці українських повістей. Безперечно, він визнає витончену майстерність Гоголя та його переломний вплив на російську прозу. Проте для Белінського сам предмет, українська тема як така, звужує весь ефект гоголівської прози. Таким чином ретроспективно він вважає "Диканьку" витвором "світлої, ясної, молодого фантазії; веселих пісень на бенкеті життя, яким ще ніщо не загрожує..."; або знову він каже: "Вечори на хуторі" — це одна з тих пісень молодості, що звучать вічно, чия мета й призначення полягає в тому, щоб в один із чарівних моментів старости нагадати про молодість, що проминула безповоротно..."¹¹ "Миргород" для Белінського реалістичніший, у ньому зображується життя, але він також функціонує радше на елементарному рівні контрасту між комічним і трагічним: "Візьміть більшість повістей пана Гоголя: що характеризує їх найяскравіше? Чим фактично є кожна його повість?"

Веселою комедією, яка починається глупством, продовжується глупством і закінчується сльозами, і яка, зрештою, називається життям. Всі його повісті такі: спочатку смішно, а потім сумно! Скільки тут поезії, скільки філософії, скільки правди!..."¹²

У критичній літературі про Гоголя такі погляди стали традиційними, і пізніше, коли почали, особливо в російській критиці, поширюватися засади "народности", "демократичного" або "прогресивного", "свободолюбивого" пафосу, "реалізму" й ідеологічно усвідомленої сатири, вони не зазнали рішучих змін¹³ Якщо має рацію сучасний критик, що "український світ "Вечорів", а потім "Миргорода" не завжди щасливий", що "дух тьми, передчуття лихого й розпаду відчутний тут майже на кожній сторінці", то мало протиставити мінорний ключ мажорному і зробити висновок, що "комічне, здорове в один момент може перетворитися в сумне й недоладне"; вочевидь, не достатньо також просто виявити наявність іронічного й сатиричного тону, побачити, що "іноді Гоголь мав спокусу поглузувати з українського фольклору, тоді як пізніше — в "Тарасі Бульбі" — він принагідно висміюватиме марнославність українських козаків"¹⁴ Основне завдання полягає в тому, щоб виявити взаємозв'язок між перспективами й моделями ("радість" і "сум"), побачити, як вони співвідносяться в його розумінні України. Одним словом, завдання зводиться до того, щоб з'ясувати, які структури й зв'язки притаманні цьому українському світові.

Щодо ширшого історичного контексту українських зацікавлень Гоголя, то в цьому критици були однаковіші, хоча й тут існували протилежні підходи. Той факт, що Гоголь був обізнаний з українською популярною літературою й усною творчістю, а особливо з комічними жанрами вертепу, інтермедією шкільної драми, віршами і казаннями (прозові пародії), був достатньо удокументований й проаналізований¹⁵; через українське середовище ця література опосередковано ставала йому близькою, безпосередньо ж із цими літературними моделями Гоголя пов'язував батько — Василь Гоголь¹⁶ Факт, що, навчаючись у Ніжині, Гоголь познайомився з новою українською літературою, тобто з "Енеїдою" Котляревського, творами Гулака-Артемівського й Квітки — безсумнівний¹⁷ Деталізація широких зв'язків Гоголя з українською літературою (включаючи, крім вищезгаданих письменників, ще й таких, як Максимович, Маркевич і Гребінка, а також тих українських письменників, які писали на українські теми в Росії, як Сомов і Наріжний), що належить Піксанову, безперечно, цінна, а ідея про динамічні літературні центри (гнізда), такі як Харків, Ніжин та Полтава, з усталеними мистецькими зацікавленнями й "місцевим патріотизмом" — переконлива. Проте два висновки Піксанова досить сумнівні. Перший — це твердження про те, що українська література періоду 1820 — 30 рр. є розвиненою, фактично автономною. Насправді, хоча кількість праць, написаних українською мовою, особливо ж кількість російськомовних журналів і статей на українські теми, була значною, проте загалом ця література все ще була провінційним додатком до імперської російської літератури; велика кількість збирачів українського фольклору і навіть письменники, що писали по-українськи — як М. Костомаров та А. Метлинський — бачили себе в ролі антикварів, які komponують останній розділ книжки вмираючої культури. На противагу думці Піксанова, українська література за тих умов не могла ні уникнути, ні протистояти потужній силі російської, імперської літератури.

Друга проблема складніша. Піксанов намагається спростувати ті твердження (наприклад, Переверзева), котрі нівелюють роль та значення українського періоду в творчості Гоголя, аргументовано доводячи, що інтерес Гоголя до України не послабловався протягом майже 14 років, починаючи з першої повісті диканківського циклу "Вечір напередодні

Івана Купала" (1829) й аж до нової редакції "Тараса Бульби", яка була завершена 1842 р.¹⁸ Він також зауважує, що, крім дванадцяти "українських" повістей "Диканьки" й "Миргорода" треба взяти до уваги ще незавершений роман "Гетьман" (розділ з якого був опублікований 1830 р. в "Северных цветах"), незакінчені повісті "Страшний кабан" і "Кривавий бандурист" (які писалися одна за одною у 1830 та 1832 рр.) і, нарешті, трагедію про запорізьке минуле, над якою Гоголь працював у 1839 — 41 рр., але спалив, як кажуть, через низьку оцінку Жуковського¹⁹ До цього, як побачимо, слід додати різноманітні історичні й етнографічні праці Гоголя про Україну. Зацікавлення Україною, продовжує Піксанов, велике не лише за розмахом, воно чітко позначається на всій творчості, що передувала "Петербурзьким повістям" і не уривалася під час роботи над ними: повісті "Миргорода" писалися більш-менш одночасно з "Невським проспектом" "Записками божевільного" й першим варіантом "Портрета"; "Ніс" з'явився 1836 р., тоді ж, коли й друге видання "Диканьки" Саме тому, в розумінні Піксанова, українські повісті аж ніяк не були відокремлені від решти гоголівських творів, відтак "автор цих повістей може тепер вважатися українсько-російським письменником"²⁰

А проте, хоч усі ці факти виглядають на позір переконливо, при доскіпливішому аналізі вони виявляються досить вразливими. Українські повісті справді збігаються з появою першого твору петербурзького циклу, і Гоголь справді повертається до роботи над "Тарасом Бульбою" повістю, яку, за його власним визнанням, він любив особливо²¹ проте його загальна тенденція, помітна в українських повістях, однозначно спрямована в протилежний від України, від її минулого бік — у бік загальноросійського світу. Це, як переконаємося, головна вісь його міфічної концепції України.

Питання про самовизначення Гоголя або про "глибинні" зв'язки належить до контрверсійних не лише тому, що велика кількість його тверджень із цього приводу була двозначною. Деякі дослідники відбирали й коментували різні висловлювання Гоголя, в яких виявлялася антипатія до Росії чи Москви поруч з іншими свідченнями загальної відчуженості від великоросів і тенденції оточувати себе українськими побратимами²² З другого боку, прояви російськості зустрічаються незрівнянно частіше, аж поки в останніх творах — в усьому другому виданні "Тараса Бульби" в кінці I тому "Мертвих душ" і у "Вибраних місцях..." наприклад, у розділі "Слід любити Росію" — месаністичний пеан Росії й російському народові сягає кульмінації²³ Сам Гоголь намагався примирити власні "дві натури" стверджуючи у двох часто цитованих листах до Олександри Смирнової, що між його українською (хохлацькою) та російською душею існує гармонія й спорідненість²⁴ Однак це, як цілком ясно, — результат схематизації й "вторинної переробки" (за Фройдом), що для зручності ігнорує наявні та необхідні елементи напруги й динамізму. Повторимо, ця напруга і рух до її зняття визначають головну рису гоголівського міфа про Україну. Найважливіше, що проблема України й проблема самооцінки і самовизначення для Гоголя синонімічні: Гоголь набагато глибше, виразніше, ніж будь-хто з інших письменників "української школи" хай це будуть козакофіли Залеський і Чайковський, чи Словацький, ідентифікує себе й свій творчий доробок з Україною.

Історичні манівці

Історичні зацікавлення Гоголя виразно стосуються не лишень його українських повістей, а й усього предмету нашого дослідження. У найширшому сенсі вони ще раз ілюструють роль історизованого підходу до

української теми. Насправді ж їхнє значення більше: спроби Гоголя писати історичні, а точніше, історизовані літературні твори про Україну, рокованість його зацікавленості історією свідчать про наявність руху від історії до міфа. Як ми вже могли переконатися і як це остаточно підтверджує приклад Гоголя, чим складніший, із глибшою інтуїцією мистець, тим невідворотніше тема України міфологізується в його творчості.

Досконалі підсумки — без традиційних шпигачок — короткочасної кар'єри Гоголя в ролі вчителя й письменника-історика, подав Гіппіус, який також наголошує на двох основних моментах історичних зацікавлень Гоголя: середні віки, що тематично пов'язуються з німецьким романтизмом, і українське минуле²⁵ Останнє переконливо домінувало. Вже в грудні 1932 р. Гоголь у листі до Максимовича висловлює своє зацікавлення українською історією й фольклором; згодом він захоплено пише Максимовичу:

"Якраз тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України. Ніщо не заспокоює так, як історія. Мої думки починають текти спокійніше, гармонійніше. Думаю, що мені вдасться її написати й сказати багато такого, чого до мене не говорили"²⁶

Трохи пізніше він переконує Максимовича перебороти напад меланхолії почуттям обов'язку перед українською спадщиною ("заради всього, що наше, заради України, заради могил наших предків")²⁷. У цих висловах привертають увагу два вирази — "наша єдина, бідна Україна" та "могил наших предків", — що можуть розглядатися як стереотипні, навіть як звичайні вирази українського сентименталізму і романтичного пафосу. Проте, як побачимо, вони служать також зовнішніми показниками багато глибших структур думки.

Ще М. Котляревський помітив, що гоголівська концепція історії і спосіб її викладу належали "романтичному поетові"²⁸. У кількох своїх історичних статтях з "Арабесок" (1835), які з'явилися в результаті його університетських лекцій, Гоголь змальовує історію середніх віків ("Про середні віки"), мусульманського сходу ("Аль-Мамун"), історію міграції народів ("Про рух народів наприкінці V століття") чи історію самої *Anima Mundi* ("Життя") у формі яскравих, драматичних, монументальних і живописних віньєток. У програмному постулаті з праці "Про викладання загальної історії" Гоголь формулює основну свою засаду й дезидерату настільки ясно, наскільки це можливо. У цьому твердженні нема історичного дослідження, деталізування, раціонального аналізу, є відчуття тотальності минулого, його колориту й вібрації:

"Все, що б не з'являлося в історії: народи, події — обов'язково повинні бути живими і наче повстати перед очима слухачів або читачів, щоб кожна держава зберегла власний світ, власні барви, так, щоб народ з усіма його подвигами й впливом на світ знаходив вираження яскраве, представлявся в точно такому вигляді й вбранні, які були йому притаманні у минулому. Для цього треба зібрати не велику кількість ознак, але ті, які б виразили багато, треба подати найоригінальніші, найточніші риси, які властиві народу, що зображується"²⁹ (тут і далі підкреслення у цитатах із Гоголя мої — Г. Г.)

У своєму дослідженні Гіппіус розвиває й уточнює зауваження, висловлене Котляревським і багатьма менш значними критиками про Гоголя як романтичного поета в масці історика. Проаналізувавши зв'язок письменника з теоріями німецьких, а потім російських романтиків (1820-х і ранніх 30-х років), які вводили історію до сфери естетики, він показує, як це зміцнило основоположний, загальний естетизм Гоголя³⁰ Він вказує також на дві досить суперечливі тенденції: з одного боку, тенденція трактувати історію як передусім історію народів (коріння такої концепції через німецьких романтиків сягає Гердера, її ми бачили у вищенаведеній цитаті), і з другого боку, тенденція персоніфікувати історію в образах героїв, більших-ніж-життя: Кір, Олександр, Аттила, Лютер, Колумб, Наполеон³¹. Гіппіус вважає, що остання тенденція домінує, є визначальною, але, як

бачимо з єдиної статті Гоголя на тему української історії, це твердження потребує істотного доповнення. "Погляд на становлення Малоросії", який був надрукований в "Арабесках" з підзаголовком "Фрагмент з історії України. Том I. Книга I. Розділ I", єдина робота із запланованих Гоголем "шести малих або чотирьох великих томів"³². Тут, як зазначає Гіппіус, литовському князю Гедеміну приписуються особливі заслуги у творенні міцної держави на території України (його не затьмарили наступники, "дві сильні особистості Ольгерд і Ягелло")³³. Однак подальше зображення власне української історії цілком і повністю зводиться до описів широких, масових козацьких рухів, рухів українських поселенців й татарсько-турецького "азіатського" елемента. Українська історія розглядається в цілком інших категоріях, ніж світова чи антична, з якими він був більш-менш ознайомлений. Гоголь, який, як ми знаємо, був знавцем усіх відомих на той час хронік і літописів³⁴, не звертається до Сагайдачного або Хмельницького, як це роблять його польські, російські чи українські колеги, а бачить лише стихію. Так, наприклад, про вигоки козацтва він пише:

"Таким чином переселенці з власної чи чужої волі, котрим нічого було втрачати, котрим життя — копія, буйна воля котрих не могла зносити законів і влади, і котрим скрізь загрожувала шибениця, розташувалися й вибрали найнебезпечніше місце з огляду на азійських завойовників — татарів і турків"³⁵

Однак, у результаті український народ народжується саме зі сполучення "азіатського" й "європейського":

"Таким чином з'явився народ, який за релігією, місцем проживання належав до Європи, проте способом життя, звичаями й одягом був абсолютно азіатським, народ, у якому дивовижним чином зійшлися в зударі дві протилежні сторони світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність і азіатська хвацькість, прямолійність і хитрість, велика активність і крайній лінь та зманіженість, устремління до розвитку, вдосконалення — і водночас намагання виказувати до всякого вдосконалення погорду"³⁶

Цей дуалізм, як побачимо, вищою мірою відповідає гоголівському міфу про Україну.

Нарешті, думка Гіппіуса про естетизм історичної концепції Гоголя також вимагає пояснення. Його власні підсумки концепцій Гоголя вказують нам шлях: "Він поєднав — він підбив — він убив — він розбив; він підриває, він поборює — так Гоголь дивиться на найскладніші історичні емоції"³⁷. Тому естетизм фокусується на силі й драмі, рухові й вітальності; це предмет історії, відтак мета історика, митця полягає в тому, щоб зробити її настільки живою й реальною, наскільки це можливо.

У випадку українського минулого найстосовнішим механізмом, найправдивішим носієм знання про реальну минувшину є фольклор, особливо пісні та думи. У статті з "Арабесок", на яку посилаються чи не найчастіше, "Про малоросійські пісні" (це ентузіастичний відгук на "Запорожскую старину" І. Срезневського (1833)³⁸, Гоголь пише неустанний пеан українським народним пісням, який становить пряму паралель до переповненої захватом праці М. Грабовського "O piesniach ukrainskich"³⁹

"Для Малоросії, — каже Гоголь, — пісні — це все: і поезія, й історія, й батьківська могила. Хто глибоко не занурився в них, той нічого не знає про минуле буття цієї квітучої частини Росії"⁴⁰. Вони не подають точних дат, місць подій, "але коли [історик] хоче вивчати справжній побут, стихії характеру, все різноманіття й нюанси почуттів, емоцій, хвилювань, смутків і радощів даного народу, коли він хоче вловити дух минулих віків... він буде цілком винагороджений; історія народу повернеться до нього в своїй ясній величі...

Українські пісні можна назвати цілком історичними, тому що вони ні на хвилину не відриваються від життя, завжди звернені до моментів минулого й почувань минулого. Вони перейняті, скрізь у них дихає ця широка воля козацького життя. Скрізь видно ту силу, радість, могутність, із якою козак кидає тихе, безпечне родинне життя, щоб вдатися до поезії битв, небезпек і нестримного бенкетування з товаришами"⁴¹.

Як зазначало багато дослідників⁴², ця стаття подає основну формулу до "Тараса Бульби" — не у вигляді плану, а швидше як коментар, адже, наскільки це сьогодні піддається визначенню, обидва твори писалися

одночасно⁴³ Ніхто не помітив, проте, що загальна ідентифікація історії з народною піснею й фольклором, з "душею народу" — лише одна з ряду чітких ознак, і що Гоголь у своїй креації України прямо входить у міфічну етику.

Вже з самих лишень процитованих висловлювань можна збагнути, чому Гоголь перестав займатися історією України. В листі до Срезневського він каже: "Я до наших літописів охолов, даремно намагаючись знайти в них те, що хотів знайти. Ніде нічого про той час, який мав би бути найбагатшим на події, народ, все життя якого складалося з руху [і] який мимоволі (навіть, якщо він абсолютно бездіяльний від природи) сусіди, розташування землі, небезпечність буття виводили на діла і подвиги..." (підкреслення моє — Г. Г.). "Ось чому, — продовжує він, — кожний звук пісні каже мені про минуле живіше, ніж наші мляві й короткі літописи, якщо можна назвати літописами не сучасні записки, а пізні виписки, що почалися вже тоді, коли пам'ять поступилася місцем забуттю"⁴⁴.

Два елементи дуалістичності в природі українсько-козацького народу та його пам'яті пізніше виявляться головними ознаками міфа. Робити, однак, висновок, ніби розчарування "першоджерелами, такими, як хроніки", було однією з причин, через які "історія так і залишилася ненаписаною"⁴⁵, означає фокусуватися на самих лише симптомах і не бачити хвороби. Історія як така мало обходила Гоголя. Сама природа її вимагала хоча б мінімально продуманої експозиції подій, причин, дат тощо, а Гоголь пристрасно хотів передати **тотальність** минулого, з усіма його емоційними станами, з його досвідом. Словом, як видно з попереднього, він хотів осучаснити минуле, зробити його позачасовим, а це можливо лише в багатозвуччі символічної системи, що властива виключно міфу. Більше того сама концепція "тотальності", яка передбачає (як спосіб перцепції) злиття фактів, пізнання й емоцій, і (як об'єкт перцепції) — повну гармонію між людиною і природою (про це Гоголь часто згадує в історичних статтях про Україну, це конспективно викладено в ранній редакції "Тараса Бульби", в розділі про степ), — вищою мірою міфічна. Реальність, яку він хоче зобразити, коли має справу з минулим, наприклад, у "Тарасі Бульбі", є реальністю, що "мала вже бути" і "мала б ще бути", тобто такою, яка єднає минуле з майбутнім — у цьому полягає сутність міфа. Повторимо за Леві-Строссом: історія (наука) йде від подій до розкриття структури⁴⁶. Гоголя, як впливає з його тверджень, не цікавлять події та усвідомлення (або синтезація) їхньої структури; структуру він має ("ідею", "почуття", "візію" України, її минувшини, козацького життя); лишається тільки втілити все це в події. Цей рух від структури до події якраз і є структурним визначенням міфа⁴⁷. Крім того, цей рух наявний не лише в "історичному" "Тарасі Бульбі", а й в усіх "українських" творах Гоголя.

На цьому ґрунті ми можемо зрозуміти також, чому один із його перших творів, історичний роман "Гетьман" із фрагментами "Кривавий бандурист" та "Бранець", залишився незавершеним. Як указує Гіппіус, існуючі розділи свідчать про непослідовність стилю (наприклад, класичні монологи-сповіді та пісенноподібні діалоги), еkleктичне змішування еротики з жахами, прийоми-штампи (як звичайне перевдягнення) і загальна нерівність оповіді⁴⁸. Також можна помітити близьке наслідування "Історії Русів" у вступних картинах польського гніту над козаками і навіть — ще відвертіше наслідування першого оповідання Сомова "Гаркуша"⁴⁹. Як і Гаркуша, гоголівський герой Остриця вперше з'являється інкогніто, але починає уявлювати себе, коли робить рішучі кроки (вириває вуса полякові), захищаючи козаків-побратимів. Невисокий загалом рівень твору і брак у ньому ширшої перспективи були, думається, закономірним наслідком обмежень, зумовлених конкретністю історичного часу і замкненістю в

ньому героя. Цей роман подає не міфічні елементи, не інтуїтивний сенс українського минулого, що їх пізніше Гоголь намагався досягти й досягнув, а традиційні літературні прийоми й стереотипні характери⁵⁰.

Є ще один важливий аспект "історизму" Гоголя, що значною мірою визначає міфологічний метод "українських" творів, а саме — його концепція "родинної історії". Як ми вже переконалися, це основний елемент української історичної теми. У польській літературі він превалює в теорії петербурзького гуртка і в працях Грабовського (до певної міри, у Ржевуського, в "Запорожці"); є він у підтексті "Марії" Мальчевського, про нього прямо сказано в низці другорядних творів, наприклад, у "Смединському" Гроби. В російській літературі, якщо не брати до уваги Максимовича й Бодяньського, які самі відчували свою причетність до козацької спадщини, залишається тільки Гоголь — але він стоїть понад усіма.

Біографічна й літературна наука, починаючи з часів Куліша, переконливо довела, що Гоголь до кінця усвідомлював своє козацьке (старшинське) походження⁵¹. Однак це походження було джерелом і гордості, й болю: гордості з приводу його старовинності, шляхетності, й болю через "гріх" предка Гоголя (а саме, Остапа Гоголя, козацького полковника, який був на боці поляків)⁵² та через власну ущербність перед величчю минулого. Тема минулого як родового спадку — дуже важлива в творчості Гоголя. Особливе відлуння, як доводить Стілмен, мала петиція про шляхетство Гоголевого діда по батьковій лінії, Афанасія Дем'яновича Яновського; це відлуння вчувається в повісті "Ніс" (де Іван Якович втрачає прізвище) та в "Двох Іванах" (у суперечці довкола благородного походження "поганого імені" гусака), а постать і роль Тараса Бульби може розглядатися як безпосередня спокута гріхів "зрадника" — предка Остапа⁵³.

Проте родинний спадок — і родинне прокляття — постійніші, структурно більш резонуючі, ніж це показують вищенаведені приклади; вони служать головним засобом інтерналізації міфа про Україну. Розміри цього розділу не дозволяють нам докладно розглянути різноманітні екстралітературні (скажімо, епістолярні) форми, в яких Гоголь висловлює пристрасне зацікавлення власним родоводом. Однак можемо ствердити, що для Гоголя Україна у своїй історичній (міфічній) тягlostі конкретизується в родині, роді, і в цьому сенсі Гоголь, за висловом Андрія Белого, є "поборником родового патріотизму" (Родової патріотики)⁵⁴.

Як уже зазначалося⁵⁵, Бєлий був одним із найсміливіших критиків Гоголя; полемізуючи з деякими його ідеями, викладеними у "Майстерності Гоголя", ми можемо краще подати головні методологічні засновки нашого підходу до гоголівського міфа. Для Белого гоголівський міф теж є водночас і "відображенням предмета першої фази" (Диканька), і "особистою трагедією" письменника; він також виділяє тему "прокляття" (див. розділ "Кайнів рід"), хоч тільки у специфічному контексті "Страшної помсти"⁵⁶. Проте робота Белого значною мірою є продуктом символістської поетики та його власної глибокої fascinaції, цілковитого ототожнення себе з великим поетом-прозаїком. Гіперболічний стиль, самодостатній пошук звукових і кольористичних моделей призводять до того, що праця швидше є поетичною варіацією на тему Гоголя, ніж дослідженням його мистецтва. Однак у ній *in ovo* міститься ряд глибоких спостережень, одне з яких безпосередньо стосується міфотворчості Гоголя. У цьому понятті Бєлий інтуїтивно передає пошук Гоголем форми виразу, яка б уловлювала тотальність психічної (внутрішньої) і соціальної (зовнішньої) реальності. Проте,

врешті-решт, його поняття гоголівського міфа метафізичне й символістське, а відсутність чітких критеріїв (як видно із його підходу до "Страшної помсти") різко обмежує його аналітичність.

Як ми вже бачили в ході попереднього викладу, міф, про який ідеться, це міф України, і, як видно з аналізу "Срібного сну Саломеї" Словацького, єдиним, справді адекватним підходом до міфів Словацького й Гоголя в їхній складності є структурний. Звичайно, в основному такий підхід диктується самою природою міфа. Його реалізація вимагає ретельного аналізу й точної систематизації; у результаті, можливо, поталанить спростувати — як це зробив Ейхенбаум у своєму новаторському аналізі "Шинелі"⁵⁷, — помилки, що їх повторюють і нагромаджують покоління коментаторів.

Крім омовленого вище припущення про рух міфа від структури до події, є ще одна основоположна ідея про "багатошаровість" міфа. Одне з найкращих визначень цього явища дав Едмунд Ліч у висновках до свого класичного структурного аналізу біблійного міфа. "Новизна аналізу, який я представив, — каже він, — полягає не у фактах, а в методі. Замість того, щоб брати кожний міф як річ у собі, з особливим "значенням", мій підхід від самого початку передбачає, що кожен міф — один із цілості, а будь-який зразок, що трапляється в одному з міфів, у іншій частині цілості знову зустрінеться в тій самій або іншій варіації. Структура, що є спільною для всіх варіацій, стає очевидною, коли різні версії "накладаються" одна на одну"⁵⁸.

У випадку Гоголя, в "Диканьці", ми маємо справу не з "міфами", а з міфічними оповіданнями, варіантами більшого міфа. (З іншого боку, окремі, "повні" міфи подаються в історичній "Страшній помсті" й "Тарасі Бульбі"). Проте метод "накладання", віднайдення важливих моделей і символів, що повторюються, та спосіб їхньої кристалізації в структурі — ідентичні. З цією метою (а не лише тому, що ми обмежені рамками нашого дослідження) наш аналіз фокусуватиметься на структурно важливих елементах диканьківського циклу. Оминемо "Івана Федоровича Шпоньку та його тігоньку", бо ця захоплююча повість, як справедливо зазначала традиційна критика, не входить до світу Диканьки; натомість "Страшній помсті", як було сказано раніше, приділимо окрему увагу.

В центрі нашого аналізу перебуває саме той аспект творчості Гоголя, про який шлося найменше. Якщо, з одного боку, літературні прийоми, традиції, жанри й вплив фольклору, українських, російських, німецьких літературних зразків та романтичної теорії взагалі були вивчені ретельно⁵⁹, то міфічна структура "Диканьки" й інших "українських" творів як цілості просто ігнорувалася. Незважаючи на те, що міф — це лише один з елементів усєї естетичної поліфонії творчості, він проте є основою цього світу. Тим не менше, всі спроби описати його, як ми зараз побачимо, не були цілком задовільними.

Диканька: "поющий и пляшущий народ"⁶⁰

У порівняно недавній роботі критик Г. А. Гуковський, якому загалом не відмовиш у тверезості й проникливості, дотримується щодо "Диканьки" думок, які стали традиційними ще від часів Пушкіна й Белінського:

"У Вечорах втілена та мрія про чудове, просте, моральне й духовно прекрасне життя людини, через яку Гоголь оцінює й буде далі оцінювати гідність реального соціального життя людини..."

І далі:

"Загалом провідною своєю тональністю Вечори створюють картину світлої мрії про нормальне природне життя, в якому все здорове й блискуче, де триумфують молодість,

краса й моральне начало. Це — світ, у якому сміливі, красиві, закохані й веселі парубки так легко здобувають серця ще гарніших дівчат... де перешкоди щезають легше, ніж виникають, де, врешті-решт, суворі батьки виявляються поступливими, а все неможливе стає можливим⁶¹.

Такі погляди, попри їх надмірну ентузіастичність, загалом типові; а тим часом, як покаже структурний аналіз, подібне трактування світу Диканьки абсолютно помилкове. Воно або перевертає дійсний стан речей, або дає другорядне, периферійне за суттєве.

Фактично, Диканька презентує міф про витоки прокляття і про занепад України. Диканька — це її мікрокосмос, як інтуїтивно відчували всі критики; проте це мікрокосмос українських народних мас, що змальовувалися переважно неіндивідуалізовано й без відчутної соціальної диференціації⁶². Факт, що прокляття тяжіє не тільки над позачасовим селом, а й над усією Україною в її історичному розвитку, повністю підтверджується у "Страшній помсті", проте це також зрозуміло й з кумулятивної структури інших повістей. Щоб наблизитися до цього світу і його прокляття, ми перш за все мусимо протистояти вже неодноразово проілюстрованій концепції "народу, що співає й танцює", світу веселошців, любови, сентименту й щасливих розв'язок.

До цього нас спонукає специфічність гоголівського гумору і гоголівської еротики. Щодо першого, то легко помітити, прийнявши за формулу назву короткого розділу Гіппіуса про "Диканьку" — "Демонологія і фарс"⁶³, що гумор (або фарс, яким він переважно є) — це перспектива, спосіб викладу — і також, як побачимо, ті засоби, що виводять важливі моменти структури на передній план.

"Демонологію", тобто світ і події Диканьки як такі назвати гумористичними важко; навіть коли виклад комічний, як у панічних сценах "Сорочинського ярмарку", то тема — страх — зовсім не смішна. Коротше кажучи, вже в "Диканьці" гумор Гоголя має свої темні сторони і, як це стане особливо помітно у його пізніших творах, слугує психічним захистом перед світом, який часто є далеко не безжурним.

Однак, якщо гумор (як спосіб викладу) на естетичному рівні, зазвичай, невіддільний від самого предмета (зображуваного), тобто може бути відокремлений від нього лише за допомогою структурного аналізу, то елементи кохання й сентименту, з відповідними літературними умовностями й засобами, можна виявити не лише структурним, а й лінгвістичним і, навіть, статистичним методом. Застосувавши їх, ми бачимо, наскільки елемент, який традиційно ідентифікується з "добрим" ("юним", "оптимістичним" тощо), є вторинним, підпорядкованим "злу". Для прикладу візьмемо перше оповідання — "Сорочинський ярмарок", де натяки на любовну інтригу з'являються лише в двох розділах з тринадцяти, в III та XIII (сцена VI розділу між "поповичем" та Хиврею — це одна з простих любовних пригод, але не "любов"; вона нікуди не веде, і створена, здається, виключно для вмотивування ситуації захищеного кохання; це та сцена, яка пізніше буде повторена й докладніше розроблена в "Ночі перед різдвом"). Фактично всі інші розділи стосуються прокляття і диявольської світки. З точки зору світу Диканьки, її громади, структурно важливим елементом є не любов, а шлюб, бо лише він додає суспільству життєвості — через потомство. Як бачимо, з усіх повістей Диканьки лише дві — "Сорочинський ярмарок" та "Ніч перед різдвом" — закінчуються одруженням; у "Майській ночі" є лише обіцянка одружитися, що не доходить до skutku. В усіх інших повістях одруження або відсутнє, або рішуче заперечується: у "Вечорі напередодні Івана Купала" — смертю Петруся і відходом його дружини до монастиря; у "Страшній помсті" — вбивством чоловіка й жінки та істеричним страхом Шплоньки. Статистично випадок

любові й одруження не надто поширений, хоч одруження, які трапляються, забезпечують мінімум, необхідний для існування суспільства; інакше міф був би не про руйнування, а про цілковитий занепад.

Ще сильніший аргумент з'являється на стилістичному й лінгвістичному рівні, а саме: відсутність диференціації в еротичних сценах та ситуаціях. У "Майській ночі" любов змальовується просто за оперною сентиментальною традицією⁶⁴; в "Сорочинському ярмаркові" героїв представлено статично, їхні ролі, по суті, без слів. Єдиними рисами юного коханця Грицька є його "ясні" (або "темні") очі, той факт, що він добре п'є ("сивуху важно дует")⁶⁵, та ще — його біла свита. (На глибшому символічному рівні лише останнє служить контрастом щодо червоної диявольської свити і показником позитивної ролі героя. І все ж, незважаючи на скупість опису та справді мізерну роль, яку відіграють у повісті Грицько й Параска, художник Репін для ілюстрації "Сорочинського ярмарку" вибрав саме цю сентиментальну пару⁶⁶. Це менше, ніж інші критичні твердження, свідчить про силу попереджень та стереотипів. Зрештою, сам Гоголь великою мірою сприйняв до такого переключеного сприйняття, бо ж передмова Рудого Панька до першого тому "Диканьки" якраз прагне надати повістям такого сентиментального, "світлого" й безтурботного тлумачення. З огляду на їхню істинну природу, цей факт мав би розглядатися як типовий приклад гоголівської містифікації й лицедійства⁶⁷. Здається, начебто письменник боявся відкрити глибшу емоційну реальність повістей і заодно їхнього автора, тому був змушений раціоналізувати їх, вносячи елемент веселости навіть туди, де нема й натяку на нього. Одначе глибинні структури не можна ні приховати, ні замаскувати.

З лінгвістики добре відомо, що кількість синонімів свідчить про важливість означуваного ними предмета чи явища для даної культурної групи (порівняймо діапазон назв снігу й криги у ескімосів, або верблюда — у бедуїнів). Особливе значення, яке має диявол для Гоголя, контраст між його значимістю й лінгвістично безбарвними, уніфікованими коханцями безпосередньо виражається у вигляді безкінечної кількості синонімів, що їх надає йому письменник. Ось лише деякі з них: "дьявол", "сатана", "нечистая сила", "нечистая рука", "лукавый", "бес", "бесовщина", "чертовщина", "искуситель люда православного", "старая чертовка", "антихрист", перероблене "проворный фронт с хвостом и козлиною бородою" (215) та всюдисущий "чорт"

Диявол справді всюдисущий, це драматизується його здатністю перевтілюватися в різні істоти: в чоловіка й жінку, в тварин (свиней, собак, котів), а функціонально навіть у предмети (наприклад, у червону свиту, яка викликає не менш сильний страх, ніж він сам). Такі зразки трансформації наявні в усіх шести повістях власне "Диканьки" (тобто, за винятком "Страшної помсти", в якій вона повторюється специфічно, через чаклуна, та за винятком "Шпоньки"). Найкраще розроблений цей прийом у "Вечорі напередодні Івана Купала", саме ця повість виводить на перший план даний елемент міфічної структури. Тут диявол з'являється у людській подобі ("человек, или лучше дьявол в человеческом образе"), і що характерно, він — незнайомиць: "Откуда он, зачем приходил, никто не знал" (139); протягом повісти він перевтілюється в чорного пса, потім — у чорного kota, тоді в стару відьму, і нарешті знову з'являється у вигляді смаженого барана. У "Сорочинському ярмаркові" його присутність пізнається у свинях, мачусі й червоній свиті. Він з'являється також у збірних образах, таких як свині, у постанях зі звірячими мордами з "Пропалої грамоти" або в самих звірячих головах, як у "Зачарованому місці". Диявол має також своїх союзників, тобто ще й тих, у кого він не втілюється в даний

момент. Таким союзником є Пузатий Пацюк, надзвичайно товстий і лінивий колишній козак із "Ночі перед різдвом", що, як свиня над коритом, сидить із головою у мисці з галушками⁶⁸ Про нього Вакула каже: "Он, говорят, знает всех чертей і все сделает, что захочет" (222). Пацюк відіграє символічну, ключову роль, ще перед "Миргородом" і "Двома Іванами" самою своєю персоною засвідчив, що лінощі й ожиріння є складниками загальної сфери зла.

Присутність диявола в усіх цих формах і трансформаціях має на меті не просто хаотичний, демонічний "водевіль"⁶⁹ Глибинний сенс диявола починає відкриватися, коли ми зрозуміємо, що він внутрішньо споріднений з усім іноземним. Найчіткіше це простежується на початку "Ночі перед різдвом", де він описується докладно:

"Спереди совершенно немец: узенькая, безпрестанно вертевшаяся и нюхающая все, что ни попадалось, мордочка, оканчивалась, как и у наших свиней, кругленьким пяточком... сзади он был настоящий губернский стряпчий в мундире, потому что у него висел хвост, такой острый и длинный, как теперешние мундирные фалды..." (202).

Хоча тут наявні елементи свині і, як видно з інших деталей, — кози, проте саме на чужорідних, притаманних німецькому й російському бюрократові рисах, ставиться виразний наголос. Для його підсилення Гоголь додає зноску: "Немцем называют у нас всякого, кто только из чужой земли, хоть будь он француз, или цесарец, или швед — все немец" Інша прозора асоціація диявола з росіянином повторюється в "Пропалій грамоті", коли дід, оплакуючи свої вкрадені папери, говорить: "Когда чорт да москаль украдут что-нибудь — то поминай, как звали" (185). У "Вечорі напередодні Івана Купала" (де, як пам'ятаємо, сама чужинність Басаврюка була прикметою його зла) знову читаємо: "Отец Афанасий объявил только, что всякого, кто зазнается с Басаврюком, станет считать за католика, врага Христовой церкви и всего человеческого рода" (140). Таким чином, чужинці католики також ототожнюються з дияволом. У підсумку навіть ті, хто піддається іноземному впливові, бо навіть сам кравецький фасон, як видно з роздумів оповідача в "Ночі перед різдвом", починає асоціюватися з чортом:

"Канцелярист и волостной писарь третьего году взяли синей китайки по шесть гривен аршин. Пономарь сделал себе на лето нанковые шаровары и жилет из полосатого гаруса. Словом все лезет в люди! Когда эти люди не будут суетны! Можно побиться об заклад, что многим покажется удивительно видеть чорта, пустившегося и себе туда же" (204).

Проте найповніше міф і концепція України розкривається через наслідки диявольської присутності. В них виділяються чотири основні категорії, що розміщуються згідно з наростаючим їхнім значенням або "міфічною" вагою: плутанина, втрата контролю, затримка, як у трансі, і нарешті — поява проклятого місця. Тісно взаємопов'язані, вони все ж становлять окремі феномени; більшість повістей містить у собі всі чотири елементи, в кількох — їх є три, але не менше.

Перший із них — це переважно комічний прийом хибних ототожнень, прикладом якого служить серія підмін у "Майській ночі" або в "Ночі перед різдвом", де, наприклад, Вакула плутає Чуба з колядником, або коли його разом із дяком та Головою (під час перебування в мішках) сприймають спершу за різдвяні подарунки, а тоді — за свиней, або коли Голову вважають дияволом, чи, нарешті, коли Вакула у Петербурзі приймає фальшиву поставу козака. Подібні комічні ефекти досягаються за допомогою цього прийому в "Сорочинському ярмаркові" та в "Зачарованому місці", коли діда помилково обливають поміями; плутанина з шапками у "Пропалій грамоті" не належить до комічних прийомів, відсутня вона і в "Івані Купалі"

Втрата контролю — категорія значно ширша, здатна варіюватись від трагічного божевілля Петра в "Ночі напередодні Івана Купала", під час якого він убиває хлопчика Івася, до комічної ситуації ув'язнення в мішках у "Ночі перед Різдом" або нейтральної ситуації примусового сну чи поїздки верхи на демонічному коні ("Пропала грамота").

"Транс" або затримка дієвості — напасть набагато страшніша, вона може вражати всю общину. Найпростіший її прояв — нездатність танцювати (Каленик у "Майській ночі", дід у "Зачарованому місці"), за чим, безсумнівно, криється глибший підтекст перерваного ритуалу. Це може бути фіксація на ідеї й подальша емоційна реакція (наприклад, Петро в "Івані Купалі") або комічне затримання реальності в "Грамоті", коли їжа потрапляє в чужі роти, а жінка в непритомності втягується до безглузких дій. Трапляється також, що все село западає у морок, коли чорт поцуплює місяця ("Ніч перед різдом"). Однак це щось більше, ніж фізична темрява, бо ж затримується також різдвяний ритуал колядування, і ширше — духовне життя громади. Подібну затримку бачимо й у "Сорочинському ярмаркові", коли через присутність диявола уривається вся нормальна діяльність і сам час. Хоча все це й подається у підкреслено гумористичній манері, але структурна значимість "трансу" для світу Диканьки безсумнівна.

Остаточна актуалізація зла — прокляте місце. Чітко назване так, воно з'являється в усіх повістях. У "Сорочинському ярмаркові" прокляте місце — це місце проведення самого ярмарку; нам відомо, що воно було спеціально вибране місцевим бюрократом, асесором: "Заседатель, чтоб ему не довелось обтирать губ после панской сливянки, отвел для ярмарки проклятое место, на котором, хоть тресни, ни зерна не спустишь" (117). (Пізніше Черевик, наче підкреслюючи, повторює це, коли скаржитись на "проклятий ярмарок" (130). У "Майській ночі" проклятою є хата утоплениці, в "Пропалій грамоті" — місце біля шинку, де вкрадено шапку; в "Івані Купалі" проклятим є все село, особливо ж шинок; так само й у "Ночі перед різдом", хоча тут затримання чорта Вакулою й повернення місяця розсіюють прокляття. Згідно з формою міфічної презентації, одна повість "оголює прийом": таке сконденсоване зображення "загального місяця" подається в однойменній повісті. На цьому шматку землі повторюються дії, які відбуваються по всіх проклятих місцях Диканьки: танець, природне самовираження й традиційний ритуал життєвості не досягають тут мети; людина стає вмістилищем темних сил, а її наївні сподівання беруться на кпини, коли казанок із золотом перетворюється на казанок з попелом. Найважливіше проте, як свідчить висновок цієї повісті, що природа на проклятому місці не може розвиватися нормально, — і це є, по суті, висновок усієї "Диканьки":

"Так вот как морочит нечистая сила человека! Я знаю хорошо эту землю: после того занимали ее у батька под баштан соседние казаки. Земля славная! и урожай всегда бывал на диво; но на заколдованном месте никогда не было ничего хорошего. Засеют как следует, а взойдет такое, что и разобрать нельзя: арбуз не арбуз, тыква не тыква, огурец не огурец... чорт знает что такое!" (316)

Саме це — прокляття в мікрокосмі: земля родить неприродні, спотворені плоди; і не зважаючи на те, що в "Диканці" така неприродність є лише частиною українського пейзажу, вона вкорінена тут міцно.

Щоб побачити, як ці структури поєднуються в міф, нам знову треба звернути увагу на природу "зла" в цьому світі. Хоча прояви його дуже розмаїті, воно в основному просто комічне й забобонне, немає тут скільки-небудь чітких меж між його сутністю й витоками. Один із омовлених уже елементів зла — іноземщина: у цьому світі все чуже є злом — "німецьке" взагалі чи російське зокрема (наприклад, у кількох моментах диявол

зображується з бородою "кацапа/москаля"), католицьке (тобто, польське) чи турецьке, як у "Страшній помсті" Поширюється це й на тих, хто пов'язаний з іноземним елементом — на представників влади. Характерно, як ми вже бачили, що саме асесор вибирає прокляте місце для ярмарку; ще яскравіший приклад — пан Голова з "Майської ночі", який відрізняється від решти мешканців села, навчений грамоті, носить чорного жупана і завжди примудряється згадати про свою іноземну (російську) службу, має одне і то недобре око; не дивно, що його називають однооким чортом. Так само й вищезгаданий Пузатий Пацюк, персонаж неясного походження, що проживає на периферії сільського життя, асоціюється з дияволом і шляхтою; він наділений особливим талантом виймати риб'ячі кістки з дворянських горлянок: "Пацюк умел так искусно ударить кулаком в спину, что кость отправлялась куда ей следует, не причинив никакого вреда дворянскому горлу" (222).

Однак глибше й універсальніше елемент "чужинності" й "зла" втілюється в жінках. Найпоказовіше, що в Диканьці нема жодної одруженої жінки, яка б у певний момент, і то досить часто, не становила певного варіанту "чорт-баби" Фактично в усіх повістях метаморфози диявола відбуваються також шляхом перевтілення в жінку (відьму, "бабу"). В "Зачарованому місці" це не уявлюється, але матір оповідача, яка впливає на його діда помиї, все ще називається "чортовою бабою" (215). Щоб підкреслити їхню чужинність (відтак зло), ряд жінок справді показано так, наче вони сторонні в громаді або певною мірою протагоністам повісті. Так, у "Сорочинському ярмаркові" та "Майській ночі" лиха жінка (в обох випадках у неї вселяється диявол) є мачухою; в останній повісті Голова живе з жінкою, яка не є його родичкою, вона, по суті, асоціюється з "чортом"

Проте функціонально зло в жінках зумовлюється і визначається їхньою владою над чоловіками. Передусім вона криється в їхній статевій принамі, що буквально спроможна заарканювати чоловіків і перетворювати їх у дурнів (див. сцену з Хіврею й "поповичем" в "Сорочинському ярмаркові" й, особливо, кумедні сцени з Солохою та її залищальниками, які закінчують тим, що опиняються у мішках, в "Ночі перед різдвом"). Інша форма "диявольського" контролю жінок над чоловіками, коли з героєм поводяться так, як з дитиною (з точки зору психоаналізу цей факт може розглядатися як складова частина тієї ж самої сексуальної дії). Досить промовистий зразок її зустрічаємо в "Пропалій грамоті", де з дідом, коли він потрапив до рук відьом, поводяться так само, як, скажімо, тітки з дитиною: просять його поцілувати їхні бридкі мармизи або, вдаючи, що хочуть нагодувати його, насправді годують самих себе (а їхні губи, що плямкають над вухом діда, сприймаються наче очима дитини, що сидить на чийось колінах), і нарешті намагаються обманути його в дитячій грі в карти (тобто, в дурня). І коли "Пропала грамота" дає "низьку" форму цих відносин, то "Ніч перед різдвом" — "високу": тут такою правлячою, всесильною жінкою є Імператриця Катерина; запорожці прямо називають її "мамою", разом із Вакулою падаючи до її ніг; вона зображується гарною і доброю, великодушно даруючи Вакулі черевички, які він просить. Проте, як побачимо, на структурному рівні її прихильність до козаків і світу Диканьки не більша, ніж прихильність відьом у "Пропалій грамоті" Нарешті, як і в інших випадках, структура диявольського права жінки над чоловіком також оголюється лінгвістично і драматично. Це бачимо у фарсовій сцені "Сорочинського ярмарку", коли натовп трапляє на Черевика й на постать, що на нього наскочила:

"Что лежит, Влас?"

"Так, как будто бы два человека: один наверху, другой нанизу; который из них чорт, уж и не распознаю!"

"А кто наверху?"

"Баба!"

"Ну, вот это ж-то и есть чорт!"

"Баба влезла на человека; ну, верно, баба эта знает, как съездить!" (129).

За поверхнею комічної боротьби між статями твердження про неприродність і дияволізм цієї ситуації очевидне: жінка їде верхи на чоловікові — "это ж-то и есть чорт!"

Останній елемент, що його містить український міф "Диканьки", — реакція громади на зло, що її оточує, і, в кінцевому результаті, — рівновага втрат і здобутків цих вимушених стосунків. З одного боку, поява зла породжує паніку, сум'яття й фізичне та психічне заціпеніння, що викликає широкий спектр комічних ефектів, а з другого — трапляються спроби йому протистояти. Це може бути традиційне звернення до релігії, як в "Івані Купалі", де священник прагне заклясти зло за допомогою свяченої води й проклять; набагато цікавіші спроби взаємодіяти з дияволом, їх дві: гра в карти з відьмами у "Пропалій грамоті" й місія до Петербурга в "Ночі перед різдвом". Наслідки цих взаємин цілком очевидні. У "Пропалій грамоті" дід програє дияволу запорожця (якби не спав, то врятував би його), шапку з паперами й свого коня. Про запорожця далі вже ніколи не згадується; дід відіграє шапку з документами, але замість свого коня одержує демонічного, що є радше засобом покари, ніж пересування, і, по суті, скидає діда на дах його власної хати. Символізм міфічної структури цілком очевидний: час запорожців, їхньої свободи й нестримної життєвості (архетипним символом якої, як і в тюркських культурах, є кінь) минув: залишаються папери, які узаконюють чийсь генеалогію, чийсь рід, але вони лише відлуння бурхливого минулого. Цілком імовірно, що це також алюзія щодо власного минулого й петиції, "грамоти" гоголевого діда, Афанасія Дем'яновича Яновського. Про це свідчить і ностальгія вступних рядків:

"Эх старина, старина! Что за радость, что за разгулье падет на сердце, когда услышишь про то, что давно-давно и года ему и месяца нет, деялось на свете! А как еще впутается какой-нибудь родич, дед или прадед — тогда и рукой махни...чудится... как будто залез в прадедовскую душу, или прадедовская душа шалит в тебе..." (181)

В "Ночі перед різдвом" "соціяльний" контекст наявний. Передусім в образі Вакули — єдиного персонажа в усіх шести повістях "Диканьки", який чинить рішучий опір чорту, такий собі доморощений *Kulturtrager*: не лише коваль (серед сільської громади це вже дає досить авторитетне й поважне становище), а й місцевий художник, що зберігає традиції, розписуючи козацькі миски й малюючи ікони в церкві. Тому цілком природно, що коли чорт краде місяць, кидаючи село в темряву й паніку й перетворюючи його на прокляте місце, то саме Вакула ловить нечистого, звільняє місяць і таким чином повертає світло й колядки — коротше кажучи, духовне життя громади. Зовсім не випадково з-поміж усіх характерів "Диканьки" (за винятком священника в "Івані Купалі") він один не втрачає голови і приборкує чорта, перехрестивши його. Проте результати його польоту до Петербурга дуже показові щодо обмеженості його успіху. Адже сам він у вирішальний момент перебиває петицію козаків своїм очевидно безглузким проханням про пару черевичків; йому їх жалувано, тоді як прохання козаків негайно забуте. Однак абсурдне ускладнення добре вмотивоване. Політичні прохання козаків — які вже і так знецінені, бо ж подані як інтриги Потьомкіна, — мають ще менші шанси бути почутими, ніж прохання українського коваля про черевички імператриці. Адже ніхто інший, а Катерина II зруйнувала Січ й обернула козаків, які не могли засвідчити благородне походження свого роду, на кріпаків. Зрештою, міфічне (або, якщо хочете, "казкове") зображення — історично правдиве. Вакула

повертається зі своїми черевичками, одружується і заводить дітей; біологічне продовження наявне. Однак козаччини настає кінець, вона залишається етнографічним феноменом у вигляді козаків, яких Вакула малює на дверях свого дому; козацтво ослабло, а його нащадки ліниві, опецькуваті й духовно безсилі, як протагоністи "Двох Іванів". Не дивно, що причиною такої метаморфози є чужинка. Здоровий глузд застерігає Гоголя перед тим, щоб назвати її за козацькою традицією "чорт-бабою"; імператрицю описано "належним" чином, але так, що помічається її неподільна влада, зокрема — вираз її обличчя, "который так умел покорять себе все и мог только принадлежать одной царствующей женщине" (236). Структурно вона є однією з диканьківських відьом-злостиць.

Закінчення в наступному числі журналу

¹ Пор. його листи до А. О. Смирнової від 24 жовтня та 24 грудня 1844 р. Полное собрание сочинений. — М., 1952. — Т. 12 та *George S. N. Luskuj, Between Gogol' and Sevchenko*. Munich. — 1971. — Р. 109.

² Пор. *В. А. Десницкий*. "Задачи изучения жизни и творчества Гоголя", в: Н. В. Гоголь, материалы и исследования, изд. В. В. Гиппиус. — М. — 1936. — С. 33 й *passim*. Також див.: *В. Гиппиус*. Гоголь. Л. — 1924 (Репринтне видання Brown Univ. Press. Providence. — 1966). — С. 83.

³ Пор. *В. Ф. Переверзев*. Творчество Гоголя. М. — 1914, що цит. в *Н. Пиксанов*. "Украинские повести Гоголя". О классиках. М. — 1933, *passim*.

⁴ Пор. *В. Набоков*. Николай Гоголь. Лондон. — 1971. — С. 31 — 32.

⁵ Пор. *Є. Маланюк*. "Гоголь — Гоґоль". Книга спостережень. Торонто — 1962, цит. в: *Лускуї*, *op. cit.*, С. 194.

⁶ *Лускуї*, *op. cit.*, С. 127. Пор. *И. Мандельштам*. О характере гоголевского стиля. — Хельсинкфорс. — 1902, — С. 215; та *В. Чаплинко*. Українизми в мові М. Гоголя. — Аугсбург, 1948, переопрацювання "Українізми в языкe Гоголя". Литературная учеба. М. — 1940.

⁷ *Лускуї*. Там само.

⁸ *Б. Эйхенбаум*. Лермонтов. Л. — 1924. — С. 135; цит. у *Лускуго*, с. 107.

⁹ Пор. лист Пушкіна до Воейкова від серпня 1831 р., що цитується в "Н. В. Гоголь в письмах и воспоминаниях". Изд. В. Гиппиус. М. — 1931. — С. 48 — 49; та *С. Шевырева* в Московском наблюдателе, 1835, що цитується в "Белинский о Гоголе". — М. — 1949. — С. 4. Про інші аспекти реакції Шевирьова див.: *В. Гиппиус*, *op. cit.*, С. 81.

¹⁰ Див.: "Выбранные места из переписки с друзьями Николая Гоголя" (1847), в "Белинский о Гоголе" — С. 330 — 353.

¹¹ Див.: "Сочинения Николая Гоголя" *В. Г. Белинский*. Избранное. М. — 1959. — Т. II. — С. 77 — 78.

¹² Див. його "О русской повести и повестях г. Гоголя", в "Белинский о Гоголе" — С. 69. У цій статті, в якій Бєлінський вперше називає Гоголя "реалістичним" письменником на протигагу "ідеалістичній" поезії, йдеться також про "Арабески", але загалом вона присвячена "Миргороду".

¹³ Див.: *Г. А. Гуковский*. Реализм Гоголя. — М. — 1959, що є однією з найкращих спроб проаналізувати "демократичну" стихію Гоголя. Також див. об'єктивне дослідження романтизму Гоголя в статті "Романтический мир Гоголя" *Н. Л. Степанова* в "К истории русского романтизма". — М. — 1973.

¹⁴ *Лускуї*. *Op. cit.* С. 106.

¹⁵ Пор. роботи *Н. Петрова*, *В. Перетца* й *А. Сфименко*, цит. в *Лускуї*, *op. cit.*, С. 105.

¹⁶ Пор. *А. Кадлубовский*. Гоголь в его отношениях старинной малорусской литературе. — Нижин. — 1911; *Лускуї*, *op. cit.*, с. 105.

¹⁷ Див.: *П. Филипович*. Українська стихія в творчестві Гоголя (Репринт). Вінніпег. — 1952. — Slavistica, № 13, та *Пиксанов*, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸ *Пиксанов*. Там само. — С. 44 — 46 та *passim*.

¹⁹ Там само. Гіппіус доводить, що "Кривавий бандурист" і фрагменти "Бранця" — частини незавершеного "Гетьмана"; див. "Гоголь". — С. 71.

²⁰ *Пиксанов*. Там само. — С. 47.

²¹ Див. нижче.

²² Пор. його лист до Максимовича від 2 липня 1838 р., що цит. в *Лускуї*, *op. cit.*, С. 109. Ширше про питання антиросійських настроїв Гоголя, про його зв'язки із

Залеським та про оцінку, яку дав цьому Духінський, див.: *W. L. Hrysko*, "Nikolai Gogol' and Mykola Hohol": Paris 1837. "Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences", vol. XII, 1969 — 72, Nos. 1 — 2 (33 — 34). Pp. 113 — 42.

²³ Про дискусію щодо "панросійської філософії" Гоголя див.: *Д. Н. Овсянко-Куликовський*, "Гоголь — общерусс на малорусской основе", в "Гоголь" "Собрание сочинений". Петербург. — 1909, I; та *Luckyj*, *op. cit.*, *passim*.

²⁴ *Пор. вище та прим. I.*

²⁵ "Гоголь" — С. 63 й *passim*.

²⁶ Лист від листопада 1833 р., ПСС. — X. — 284; *trans. Luckyj*, *op. cit.*, с. 110.

²⁷ *Там само*. — С. 326, 110.

²⁸ Див.: *Н. Котляревський*. Н. В. Гоголь 1829 — 1842. — Петроград. — 1915. — С. 190 — 230.

²⁹ "О преподавании всеобщей истории" (часть II). — ПСС, — VIII. — С. 27.

³⁰ *Op. cit.*, с. 67 — 68 та *passim*.

³¹ *Там само*.

³² *Пор. лист до Максимовича від 12 лютого 1834 р., ПСС. — X. — 297 та VIII. — 755.*

³³ ПСС. — VIII. — 44.

³⁴ *Пор. Luckyj, op. cit.*, с. 109 — 112.

³⁵ ПСС. — VIII. — 46.

³⁶ *Там само*. — С. 49; *trans. Luckyj*, с. 112.

³⁷ *Op. cit.*, с. 65.

³⁸ *Пор. його лист до Максимовича від 29 травня 1834 (ПСС. — X. — 320) та Срезневського від 1 червня 1834 (там само, с. 321); пор. також ПСС. — XIII. — С. 760 — 761.*

³⁹ *Див. вище.*

⁴⁰ ПСС. — VIII. — 91.

⁴¹ *Там само*.

⁴² Серед інших *пор. Котляревський, op. cit.*, с. 210 — 211; *Гунтус*. "Гоголь" — С. 74; а перед цим *Куліш*: *пор. в А. Карпенка*. Народные истоки эпического стиля исторических повестей Н. В. Гоголя. — Черновцы. — 1961. — С. 9 та *passim*.

⁴³ *Пор. ПСС. — II. — 702 — 703 та VIII. — 760 — 761.*

⁴⁴ ПСС. — X. — 298 — 299; *Luckyj, op. cit.*, с. 11.

⁴⁵ *Luckyj, там само*.

⁴⁶ Див.: *Claude Levi — Strauss*. — *The Savage Mind*. — Chicago. — 1973, Chap. 1, "The Science of the Concrete", pp. 1 — 33; and Chap. 6.

⁴⁷ *Там само*. — С. 26 та *passim*.

⁴⁸ *Op. cit.*, с. 72.

⁴⁹ *Див. вище.*

⁵⁰ Тема спокуси Остраниці (так Гоголь вимовляє це ім'я) зрадою розвинеться згодом у "Тарасі Бульбі" Стілмен припускає, що історична трагедія "Оголений вус", яку Гоголь знищив (див. вище), також пов'язана з цим персонажем; *пор. L. Stilman*, "Nikolaj Gogol' and Ostar Hohol", *Orbis scriptus*; *Dmitrij Tschizewskij zum to Geburtstag*, Munich, 1966, p. 821.

⁵¹ Із найновіших досліджень, що узагальнюють і синтезують відомості про походження Гоголя, див. *О. Ohloblyn's* "Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)", *Annals, op. cit.*, с. 3 — 43. Також *пор. Stilman, op. cit.*, та його неопубліковані докторські тези, *Nikolaj Gogol: Historical and Biographical Elements in his Creative Personality*. — Columbia University. — 1953. — Зокрема с. 1 — 123.

⁵² *Stilman*. — "Nikolaj Gogol and Ostar Hohol", *passim*.

⁵³ *Там само*.

⁵⁴ *А. Белый*. — *Мастерство Гоголя*. — Л. — 1934. — С. 67.

⁵⁵ Див.: *Donald Fanger*. "The Gogol problem: Perspectives from Absence". — *Slavic Forum*, ed. Michael Flier, The Hague. — 1974. — P. 104.

⁵⁶ *Op. cit.*, с. 68 — 71.

⁵⁷ *Б. Эйхенбаум*. — "Как сделана "шинель" Гоголя" — *Поэтика*. — Петроград. — 1919.

⁵⁸ *Edmund R. Leach*. — "Genesis of Myth", *Myth and Cosmos*. — Ed. John Middleton. — New York. — 1967. — P. 12.

⁵⁹ Див., наприклад, *Гунтус*. "Гоголь". — *Op. cit.*, а також його аналіз українських літературних джерел "Диканьки", "Вечера на хуторі близ Диканьки Гоголя". — *Труды отдела новой русской литературы*. — М. — 1948. — Т. I. Також див.: *П. Филиппович, op. cit.*, та інші.

⁶⁰ Див. ретроспективний аналіз "Диканьки", зроблений Пушкіним, у "Современнике" за 1836, який був відгуком на вихід четвертого тому творів Гоголя: " все обрадовались этому живому описанию племени поющего и пляшущего, этим свежим картинам малороссийской природы, этой веселости, простодушной и вместе лукавой" — Т. VII. — С. 345.

⁶¹ *Луковский, op. cit.*, с. 33 — 35.

⁶² Про це добре сказано С. А. Венгровим у його Очерках по истории русской литературы, Санкт Петербург. — 1907. — С. 177; цит. Гуковським, *op. cit.*, с. 117.

⁶³ Гиппиус. — Гоголь. — *Op. cit.*

⁶⁴ Пор. там само, с. 34.

⁶⁵ Н. В. Гоголь. ПСС. — I. — С. 119. Всі наступні зноски з цього видання.

⁶⁶ Пор. його акварель, намальовану 1892 р., вміщену в українському виданні творів Гоголя. М. В. Гоголь. Твори. — Київ. 1952. — Т. I, с. 82.

⁶⁷ Пор. D. Fandger, *op. cit.*, *passim*.

⁶⁸ Тобто він скоріше пузатий кнур, а не, як тлумачить Гіппіус, "шур"; пор. "Гоголь" — С. 31.

⁶⁹ Пор. V. Erlich's *Gogol*. — New Haven. — 1969. — The Chapter A Demonic Vaudenille"; набагато кращий аналіз, у якому особливу увагу приділено використанню Гоголем фантастики, подано в розвідці Ю. Манна "Еволюція гоголевської фантастики" — К истории русского романтизма. — *Op. cit.* — С. 219 — 258.

Андрій ШЕВЧУК

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

Проблему "Росія та Україна" російські автори вважають центральною в межах геополітичного простору колишнього СРСР. Для аналізу дискусії, яка розгорнулася з цього приводу, можна розглянути різні погляди російських політологів та політиків у площині глобальних геополітичних концепцій євразійства та атлантизму. Можна взяти за точку відліку різні російські політичні сили й звернути увагу на їхнє ставлення до України, як це, до речі, вже зробив Джеремі Лестер¹

Однак, ураховуючи, що, з одного боку, в реальній політиці нерідко важко буває знайти паралелі з теоретичними концепціями, а з другого — спостерігається зближення флангів російського істеблішменту, незалежно від партійної належності, в їхньому ставленні до України, найприйнятнішим було б поділити погляди російських авторів та політиків не за світоглядом та політичними переконаннями, а за тим, яким вони бачать майбутнє України та мету російської політики щодо України.

Можна окреслити три моделі ставлення російських авторів до України та її стосунків із Росією:

1. Україна не має перспектив існування як незалежна держава; Росія повинна якщо не розпочати процес повернення до єдиної держави, то принаймні готувати підґрунтя для цього.

2. Майбутнє України невизначене, але в будь-якому разі Росія має право і повинна контролювати ситуацію в Україні; Росія повинна вести активну політику щодо України, що не виключає прямого політичного та економічного тиску.

3. Росія повинна недвозначно визнати незалежність України, яка є вже незворотною історичною та геополітичною реальністю; стосунки Росії з Україною мають базуватися на принципах міжнародного права, бути рівноправними та партнерськими. Росія поважає суверенітет та територіальну цілісність України.

Розгляньмо спочатку аргументи тих, хто стверджує, що незалежна Україна — це тимчасове явище в системі міжнародних відносин. Виходячи з цієї тези, нерідко Україну далі розглядають у категоріях внутрішньої політики. Другою характерною ознакою представників першої моделі стало постійне наголошення на історичній, культурній та релігійній єдності двох народів. І нарешті наголошується, що незалежна Україна самим фактором свого існування завдає потужного удару як своїм інтересам, так і російським. Так, А. Гліваковський, аналізуючи нову геополітичну ситуацію після розпаду СРСР, оперує географічними факторами: постійними (територія) та змінними (населення). Гліваковський обстоює позицію, що

кількісна перевага в території та населенні дає державі суттєву перевагу. І тому, на його думку, нові незалежні держави втратили з розпадом СРСР навіть більше, ніж Росія. Особливо похмурим здається Гліваковському майбутнє України. Незалежна Україна може виникнути, за Гліваковським, лише внаслідок боротьби з Росією та перемоги над нею²

Отже, Україна приречена рано чи пізно повернутися до Росії. Якщо ж проаналізувати конкретні дії, які б могли прискорити цей процес, то тут спостерігається деяка невизначеність у позиції прихильників нового об'єднання. Складається враження, що все має відбутися само собою. Так, Д. Сурманідзе пропонує ідею Сполучених Штатів Євразії. Чим це нове утворення буде відрізнятися від попередніх форм єдиної держави, сказати важко, не прояснюють картини й заклики до "розумного облаштування всієї території того особливого євразійського простору, який ми отримали в спадок від предків"³ З подібним оптимізмом та пафосом дивиться в майбутнє й Е. Поздняков: "Росія невідворотно знов почне... збирати розкинуті історичним вітром частини. Гадаю, що й самі "частини" переживши всі негаразди, пізнавши всі принади "самовідділення аж до..." органічно тягнутимуться до єдиного для них тіла"⁴

Узагальнюючи, можна зробити висновок: російські "державники" роблять ставку на те, що нинішній курс України не буде тривалим. Вже сьогодні вони бачать симптоми його безперспективності, що виявляється головним чином у процесах регіоналізації України. Ще більшу надію, хоч як це парадоксально, вони вбачають у зростанні та радикалізації антиросійських сил. "Коли крайні антиросійські сили почнуть штовхати на різкі й авантюристичні кроки, саме це приведе до того, що більшість українського народу та продемонструє йому безперспективність такого шляху. Ще більший стимул отримає вже розпочатий процес розмежування народу по регіонах, які по-різному ставляться до ідеї розколу триєдиного народу праворосів і до перспектив трагічного слав'янського розбрату"⁵ За цих умов, на думку Н. Нарочницької (к. і. н., заст. голови конституційно-демократичної партії), Росія має спиратися на проросійські сили та готувати умови до мирного відновлення єдиної держави, якщо на це буде згода народів.

Переїдімо до розгляду другої умовної моделі. Автори цього напрямку утримуються від категоричності щодо майбутньої долі України. Але, на відміну від перших, вони водночас стверджують, що це майбутнє великою мірою залежатиме від Росії.

Найбільш повно та релевантно висловив цю концепцію Володимир Разуваєв (керівник Центру для вивчення міжнародних відносин у Євразії інституту Європи РАН) у своїй доповіді "Криза на Україні та Росія" яка отримала досить великий розголос⁶

Чимала частина цієї доповіді присвячена аналізу внутрішньополітичної та економічної ситуації в Україні. Разуваєв доходить висновку, що Україна переживає загальну кризу, яка охоплює майже всі ланки політичної та економічної систем. Не вдаючись до подробиць (з деякими оцінками сучасного становища в Україні можна погодитися), перейдімо до варіантів розвитку, які на думку Разуваєва, можуть чекати на Україну: 1) громадянська війна; 2) розпад України; 3) латиноамериканізація; 4) економічна та політична деградація. Як бачимо, перспективи не райдужні. Автор не лишає Україні хоча б одного позитивного варіанту розвитку. А вже звідси впливає висновок: "Росія не зможе залишатися осторонь у разі виникнення на Україні обставин надзвичайного характеру. Політика відстороненої стриманості, якої загалом дотримується російське керівництво щодо України, вичерпує себе. Чим далі буде Москва утримуватися від переходу до активної політики, тим більший розвиток отримає економічна та

політична криза на Україні" Росії, вважає Разуваєв, все одно доведеться втрутитись в українські справи, а тому краще це зробити раніше.

І хоча відвертих закликів до безпосереднього втручання у внутрішньо-українські справи в доповіді немає, Разуваєв не приховує своєї думки про необхідність економічного та політичного тиску на Україну. Як відомо, такого ж самого погляду дотримуються В. Лукін, колишній посол Росії в США, а також відомий політолог, радник президента Росії Андраник Мігранян. Перебуваючи в жовтні 1993 року в Києві, Мігранян, по-перше, визнав незаперечність існування територіальних проблем, а по-друге, заявив таке: Росія хоче бачити Україну суверенною, стабільною, неподільною державою, але за умови тісної інтеграції до військово-політичного, економічного та інших союзів з Росією. Інакше внутрішні проблеми України (мається на увазі насамперед наявність значної частини російського населення та нинішня економічна криза, виходу з якої Росія не сприятиме в такому разі) призведуть до того, що вона не зможе бути суверенною, стабільною, неподільною⁷

На нашу думку, такий погляд на російську політику щодо України стає дедалі популярнішим, як серед кабінетних учених, так і серед чинних політиків. Росія не заперечує права України на незалежність, але вимагає від України за це неабияких поступок, використовує економічні та політичні труднощі, намагається контролювати її зовнішню та внутрішню політику.

Існує ще одна зовнішньополітична лінія ставлення до України. Представники цієї третьої концепції закликають визнати незалежність України як незворотний факт, відмовитися від територіальних претензій, використовувати чималий історичний досвід життя в одній державі для рівноправного співробітництва та партнерства.

Д. Мацяков наголошує, що не можна не рахуватися з Україною як значною геополітичною силою в сучасній Європі. Україна та Росія мають відмовитися від намагання перевершити одна одну, знайти розумний баланс сил.⁸

Безконфліктні, добросусідські відносини з Україною — це передумова того, що Росія залишиться європейською державою. Так вважають автори доповіді Центру міжнародних досліджень Московського державного інституту міжнародних відносин⁹ (МГІМО). Необхідно перейти на двосторонні зв'язки, відмовившись від претензій на роль нового центру СНД. Співдружність слід розглядати як тимчасове утворення, головне завдання якого полягає в забезпеченні регуляції розпаду колишнього СРСР. Щоправда, не всі погоджуються, що СНД вже вичерпала себе. Враховуючи неоднозначне ставлення України до СНД, деяке побоювання, що Співдружність може поступово перетворитися на Союз, Т. Тимофеев пропонує встановити в СНД два типи зв'язків: 1) конфедеративні; 2) асоціативні. Звичайно, другий тип зв'язків пропонується в першу чергу для України¹⁰.

Росія повинна бути зацікавлена в збереженні громадянського миру та стабільності в Україні. Небезпечно сприяти дезинтеграційним процесам у ній — ще й тому, що це буде підтримкою подібних процесів усередині Росії. До того ж недоречно було б, на думку експерта Стокгольмського міжнародного інституту проблем миру Володимира Барановського, будь-яким чином зневажати Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин: "Україна є незалежною державою і розмовляти з нею слід відповідно... Москві треба зробити вибір: бачити в Києві суперника або союзника. Кооперація цих двох країн — важке завдання, але цього можна досягти. Якщо це вдасться, результати явно перевищать сумнівні вигоди від суперництва"¹¹.

Все це не означає, що Росія відмовляється від захисту своїх інтересів. Уже згадуваний Д. Мацяков, а також К. Плешаков¹², вважають, що головним завданням російської політики має бути збереження контролю над ядерною зброєю. Ніхто не знімає також з Росії й відповідальності за долю росіян, однак захищати їхні права Росія може лише в разі їх порушення: "Захищати Росія має право тільки права людини, але ніяк не втручаючись у політичну організацію нових держав"¹³.

Таким чином, згідно з цією позицією, Росія не втручається у внутрішні справи України, переймається власними (в першу чергу економічними проблемами), однак не відкидає й думки про майбутню інтеграцію на вигідних для себе умовах.

Отже, в 1991 — 1993 роках серед російських політологів існувало, на нашу думку, три основні погляди на майбутнє російсько-українських відносин. Однак уже на початку 1993 р. спостерігається дедалі більше зближення позицій, як щодо України, так і щодо всього пострадянського простору. В березні 1993 р. Б. Єльцин уперше заявив про претензії Росії на надзвичайні повноваження в межах колишнього СРСР. У березні 1994 року це вже стало офіційною доктриною російського МЗСу ("доктрина Козирева" або російська "доктрина Монро").

Які ж основні риси цієї доктрини? 1. Нові незалежні держави Росія вважає за сферу своїх першочергових політичних та економічних інтересів. 2. Намагання інших держав ускладнити процеси інтеграції пострадянського простору навколо Росії розглядаються як недружні. 3. Росія в інтеграційних процесах сама диктує умови (при цьому пріоритет надається двостороннім відносинам).

Якщо повернутися до власне російсько-українських відносин, то неважко помітити, що ця нова зовнішньополітична доктрина певним чином поєднує в собі елементи трьох названих вище підходів щодо України, хоча безумовно базується на другому з них, тим більше, що автором самого терміна "російська доктрина Монро" вважається А. Мігранян¹⁴.

Безперечно, немає, та й навряд чи буде повна однотайність щодо ставлення Росії до України, проте зближення всіх позицій можна проілюструвати на двох прикладах.

У Росії від самого початку досить підозріло ставилися до дискусії, яка точилася в Україні з приводу її зовнішньополітичної орієнтації. Як відомо, серед інших пропонувалися ідеї приєднання до Вишеградської групи, створення ще більшого Балто-Чорноморського союзу, входження України в європейські структури, в тому числі й у НАТО. Мова тут не про реальність тих чи інших варіантів, а лише про ставлення росіян до самої можливості такої української орієнтації. Реакція в Росії на ці українські проекти була і є однозначно негативною. Так, уже згадуваний В. Разуваєв вважає за бажаний для Росії шлях виняткової орієнтації України на пострадянський простір. Він вважає небезпечним для ролі Росії як регіонального лідера створення субрегіональних замкнутих політичних та економічних просторів¹⁵. Ще категоричніше ставляться російські політологи до військової переорієнтації України: "Право України бути незалежною в питаннях національної оборони. Однак Росія була би проти вступу України в НАТО до того моменту, коли це зможе зробити сама Росія"¹⁶.

Другий важливий момент, який знов-таки об'єднує сьогодні в Росії багатьох: акценти у відносинах Росії з країнами СНД переносяться на двосторонні стосунки. Прикладом цього може бути угода про об'єднання фінансових систем Білорусі та Росії, а також певні зміни в ставленні до постійних пропозицій невтомного інтегратора СНД Н. Назарбаєва про укріплення Співдружності: "Те, що пропонує Назарбаєв — створення пев-

ного блоку, з тим аби "балансувати Росію" всередині транснаціональних структур. Це відповідає тільки казахським інтересам. Казахстан хоче впливати на процес прийняття рішень не лише в своїй країні, але й у Росії (через загальні структури). Шлях посилення Росії — це шлях двосторонніх відносин, на цьому шляху Росія ставитиме свої умови й сама обиратиме пріоритетних партнерів" (А. Мігранян)¹⁷

Ясна річ, Росія перебуває у вигідній позиції, розмовляючи сам на сам з кожною окремою країною СНД, а в тому, що вести цю розмову вона буде з позиції сили, Україна пересвідчилася на власному "кримському досвіді" Росія не домагається негайної передачі Криму під свою юрисдикцію, однак фактично постійно шантажує Україну, вимагаючи від неї поступок в інших, не пов'язаних безпосередньо з Кримом проблемах.

Звичайно, не можна не помітити, що зближення позицій щодо української політики Росії відбулося за рахунок значного послаблення виваженого і сприятливого для України курсу, якого в цілому дотримувалася (принаймні офіційно) Росія в перші роки після розпаду СРСР. Безперечно, вплинули грудневі вибори до Державної думи Росії, які помітно змістили російський центр уваго, однак не меншим був вплив ситуації в Україні, яка дедалі погіршується.

Проте хоч би як складалася внутрішня ситуація в Росії чи в Україні, проблеми міждержавних відносин цих країн будуть вирішальними для майбутнього пострадянського простору. І якщо росіяни вважають їх своєю першорядною зовнішньополітичною проблемою, то ще більше значення має це для України.

¹ Лестер Д. Погляди різних політичних сил Росії щодо майбутньої ролі України. // Політична думка. — 1993. — № 1.

² Гливаковский А. Национальная безопасность и геополитика. // Кентавр. — 1991. — № 4 — 6. — С. 47 — 52.

³ Сурманидзе Д. Надежды России. Соединенные Штаты Евразии. // Международная жизнь. — 1992. — N 7. — С. 107 — 115.

⁴ Поздняков Э. Россия сегодня и завтра. // Международная жизнь. — 1993. — № 2. — С. 21 — 33.

⁵ Нарочницкая Н. Россия — это не Восток и не Запад. // Международная жизнь. — 1993. — N 9. — С. 44 — 51.

⁶ Независимая газета. — 1993. — 17 декабря.

⁷ Республика. — 1993. — № 23. — 9 — 10 листопада.

⁸ Мацяков Д. Интересы и безопасность России в постсоветскую эпоху. // Международная экономика и международные отношения. — 1992. — N 9. — С. 21 — 31.

⁹ Россия в новом мире. // Международная жизнь. — 1992. — № 5. — С. 5 — 14.

¹⁰ Тимофеев Т. Содружество: проблемы развития. // Полис. — 1993. № 1. — С. 37 — 43.

¹¹ Барановский В. Правила игры в геополитику. // Новое время. — 1992. — № 39.

¹² Плешаков К. Как дружить с бывшими братьями. // Новое время. — 1992. — № 47.

¹³ Черещня А. Старшая, ставшая равной. // Новое время. — 1993. — № 16. — С. 14 — 15.

¹⁴ Мигранян А. Россия и ближнее зарубежье. // Независимая газета. 1994. — 12, 18 января.

¹⁵ Разуваев В. Россия и постсоветское геополитическое пространство. // Международная жизнь. — 1993. — № 8. — С. 126 — 134.

¹⁶ Богатуров А. Евразийский устой мировой стабильности. // Международная жизнь. — 1993. — № 2. — С. 45.

¹⁷ СНГ. На повестке дня — объективные интересы. Дискуссия в Институте Международной экономики и политических исследований РАН. // Международная жизнь. — 1993. — № 3. — С. 65.

Микола НЕВРЛИЙ

КРІЗЬ РОСІЙСЬКІ ОКУЛЯРИ

Мова піде про статтю Андрія Червеняка "Слов'янство вчора, сьогодні, завтра" ("Дукля", 1993, ч. 5, с. 39 — 43). За розвитком чільного українського русиста з Пряшівщини А. Червеняка я слідкую досить давно. Із зацікавленням читав його змістовні праці про Достоевського, бо ж і сам колись опрацьовував у семінарі російської філології реферат про "Два мировоззрення в творчестві Достоевського" бо й мене чарував неспокійний дух цього генія російської та світової літератури. Але раніше, ніж із науковими працями Червеняка, знайомився я з його оцінками літературної творчості його земляків, друкованими в українських періодиках на Східній Словаччині. Маю на увазі його цікаві, зі знанням "критичного цеху" рецензії на твори Є. Біссової, В. Гайного, І. Галайди, І. Мацинського, В. Дачея, В. Гули та ін. Пригадую, як ми з І. Мацинським раділи, що ось, мовляв, появився й на Пряшівщині критичний талант. Не випадково тоді О. Зілінський залучив А. Червеняка до співпраці в збірнику "Література чехословацьких українців" (1968), для якого він написав студію про поезію. Заслугують на увагу також виступи нашого критика в словацькій пресі.

Футурологічна в своєму жанрі вишезгадана стаття А. Червеняка надихана трактатом Людовіта Штура (1815 — 1856) "Слов'янство і світ майбутнього" (1852), німецький оригінал котрого, "Das Slawenthum und die Welt der Zukunft" видав Й. Їрасек у Братиславі 1931 р. Повний текст трактату пословацькому з різних причин досі не вийшов. Два невеличкі уривки з нього ввійшли до другого тому 5-томного видання творів Л. Штура (1956). Програмовий свого часу цей трактат викликав різні оцінки і найбільшої слави зазнав у царській Росії, де двічі вийшов у російському перекладі (1867, 1909). Вихідним пунктом він став і для статті Червеняка, яка своїми висновками є якимсь продовженням, оновленням, але й м'якшою корекцією поглядів лідера словацького національного відродження, що в своєму розвитку еволюціонував від ідей слов'янської взаємності через полонофільство до русофільства, яке на той час мало прогресивний характер. Оскільки в дусі гегеліанства Штур у майбутній долі слов'ян бачив керівну роль росіян, Червеняк її — згідно з Гердером — замінив на слов'ян узагалі, хоч гегемон у них залишається той самий.

Трактат "Слов'янство і світ майбутнього" вважають лебединою піснею Штура, хоч і не дуже щасливою. Він написаний в останній і найтяжчій добі його життя, що великою мірою відбилосся на радикальних, хоч досить несподіваних висновках його автора. Гірко розчарований і знеохочений поразкою ліберальної революції 1848 р., в якій він і сам брав участь, переобтяжений сімейними клопотами (після смерті брата Карла мусів опікуватися його сімома дітьми), Людовіт Штур у тяжких роздумах про долю слов'янських народів підпав під згубний вплив російських слов'янофілів (Хомяков, Погодін, Шевирьов та ін.), які в своєму маренні виключ-

ности, моральної й духової вищости російського народу над іншими еволюціонували від панславізму до реакційного російського панрусизму, що був ревним оборонцем самодержавства, православ'я та загарбницької політики царизму. Його ідеолог М. Погодін, вітаючи в Москві 1855 р. Олександра II., захищався справжнім національним самохвальством: "Немає, немає нині народу в світі понад російський!"¹

Боліючи підневільним становищем власного, але й інших слов'янських народів, до долі яких ліберальна Європа була здебільшого глуха й ворожа, Штур бачив єдиний порятунок у Росії, якій — мовляв — як найпотужнішій слов'янській країні належить майбутнє. Це була аплікація ідей гегеліанства на дальший розвиток людства. В своєму подиві до величності Росії словацький будитель дійшов аж до того, що жадав, аби всі слов'янські народи прийняли російську мову за спільну літературну й перейшли навіть на православ'є. Ясна річ, що інші діячі словацького відродження за цією програмою не пішли, а даліше розвивали свою рідну мову й літературу, даліше боролися за своє визволення. На такі висновки штовхнуло Штура ще й неглибоке розуміння російського слов'янофілства, незнання Росії.

Слов'янська ідея, яка для поневолених слов'янських народів була заборолом їхньої національної ідентичності, зброєю проти національного й соціального гноблення, була росіянам незрозумілою. Вони мали свою державу, національного поневолення не зазнавали, російська дитина відвідувала російську школу. "Носіям слов'янської ідеї, — підкреслює І. Дзюба, — ніколи не щастило з царським урядом; він залюбки використовував їхні послуги, коли це відповідало його політичним планам, але платив невдячністю й підозрінням, коли ті пропонували щось таке, що не вкладалося в рутинні поняття внутрішнього устрою або створювало труднощі для царської дипломатії..."² Коли хорват Юрій Крижаніч, який у XVIII ст. висунув ідею слов'янської племінної спорідненості, завітав до Росії й наївно пропонував царському урядові взяти під свою егіду всі слов'янські народи, був депортований на Сибір. Курйозним прикладом такого "привітання" чужинця в Росії був приїзд словацького характерника М. Беншовського, за яким пильно слідкували очі й вуха таємної поліції. Коли Гавлічек переконався, що в "слов'янській Росії" поневолюють поляків, білорусів і особливо українців, він зрозумів, що російське слов'янофілство фальшиве, що воно є фактично опертам царського самодержавства. "Малорусь-Україна, — написав він тоді, — це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України. Доки не буде направлена кривда, вчинена українцям, доти неможливий справді міжнародний мир і слов'янське порозуміння" ("Slovan a Cech" 1843).

В колі словацьких славофілів викликала справжній переполох вістка, що царський уряд арештує в Києві славофілів із Кирило-Мефодіївського Братства (1845 — 47), програмою котрого була федерація вільних і рівноправних слов'янських народів, знесення кріпацтва й утворення республіканського державного ладу. ("Slovenske Narodnie noviny", с. 200, V Presporoku 9. 6. 1947)³ Молодший друг Штура Й. В. Фріч, який, м. ін., воював 1848 р. на празьких барикадах з дідом автора цього відгуку, побачивши поневолення народів у Росії, у статті "Хай живе Україна" ("At zije Ukrajina!"; Blanik, 1868) став на їхню оборону. Росія була імперія, а історія кожної імперії — це історія загарбницьких війн. Вона витворює імперське мислення, котре в 30-і роки, мабуть, не цілком свідомо, виявив навіть геніальний Пушкін, вигукнувши: "Змиришь, Кавказе, йде Ермолов!" До загарбницької кавказької компанії зовсім інакше поставився син поневоленого народу Шевченко. Він співчував волелюбним кавказьким народам, закликав їх до боротьби за свою свободу: "Борітеся — поборете!" (Кавказ, 1845).

В темряві самодержавної Росії Шевченко з болем і тугою питався: "Коли / Ми діждемося Вашингтона / З новим і праведним законом?" (Юридичний, 1857). Цим би ми доповнили "вчора" слов'янських народів у статті А. Червеняка, де він лише злегка згадує "напруження між Росією й Польщею" (с. 41), яке є вельми сумним у міжслов'янських стосунках, бо ж чимало польських революціонерів поневірялось у сибірській каторзі. До недавнього "вчора" варто ще підкреслити, що імперське мислення царської Росії та її погорда до "інородців", тобто до неросіян, збочилось у Радянському Союзі до більшовизму. Найвиразніше це виявилось в московському централізмі, у привілейованому становищі росіян у партійних і державних установах, у ГУЛАГ, у штучному голодоморі на Україні в 30-і роки, який завжди з болем згадує й автор цих слів, у рафінованій русифікації поневолених народів⁴. Підозра й ворожнеча більшовизму до європейської гуманістичної культури є лиш антитезою російських слов'янофілів "Європа — Росія"

Більшовицька агресивність і сталінсько-брежнєвська доктрина про інтернаціональну допомогу, згідно з якою Москва сипала мільйони на утримання п'ятої колони в західних країнах і вмотивовувала свою окупацію країн т. зв. радянського блоку, має своє коріння в агресивному месіанізмі Росії, яка до розпаду СРСР була військовою імперією й жандармом Європи.

Чи ж може тоді така країна претендувати на керівну роль у сучасному й майбутньому житті слов'ян? Це претендентство скорше належить народам, що не зрадили слов'янську ідею й за неї терпіли. Це щодо "сьогодні" й "завтра" у згаданій статті. Тоді, коли про це розпачливо мріяв Штур, була інша ситуація. Шляхетний лідер словацького національного відродження був сином затурканого, поневоленого й мало відомого тоді словацького народу. Він, як і чимало інших тоді слов'янських діячів, подивляв простори Росії (деякі завойовані в грізних війнах!), її військову потугу й справді велику літературу й науку. Цією могутністю Штур був зачарований, і в своєму подиві зайшов так далеко, що хотів під її керівництвом об'єднати всі слов'янські народи й скріпити їхню єдність православ'ям і спільною для всіх російською мовою. Таким чином він занедбав прогресивні ідеали й включився до спільного русла з глашатаями царського панславизму, від якого й черпав усі відомості про тогочасну Росію⁵

Противоріччя сили, які нуртували тоді в Росії (західники — слов'янофіли), Штур хоч і бачив, але глибоко не розумів. Він у Росії ніколи не був, а знав про неї лише з одного, та й то досить сумнівного джерела. Царський уряд власні рани Росії перед світом затаював, стогін поневолених нею народів туди не доходив.

Згаданий Штурів трактат став однією із слов'янських програм (славів-мів) доби слов'янського відродження. Інтерпретуючи його, варто було ще згадати й про інші програми. Почнімо з російської. Оскільки початком XIX ст. декабристи в Росії й на Україні (Пестель, Рилєєв, брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін та ін.) передбачали ліквідацію кріпацтва, рівність усіх станів і утворення єдиної федеративної демократичної республіки слов'янських народів, то в Польщі "Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego" ввібрали в себе весь зміст і пафос польського месіанізму, напоєного стражданнями польського народу з його глибоко релігійним і демократичним духом. Не менше в цих книгах акцентується Богом освячена жертва польського народу за муки й страждання всього слов'янства, чим польська програма набула характеру слов'янського месіанізму. Відродженецький рух хорватів породив т. зв. ілліризм, лідер якого Л. Гай провів

мовну реформу й намагався об'єднати іллірів (хорватів) із Далмації, Хорватії та Славонії в єдине хорватське (іллірське) королівство. Лідером сербського відродження був Вук Караджич, який, м. ін., побував і на Україні. І він був кодифікатором мови й правопису свого народу.

Своїм глибоко християнським змістом була близька до польської програми українська, "Книги битія українського народу", яка постала в колі київського підпільного Кирило-Мефодіївського братства. Завданням братчиків було перебудувати суспільство на засадах християнської любови й рівності — знести кріпацтво, а замість монархії утворити федерацію вільних і рівноправних слов'янських народів. Месіанізм братчиків полягав у тому, що саме Україні буде суджено визволити поневолені слов'янські народи з лабет тирана. Тій Україні, якій ще Гердер передбачав славне майбутнє: "Україна стане колись новою Грецією. Колись прокинеться її веселий, музикальний народ і оживе його родюча земля під чудовим південним сонцем" ("Щоденник моїх подорожей", 1769). В такому плані "Книги битія українського народу", в яких відбилися не тільки ідеї українського національного відродження, але й впливи європейського романтизму (гердеризм, польський месіанізм та ін.)⁶, стали документом, яким Україна вписалася в історію слов'янсько-визвольних рухів і дала свою модель славізму.

Говорячи про славізм доби Весни народів за і після революції 1848 р., не можна оминати й т. зв. австрославізм Палацького, який хотів об'єднати всіх західних і південних слов'ян в Австрії, наївно думаючи про вільний духовий і культурний розвиток кожного слов'янського народу. Виходив він із того, що слов'янам у ліберальній Австрії було набагато легше, ніж їхнім братам у російській абсолютистичній монархії. Найбільш реальним у цій програмі виявився Гавлічек, який проголосив: "Спершу чех, а потім словак" На цілком протилежну позицію в західних славізмах став, як бачимо, своїм трактатом Штур. "Російський панславізм, — констатує Ф. Вольман, — у виразній подібності панрусизму з'явився в цій добі у неросійських слов'ян тільки у Штура, де знизився на найнижчий щабель офіційної уваровської трійці православ'я — самодержавство — народність як вираз пореволюційного гніту й особистого розчарування"⁷

Найбільш дивує якість однобоке трактування слов'янського питання в статті Червеняка. Він розглядає його лише з російських позицій і Штурової проекції на майбутнє слов'ян. Слов'янофільство, як відомо, включає багатий комплекс суспільно-політичних і естетичних питань. Виявляє ставлення до російського царизму й офіційного православ'я, до кріпацтва й "іногородців", тобто до поневолених царизмом народів, до відродження слов'ян, до революційних рухів у Європі й т. д. Не можу уявити, щоб словацький, чеський чи, скажімо, польський русист (славіст у широкому плані), опрацьовуючи подібну тему, зігнував якість свій власний матеріал. В праці вищезгаданого автора ніде не згадується ані один український подвижник чи дослідник слов'янської ідеї. А їх було і є чимало (О. Бодяньський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, О. Потебня, І. Франко, М. Драгоманов, О. Білецький, Д. Чижевський, Є. Перфецький, М. Рильський та ін.). Українська слов'янознавча література вельми багата. В підсумковому 5-томнику "Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті" (1987 — 1992), редактованому Г. Вервесом, окремий том присвячено бібліографії. Особливо важливі для даної теми праці І. Франка: "Два панславізми" (1884), "Нашим "приятелям" (1884), "Катков і українофільство" (1887), "Do wiadomości pp. Czechow" (1887), "Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер" (1893), "Die slawischen Bruder" (1898), "Темне царство" (1914).

"Сьогодні" сталося те, що передбачили українські знавці історичної та недавньої "червоної" Росії. Вона була колосом на глиняних ногах. Її Ахілловою п'ятою були поневолені нею народи. Найбільший український поет і публіцист у діаспорі Євген Маланюк — людина, вихована на російській культурі, чудовий

знавець її історії — бажав Росії щастя-добра й морального оздоровлення: "Тільки після розвалу імперії й подолання московського імперіялізму й колоніялізму, у справді вільній і національній державі зможе російський народ користатися благами свободи й буде спроможний подолати тяжку історичну спадщину. Шлях до свободи й відновлення гідності людини і для російського народу лежить через зруйнування імперії, через визволення поневолених Москвою народів" ("Книга спостережень II", 1966). Отже, "єдність" в одній державі з іншими народами, які добре пам'ятають обійми "старшого брата", була б для Росії некорисною. Політологи передбачають дальший розпад Росії (Татарстан, Бурятська республіка, незалежний Урал). Вельми тверезо оцінює сучасні українсько-російські відносини американський політолог польського походження З. Бжезінський: "В інтересах Росії, щоб Україна була сильною, незалежною державою. Багатьом росіянам важко усвідомити, що українці — окрема нація. Колись так само було з Польщею: навіть після більшовицької революції більшість росіян не могла змиритися з тим, що Польща — окрема держава"⁸

Дуже бажано, щоб, як пише А. Червеняк, на шаховій дошці світу настала посилена акселерація слов'янського потенціалу, але ледве чи бажать собі самостійні Україна й Білорусь "єдності", до якої заманює Москва. Після сибірської каторги, де мучились польські, українські, білоруські та інші революціонери, після більшовицьких ґулагів і голодомору в Україні, ледве чи схочуть ці народи верховодства Росії в майбутньому. Це знову щодо "майбутнього" статті Червеняка. Оскільки свого часу дехто зі слов'янських діячів дивився на майбутнє слов'янських народів через російськи окуляри, то дійсність останніх років переконала, що ці окуляри забризкані кров'ю. Кров'ю ґулагів, репресіями української інтелігенції, жертвами радянських кулеметів і танків на вулицях Будапешта, Праги, Братислави, але й на площі перед Білим домом у Москві восени 1993 р.

Навіть при глобальних проблемах сучасного світу, в якому протиборство виступає не так у сфері національній, як політично-економічній, хочеться вірити — разом із будителями, Шпенглером ("Untergang des Abendlandes", 1918 — 20) і моїм другом А. Червеняком, — що вступаємо в епоху Слов'янства. Дай, Боже, щоб вона була освячена гуманістичним ідеалом Коллара, Шафарика, Міцкевича, Шевченка та інших слов'янських велетнів.

Братислава

*Р. С. А. Червеняка як людину й науковця я вельми шаную і думаю, що цих кілька слів він сприйме як *audiatur et altera pars* і продовження порушеного питання.*

¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — Кн. 14. — СПб. — 1900. — С. 99.

² Дзюба І. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами). — Київ, 1989. — С. 65 — 66.

³ Докладніше про це див.: Nevrlý M., Pozoruhodny objav. — Hlas ludu. — Bratislava, 17.3.1977. — С. 64.

⁴ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — Лондон, 1968.

⁵ Encyklopedia slovenskych spisovatelov, 2-zv. — 1984. — С. 173.

⁶ Докладніше про це див.: Чижвський Д., Нарис з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — С. 107 — 116; Cyzevskij D. Hegel bei den Slawen. — 1934; Kozak S., U zrodol romantyzmu i nowozytnej mysli spolecznej na Ukrainie. — Warszawa, 1978. — S. 106 — 135.

⁷ Wollman F. Slavizmy a antislavizmy za jara narodu. — CSAV. — Praha 1968. С. 455.

⁸ Українське слово. — рік вид. 60. — Ч. 2666. — Париж, 20.6. 1993. — С. 8.

Олексій ТОЛОЧКО

"ПРОЩА ДО СВЯТИХ МІСЦЬ" У РОСІЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОЛІТИЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Росія знову повертається на Балкани. Російська дипломатія знову активна в цьому регіоні, російська зовнішня політика знову обертається навколо нового "східного питання" Для багатьох, у першу чергу на Заході, це виявилось несподіванкою. Мало хто розуміє, чому задля примарних вигод свого впливу на Балканах Росія згодна так рішуче протиставляти себе Заходові якраз у той момент, коли так від нього залежить. Багатьом, очевидно, така поведінка Росії здається не цілком раціональною. І, швидше за все, такою вона і є. На Балканах Росія керується не "Realpolitik", не точним розрахунком сьогоднішніх та майбутніх здобутків і втрат, а виконує те, що вважає своєю місією. Мало хто замислюється над питанням культурної обумовленості такої російської політики на Балканах. Але прикметний збіг — Росія (звичайно, в образі Радянського Союзу) не марила Сходом у часи, коли головною ідеологічною домінантою її життя була комуністична утопія, але звільнившись від неї, намагаючись усвідомити нову свою іпостась і сконструювати нову, власне російську ідеологію, Росія звертає свій погляд на Балкани. Прикметно також, що політична риторика (й офіційна, й партійна), тон газет і дискусій засновуються на метафорах православ'я, слов'янської єдності, історичної місії, тобто на диво схожі з тим, як писали і думали про це питання в минулому столітті. Звичайно, найпростішою відповіддю була б вказівка на російський імперіалізм. Але, можливо, варто пошукати глибше культурне коріння такого умонастрою.

Очевидно, в Східному питанні для нинішньої Росії є щось дуже суттєве, що дозволяє їй відчувати свою "російськість"

Ця стаття не є політологічним нарисом. Вона є спробою поглянути на новітню історію очима медієвіста, застосувати до неї звичні історикові середньовіччя, але, можливо, несподівані для політолога методики.

"В русской политической жизни, в русской государственности скрыто темное иррациональное начало, и оно опрокидывает все теории политического рационализма, оно не поддается никаким рациональным объяснениям. Действие этого иррационального начала создает непредвиденное и неожиданное в нашей политике, превращает нашу историю в фантастику, в неправдоподобный роман", — сказав одного разу Микола Бердяєв. Ирраціоналізм нової російської історії полягає в її раціоналізмі, її штучності. Ця історія від XVIII століття ніколи не була результатом органічного розвитку, але завжди — полем конструктивної діяльності. Тут думка передувала дії. Образ майбутнього цінувався завжди більше, ніж саме майбутнє, а інколи й заміняв його. Російська історія — царство міфа та схеми, міфологізації

майбутнього й сьогодення. Історична наука в Росії завжди була, по суті, лише різновидом філософії історії, покликаної не стільки досліджувати минуле, скільки видобути з нього урок для сучасного та майбутнього. Повчання, наставляння, накреслення майбутнього шляху завжди сприймалися як найвище досягнення історичного знання та єдине його виправдання.

Сучасне в Росії мислилося лише як репліка певної вищої реальності, певної метафори, мислительного образу, якому емпірична історія має відповідати. У протилежному разі ця історія фальшива, це втрата шляху й сенсу. Тому так хвилювали російських людей суперечки про майбутнє Росії, про її призначення та місію в світі. Тому так часто чути протягом ХІХ століття голоси осуду російської історії, незадоволеності сучасним Росії, навіть заперечення його. Росія мусить бути Третім Римом для панславистів, Новим Ізраїлем для слов'янофілів. Вона мусить бути Європою для західників і не мусить бути нею для народників.

Метафора — не тільки засіб досягнення дійсності. Вона в певному сенсі і є така дійсність. Вона формує дійсність, задає її межі. Подібно до середньовічного монаха, який земне своє буття уподібнює страстям Господнім, аби досягти вищого життя, подібно до церковного обряду, що імітує в літургії земний шлях Христа, російська історія в різні свої періоди є різновидом мімезису, уподібнення мислимому ідеалу, видінню власного майбутнього. Те, що такі метафори здійсненні, свідчить Петербург, Новий Амстердам, який виник з уяви однієї людини.

У ХІХ столітті основоположною ідеєю в осмисленні російської історії стає образ шляху. Історія Росії є шлях Росії. Шлях цей — зовсім не ідея прогресу. Вона — накреслена дорога, а разом з тим — певна містична спрямованість, спосіб досягнення вищих цінностей і вищого буття. "Русской душе не сидится на месте, это не мещанская душа, не местная душа, — писав М. Бердяев. — В России, в душе народной есть какое-то бесконечное искание, искание невидимого града Китежа, незримого дома. Перед русской душой открываются дали и нет очерченного горизонта перед ее очами". Є. М. Трубецької уважав ідею російського месіанізму тотожною ідеї месіанізму. Російський народ — це народ-Месія, він несе в собі образ Божий, і він є втілений Христос. Історична доля Росії — це страсті Господні. Водночас шлях — один із головних образів Нового Заповіту. Усе в Євангелії відбувається на шляху, під час і завдяки руху, в буквальному сенсі — на дорогах. "Я — дорога", — сказав Христос (Іван, ХІV, 6). Земне буття Творця — це його шлях в історії. Історія народу, що несе в собі образ Месії, постає як шлях. Ця містична дорога втілюється в образі шляху і іншою своєю іпостассю має шлях крізь простір. Територіальна експансія Російської імперії постає як здійснення шляху, зовнішня політика сприймається в образі спрямованості до подолання простору. Сучасники постійно вбачають у Росії намагання вийти за визначені її історичні межі; вияви такого устремління — не просто війни чи приєднання територій. Це саме рух — чи в Європу, чи в Азію.

Особливий шлях Росії, власне, і є головною ознакою її месіанського призначення. Тому найпопулярніша тема в історіографії ХІХ ст. — проблема початку, походження Руси, а в історіографії — напружене переживання кінечності російської історії, есхатологічні пророцтва її завершення. Початок і кінець є граничні пункти, пізнати їх — визначити й сам шлях, побачити його в усій повноті. Костянтин Леонтьєв та Микола Булгаков уважали однією з домінант російської свідомості шанування святості, яка стає національним ідеалом. Русь свята, Русь живе святістю. Але святість її — не спосіб життя й не праведний спосіб мислення. "Она — свята в том

смысле, что бесконечно почитает святых и святость... Для русской религиозной души святится не столько человек, сколько сама русская земля, которую "в рабском виде Царь небесный исходил, благословляя" (М. Бердяев). Російський тип поклоніння святості, отже, полягає в чуттєвому долученні до неї, досягненні святості не в містичному, але неодмінно реально-тілесному, суміщенні зі святістю (святиною) в одному топосі. Осягнення, здобуття святості мислиться переважно як подолання простору, що виділяє людину від святого місця, особливий тип шляху — ходіння, проща.

У паломництві, власне, немає нічого специфічно російського. Подорож до Святих місць — одна з прикметних рис культури середньовіччя. Що вирізняє Росію, то це те, що паломництво дожило до XIX ст. у своїй середньовічній первозданності. У той час, як у Європі образ пілігрима залишається лише як елемент естетики романтизму, в Росії реальними дорогами рухаються реальні паломники, вони заповнюють трактири в містах, "странноприимные дома" в монастирях. "Странничество" — суттєвий момент російського світовідчуття. "Калики перехожие" — улюблений образ фольклору, але одночасно й ідеал культурної еліти. "Странник" деякими російськими мислителями підноситься до рангу головного типу російського характеру: "Величие русского народа и привязанность его к высшей жизни сосредоточены в типе странника", — стверджував Микола Бердяев, який знаходив риси "странничества" у Сковороді й Гоголі, Володимирі Соловйові й Толстому.

Напружене шукання святості звертає погляд Росії на православний Схід, до Святих місць Палестини й Константинополя. 1849 року Росія засновує в Єрусалимі російську духовну місію, главою якої стає Порфирій Успенський. Це прикметна фігура в російській культурі. Учений-монах, невтомний паломник, який у двох своїх наукових експедиціях на Схід (Палестина, Сирія) зібрав унікальну колекцію давніх рукописів, він видавав візантійські джерела, писав праці з історії. Але водночас він залишив по собі кілька книжок подорожніх нарисів, які вражають своєю духовною та формальною близькістю до середньовічного жанру "ходінь", описів паломництва до Святих місць. У Порфирії Успенському дивує одночасне поєднання здатності мислити як сучасний історик-критик і писати як середньовічний паломник. Та він не самотній у цьому вмінні. У Росії, починаючи від середини XIX ст., створюється цілий жанр модерних "ходінь", авторами яких виявляються люди найрізноманітніших соціальних прошарків.

Саме паломництво до Святих місць набуває в XIX ст. величезних масштабів. Прощу здійснюють усі — від селян до великих князів. 1882 року, з ідеї великого князя Сергія Олександровича, що здійснив 1881 року спільно з великим князем Павлом Олександровичем та великим князем Костянтином Костянтиновичем подорож до Святої землі, засновується імператорське православне палестинське товариство. На відміну від аналогічних європейських товариств, російське Палестинське товариство своїм завданням вважало перш за все не наукову діяльність (хоч провадило і її), але підтримку православ'я в Святій землі, "захист його від латинської та протестантської пропаганди", полегшення православним прочанам подорожі до Палестини й опіку над ними в самій Святій землі. І коли наприкінці XVIII ст. число паломників заледве сягало декількох десятків, то 1896 року становило 4852 особи. Товариство починає видавати "Православный палестинский сборник", зусиллями якого зібрано й видано найповніший корпус давньоруських "ходінь" Але Палестинське товариство водночас фінансує публікацію досить численних "ходінь" сучасників. Товариство

видає путівники для богомольців, утримує готелі й "подворья", домовляється з залізничними й пароплавними компаніями.

Духовна зверненість до православного Сходу пробудила в Росії інтерес до Візантії та її старожитностей, сприяючи становленню візантинознавства як наукової дисципліни (за візантинознавством довгий час тягнувся шлейф "імперіалістичної" науки). Саме візантинознавству судилося звершити акт "ходіння" від імени російської науки: наприкінці XIX ст. в Константинополі було засновано Російський археологічний інститут, співробітники якого здійснювали "наукові екскурсії" до Палестини, Сирії, на Сінай.

Візантія, по суті, ніколи не вмирала для російської свідомости. Турецьке владарювання тут завжди розглядалося як явище хоча й очевидне, але тимчасове, за яким настане відновлення Східної Імперії. У Росії так і не прижилася нова назва Другого Риму — Стамбул. І в буденному спілкуванні, і в офіційному дипломатичному вжитку беззастережно панував "Константинополь", а часами навіть переважно "Царьград" (Наведу в дужках дуже показову цитату з М. Я. Данилевського, яка характеризує ставлення до назви в XIX ст.: "Теперешнее название Стамбул, данное ему (Константинополю — *О.Т.*) турками, не имя, а позорное клеймо. Оно не получило всесветного гражданства, оставшись только местным, и должно исчезнуть вместе с завоевателями. Оно имеет характер эпизодический, как сама роль турок в восточном вопросе есть только вставочный эпизод... Но Босфорская столица, сказали мы, не только город прошедшего, но и будущего. И славяне, как бы предчувствуя его и свое величие, пророчески назвали его Цареградом. Это имя, и по своему смыслу, и по тому, что оно славянское, есть будущее название этого города").

З другого боку, Росія до певної міри сама вважала себе продовженням і втіленням Візантійської імперії.

Такий цікавий епізод: піддячий Розрядного приказу Григорій Семенов, виряджений гінцем до Варшави, в лютому 1640 року "дал знати, що он в Дорогобуже виделся с одним греком, Иваном, Петровым сыном, Вардою, который уверял его, что польского короля сестра, королевна, будет супругою царевичу Алексею Михайловичу, что оной царевич, не по многим летах, воцарится в Константинополе, и сие он ведает по божиему изволению..." Третій Рим, яким проголосила себе Москва, — це другий Константинополь, що відчують довколишні. Навіть у петербурзький період Росія ніколи не забувала, що вона — Третій Рим, єдине істинно православне царство на землі. З особливою силою ця думка культивується за царювання Миколи I. Це не приховалося від такого проникливого спостерігача, як маркіз де Кюстін, який відзначив 1839 року, що головна російська ідея — "торжество грецької ортодоксії, яка є для них синонімом російської дипломатії" Якої напруги досягло це очікування переродження Порти в православну країну, видно хоча б із того, що 1833 року, за словами графа М. М. Муравйова (Карського), Микола I щиро вірив у намір султана прийняти православ'я. Приблизно про це ж саме думають 1834 р. у провінційному Миргороді гоголівські Іван Іванович та Іван Никифорович:

"— Говорят, — начал Иван Иванович, — что три короля объявили войну царю нашему.

— Да говорил мне Петр Федорович. Что ж это за война? И отчего она?

— Наверное неможно сказать, Иван Никифорович, за что она. Я полагаю, что короли хотят, чтобы все мы приняли турецкую веру.

— Вишь, дурни, чего захотели! — произнес Иван Никифорович, приподнявши голову.

— Вот видите, а царь наш и объявил им за то войну. Нет, говорит, примите вы сами веру Христову!"

За Миколи відроджується візантійське розуміння імперії, і "православие, самодержавие, народность" є, по суті, візантійська формула тотожності державного тіла з народним, які знаходять вищий вияв у тілі Христовому — церкві. Миколаївська Росія намагається розглядити в Петербурзі риси старого Московського царства. Яко наступниця Візантії, вона прагне до тієї ж самої ролі в православному світі — здійснення всієї повноти влади над християнським народом і володіння Святими місцями. Візантія після Візантії — серйозна тема для Росії XIX ст. Звідси головна вимога Росії до Туреччини: пункт про покровительство над християнським населенням Порти, що вводиться в усі російсько-турецькі трактати, від Кучук-Карнаджийського до Берлінського конгресу 1878 року. У самого слов'янського населення Балкан не було сумніву у тому, що російський цар — спадкоємець візантійських імператорів, "єдиний цар на землі" Образ Миколи I та Олександра II у зверненнях до православного населення Боснії та Герцеговини (1854 р.), Сербії та Болгарії (1860 р.) мають виразні риси константинопольських імператорів.

Русь Київська та Московська, а пізніше імперія ніколи не робили розрізнення між власне Палестиною та Константинополем. Столиця вселенської імперії завжди видавалася рівноцінною Святій землі, і обидва паломництва — до Палестини й Царграда — називалися одним словом — "хождение" Тому так і хвилює російську дипломатію проблема Проток — Босфору та Дарданел, — це надзавдання всякої російсько-турецької війни, що володіння ними є проникненням до Святих місць, правовірної основи імперії. Невипадково за царювання Катерини II виникає проєкт відновлення на руїнах Порти грецької імперії, корона якої призначалася онукові імператриці Костянтиніві Павловичу. Діяльним adeptом цієї ідеї був Потьомкін, який, власне, другу російсько-турецьку війну розглядав як засіб досягнення такої мети.

У дипломатичних документах Росії, пов'язаних зі Східним питанням, вражає суто православна аргументація, що замінює собою раціональне обґрунтування. І це зовсім не риторика, не політичний претекст. Це зміст політики. Не тільки російські люди, сама Росія здійснювала "прошу до Святих місць", з кожною зі східних воєн наближаючись до них територіально. Саме в такій лексиці (й, очевидно, категоріях) руху, наближення, крокування до Константинополя описував російсько-турецькі війни у спеціальній статті "Настоящая война в отношении к русской истории" М. П. Пог'одін. Відтак для багатьох завоювання Росії видавалися не агресією, а "органічною" справою. Як писав Ф. Тютчев: "С этой же точки зрения всего лучше будет оценить истинное значение того, что называют восточным вопросом... И подлинно, остается только узнать, что восточная Европа, уже на три четверти установившаяся, эта действительная империя Востока; для которой первая империя византийских кесарей, древних православных императоров, служила лишь слабым, неполным начертанием, что Восточная Европа получит свое последнее, самое существенное дополнение (тобто Царград — *О. Т.*)"

Російсько-турецькі війни досить рано були осмисленні як паломництво, "ходіння" У російській думці вони уподібнювалися хрестовим походам. "Даже прошедшее может он (імператор — *О. Т.*), кажется, изворотить по своему произволу, — писав 1838 року майбутньому імператорові Олександрові ІІ М. П. Пог'одін. — Мы не участвовали в крестовых походах, — но не может ли он освободить Иерусалим одною нотою к Дивану, одною статьею в договоре?" Ідея хрестового походу первісно — зовсім не збройне

протистояння християнства та мусульманства й навіть не звільнення Гробу Господнього від чужовірного владарювання. Хрестовий похід — це перш за все грандіозне паломництво до Святих місць. І це зовсім не перекинуття початкової ідеї "ходіння", це одна з його форм — війна обертається паломництвом.

Не тільки росіяни, сама Росія кожною своєю турецькою війною здійснювала прощу до Святих місць. Скажемо словами того ж таки Погодіна: "Все зовет Россию в Константинополь: история, обстоятельства, долг, честь, нужда, предания, поэзия, родство, благодарность, Вера, друзья, враги, память, воображение, прошедшее, настоящее, — и даже будущее — и мы будем в Константинополе!" Нові територіальні набутки виявлялися лише слідами кроків на цьому шляху.

З особливою силою ідея православного хрестового походу стала відчуватися на початку Кримської війни. Справді, ця війна — унікальний у новій європейській історії приклад хрестового походу. Вона, як відомо, почалася з суперечки за Святи місця та російський вплив у Палестині. За три роки до початку Східної війни Ф. І. Тютчев опублікував у журналі "Современник" вірш із закликом до царя "пасть пред алтарем Софии, чтобы стать всеславным царем." 1854 року Костянтин Аксаков пише вірш "Орел России" з красномовним підзаголовком: "1453 — 1853" (натякаючи не лише на загибель Константинополя, але й на очевидну залежність російського герба від інсигній візантійських імператорів, що має спонукати до відновлення Візантії). Цікаво, що ту ж саму метафорику використовують у зверненні до імператора Миколи I православні Боснії та Герцеговини: "Греческие императоры в XV столетии, ища себе спасения в союзе с папами и европейскими владетелями, основанном на малодушной измене православия, были покорены турками. Твои благочестивые предшественники цари русские, приняв в своем гербе двуглавого орла, остались истинными царями. И у нас всегда было и будет это убеждение, что ты — единственный царь на земле" У червні того ж року М. П. Погодін пише статтю, визначаючи завдання Росії: "Мы должны совершить теперь крестовый поход, уничтожить владычество Турок в Европе... и освободить святыя места из-под власти неверных. Так угодно Богу."

Звичайно, наведені висловлювання характерні переважно для слов'янофілів і людей, так чи інакше з ними інтелектуально пов'язаних. Але не тільки. Схоже, слов'янофіли відверто висловлюють те, що дипломати й військові лише мають на увазі. Адже відомо, що російські війська зупинилися 1878 р. перед Константинополем тільки через несприятливі обставини (про що згодом так жалкував Вол. Соловйов).

Але й після Кримської війни, яка, здавалося б, назавжди мала розчарувати суспільну думку, російське суспільство не буде бачити великої різниці між кожною балканською війною та прощеною. Тому прикметно, що 1876 року, під час повстання в Боснії та Герцеговині, першими на Балкани вирушили активні учасники "ходіння в народ" — М. П. Сажин, С. М. Кравчинський (Степняк), Н. Судилович та інші, — засвідчуючи, очевидно, в такий спосіб принципову тотожність ідеї східної війни та прощі (трапилося це після з'їзду в Москві 1875 р., який констатував крах "ходіння в народ"). Бо й "ходіння в народ" його учасники сприймали тотожно до прощі: воно було істинним паломництвом, пошуками святости й істини.

Традиційно вважається, що російська політика щодо Константинополя обумовлена або ж економічними інтересами (хоч відомо, що саме уряд — а не економічні класи — був ініціатором освоєння близькосхідних ринків,

розгорнувши широку агітацію в пресі), або ж справжнім прагненням захистити південних слов'ян. Таку традицію започаткувала частково офіційна дипломатія (наприклад, міністр закордонних справ Несельроде 1839 р. писав про підтримку слов'ян як про традиційну й безумовну політику Росії на Близькому Сході), частково розробляли слов'янофіли (О. С. Хомяков напередодні Кримської війни написав низку статей з обґрунтуванням ідеї російської політики як виконання "общего долга, который не совершен еще вполне"). Варто, однак, пам'ятати, що зв'язок міг бути інверсійним. Ось яку розмову записав знаменитий свого часу російський славист, професор Варшавського університету Йосип Первольф: "Однажды, уже после сербо-хорватского столкновения я говорил с одним выдающимся югославским государственным деятелем о разных славянских вопросах; я упомянул между прочим тоже о том, что в России многие проклинают ныне "этот славянский вопрос" Южный славянин спросил меня: "Как вы думаете, Россия желает приобрести Царьград, или нет?" Я, конечно, не мог ответить отрицательно. "В таком случае славянский вопрос России нужен" Замечу, что ни тот южный славянин, ни я не увлеклись никакими идеалистическими ожиданиями и толковали о славянах очень реалистически" Справді, є підстави гадати, що в другій половині XIX ст. російське суспільство вже розмежувало (очевидно, й перед тим не цілком органічно пов'язані) ідеї захисту слов'янства та здобуття Константинополя. З особливою силою це висловив К. Леонт'єв, який рішуче жертвував слов'янством на користь Туреччини, виступав за турецьке панування на Балканах: Царград мусить бути турецьким доти, доки не стане російським. Украй скептично ставився до південного слов'янства, наприклад, Вол. Соловйов ("Болгары, вчера еще столь любезные нам и покровительствуемые нами, сегодня презренные бунтовщики в наших глазах, завтра станут нашими торжествующими соперниками и господами древней Византии" (1888 р., "Русская идея"). Здається, з часом південних слов'ян почали розглядати не як об'єкт визволення, а швидше як конкурентів на шляху до Константинополя. Обґрунтування необхідності здобуття Царграду завжди було месіанським, тепер же воно позбавилося й останнього раціонального претексту. А тим часом потяг до Константинополя не згасає. "Истинною метою російської національної політики" вважав Константинополь ще 1888 р. Вол. Соловйов. Здається, з російських мислителів лише М. Я. Данилевський спробував створити видимість раціонального обґрунтування необхідності оволодіння Константинополем, але в підґрунті його міркувань лежала все ж містична ідея: "Цель стремлений русского народа с самой зарю его государственности, идеал просвещения, славы, роскоши и величия для наших предков, центр Православия, яблоко раздора между нами и Европой, — какое историческое значение имел бы для нас Константинополь, вырванный из рук Турок вопреки всей Европе! Каким дух занимающим восторгом наполнило бы наши сердца сияние нами воздвигнутого креста на куполе святой Софии!" ("Россия и Европа", 1871 р.). Хрест над Софією — головний образ східної політики "Как православные христиане, мы должны сохранить восточную церковь, и возвратить Святой Софии ее вселенский крест" (М. П. Погодін, 1853 р.) Прикметно, що Данилевський навіть завойованому Константинополеві не цілком знаходить місце в Росії, бажаючи зберегти певну дистанцію до святині: "Константинополь не должен быть столицей России, не должен сосредотачивать в себе ее народной и государственной жизни, — и следовательно, не должен входить в непосредственный состав Русского государства. Освобожденный Константинополь, преображенный в Царьград,

должен быть сам по себе чем-то больше, нежели столицей Русского царства..." Справді, Святі місця мають все ж бути на відстані. Це відчуття Константинополя як Святого місця проступає в усіх авторів: "Мы оставим в Петербурге Медного всадника стеречь устье Невы... Или нет — он соскучится один, и, нахмутив брови, верно поворотит своего коня к Золотому Рогу, а церковь Исаака Далматского, в честь его ангела, мы достроим ему на берегах Далмации, насупротив города Бара, где почивают мощи Николая Чудотворца!" (М. П. Погодін).

Навіть 1914 року Росія має заздалегідь підготовлений план взяття Протока та Константинополя. А 1917 року вже міністр нового пореволюційного уряду П. М. Мілюков, кадет і західник, марить Протоками, робить цю ідею пріоритетом відомства, яке очолює, і одержує за це глузливе прізвисько "Мілюков-Дарданельський"

Парадоксальним був "исход" цієї більш як столітньої мрії: російська армія справді опинилася 1920 року в Константинополі, саме в образі "странников" Але ось цікаве відчуття сучасника й очевидця В. В. Шульгіна: "Если стоятъ вечером на мосту через Золотой Рог, на знаменитом мосту между Галатой и Стамбулом, то вдруг припоминается что-то знакомое. — Что? Вот что так стоитя на Троицком или, вернее, на Николаевском мосту в Петрограде. Золотой Рог — будто Нева. По одну сторону — как будто бы петроградская сторона, там — набережная... Как в теплый вечер в начале октября в Петрограде.

Твой шит на вратах Царграда...

Ярослав ГРИЦАК

ІВАН ФРАНКО В ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ¹

Кажуть, що є лише одна річ, цікавіша за інтелектуальну історію окремої людини, — інтелектуальна історія нації². У випадку з політичним світоглядом Франка обидві ці історії збігаються: його ідейна еволюція відбила ті глибокі зміни, які були пов'язані з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва. Фактографічний бік цієї еволюції описано досить детально³; завдання даної етатті — подивитися на цю еволюцію під іншим кутом зору. Перехід від федеративности до самостійництва мав характер глибокої архітектонічної зміни: йшлося про зміну не лише ідеї, але й цілої системи пов'язаних із нею поглядів. Тому я хотів би зупинитися на тих системних змінах, які пройшли повз увагу дослідників.

Основним промотором цієї еволюції було українське соціалістичне середовище. Говорити про серйозний внесок правого крила українського руху в розвиток української політичної думки до революції 1917 — 1920 рр. не випадає. Політичні вимоги галицько-українських угруповань несоціалістичного спрямування не виходили поза межі старого (ще з часів 1848 р.) постулату поділу Галичини на східну (українську) й західну (польську) частини. Він був повторений, зокрема, на спільній нараді народовської та москвофільської партій 25 березня 1890 р. у Львові, скликаній для вироблення "одної ясної а всіх русинів обов'язуючої програми". Що ж стосується Наддніпрянської України, то після Емського указу Олександра II (1876) Стара Київська громада — лідер українського руху в Російській імперії — поступово перейшла на позиції аполітичного культурництва. Єдина несоціалістична фракція з політичною орієнтацією — т. зв. "австрофіли", які на чолі з Володимиром Антоновичем та Олександром Кониським вилонилися зі Старої громади — пов'язували свої надії на політичне розв'язання українського питання з можливістю війни між Австрією та Росією. З їхньої ініціативи й за їхнім посередництвом галицькі народовці в листопаді 1890 р. уклали угоду з польською адміністрацією краю, що проголошувала "нову еру" в польсько-українських стосунках. Укладення "нової ери" поховало на декілька років ідею відокремлення українських земель в окреме політичне тіло⁴.

Скромність політичних вимог українських традиційних (несоціалістичних) угруповань впливала, з одного боку, з уявлень про стабільність політичного укладу в Центрально-Східній Європі наприкінці XIX ст. Навіть перемога Австрії над Росією означала б лише перемогу однієї з двох імперій, а не ліквідацію імперської системи взагалі й, відповідно, підлеглого становища українців. З другого боку, ці скромні вимоги відбивали

реальний стан українського руху, який не міг похвалитися масовістю й організованістю. Тому, як писав на початку 1890-х років Борис Грінченко, "...всякі мрії в такому напрямку (політичної самостійности — Я. Г.) були б стільки кумедним донкіхотством, що нічого окрім сміху або докору не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції..."⁵

Зрозуміло, що ідея докорінної зміни політичного укладу була найближчою для соціалістичного середовища; українські соціалісти пов'язували її з надією на близьку (мирну чи збройну) соціалістичну революцію. "Соціальні ідеї, — писав пізніше Франко, — розпалювали людей до фанатизму; при тім же ті ідеї далекі були від тої критичності, які набралися пізніше. Маркс (і то лиш перший том "Капіталу" — Я. Г.) був евангелієм, а те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чуттям. Великий соціальний переворот мерещився всім на яві. Енгельс і інші західноєвропейські соціалісти пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минали, переносили речинець на дальших 10 літ і т. д." Важливу роль у тому, що ідея політичної самостійности України появилася саме в соціалістичному середовищі, відіграв і віковий фактор. Її пропагаторами були люди, які дебютували на політичній арені наприкінці 1880-х — на початку 1890-х рр. — періоді, коли соціалізм і, передусім, марксизм, відігравав роль своєрідної всеєвропейської інтелектуальної моди (що не було характерним для 1840-х і 1860-х рр. — часу дебюту старшого й середнього покоління українських діячів). Окрім того, безпосередній контакт молоді під час університетського навчання з сербськими, болгарськими, грецькими, румунськими студентами став іще одним катализатором формування самостійницької течії в українському соціалістичному середовищі⁶.

Зміна політичних орієнтирів наприкінці XIX ст. стосувалася лише невеликої групи українських соціалістів, що діяли в Галичині — т. зв. "молодих" радикалів, в тім числі Івана Франка. Однак, незважаючи на свою малочисельність, їм удалося, в ході гострих дискусій, увести постулат політичної самостійности до програм трьох головних галицько-українських партій — національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Наявність цього пункту в програмах УНДП, УСДП і РУРП уможливила угоду між ними на спільній самостійницькій платформі напередодні та в роки першої світової війни й діяльності ЗУНР. Натомість у підросійській Україні абсолютна більшість політичних партій залишалися на федеративних позиціях аж до 1917 р., і їхній перехід до програми політичної самостійности відбувся лише в час революції під тиском зовнішніх обставин — у першу чергу в результаті завогнення російсько-українського конфлікту, який унеможлилював реалізацію ідеї автономної України в складі Російської держави. До 1917 р. єдиними пропагаторами ідеї політичної самостійности в Наддніпрянській Україні були Михайло Міхновський, Вячеслав Липинський і Дмитро Донцов. Хоча Михайло Міхновський і Дмитро Донцов формально були пов'язані з українським соціалістичним рухом ("Самостійна Україна" Міхновського появилася як перше видання Революційної української партії, а Дмитро Донцов аж до 1914 р. був членом УСДП), однак їхні погляди були виламом із головної тенденції цього руху в Східній Україні.

Незважаючи на різкий характер зміни політичних орієнтирів в українському соціалістичному русі, в розвитку його ідеології виразно простежуються сильні елементи тягlosti. У першу чергу це виражається в незмінності її центральної суперечности, що стала внутрішньою пружиною ідейної еволюції. Від самого початку свого існування український соціалістичний рух намагався поєднати соціальні та національні моменти. Таке

поєднання — т. зв. "український дуалізм" — було дуже характерним для розвитку української політичної думки наприкінці XIX — на початку XX ст. Ще щодо діячів київської Старої громади офіційна російська преса говорила, що вони в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій — "Капітал" К. Маркса⁷ Не меншою мірою таке поєднання було характерним і для самого Франка. Підводячи підсумки своєї політичної діяльності, у травні 1913 р. він писав: "скрізь і завжди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не поневірився досі ніколи і не споневірюся, доки могого життя. Може, власне тому, що я непохитно стояв на тих основах, я не міг удержатися ані при галицько-руських русофілах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціалістах та руських, і завше виходив з їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи то знання, чи то почуття обов'язку"

Поєднання національних та соціальних мотивів не було винятково українським явищем. Радше це досить типове для соціалістичних рухів (для прикладу — польського та єврейського) у Центрально-Східній Європі. Однак таке поєднання саме по собі для діячів національних рухів більшості народів, які мешкали в цьому регіоні, означало "суперечність у поняттях" І не лише в тому сенсі, що, як писав Ісайя Берлін, не всі найвищі вартості, до яких як сьогодні, так і в минулому прагнула людськість, можна погодити між собою⁸ У конкретних умовах Центрально-Східної Європи другої половини XIX — початку XX ст. йшлося про щось інше. Адже соціалістичні теорії та організовані на їхній основі рухи виступали як інтернаціональні сили, що нехтували національними прагненнями пригноблених недержавних народів. Ще в 1848 — 1849 рр. Фрідріх Енгельс у низці своїх статей ("Боротьба в Угорщині", "Демократичний панславізм" та ін.) доводив, що слов'яни, за винятком поляків і росіян, не зможуть відіграти прогресивної ролі у загальному ході історичного розвитку й тому приречені на загибель як самостійні народи. Такий погляд зору поділяли Фрідріх Лассаль, Павло Лавров, а практично — все європейське соціалістичне середовище. Як писав один із теоретиків тогочасного європейського соціалістичного руху Едуард Бернштейн, "це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід та інтереси історичного розвитку"⁹

Становище українських соціалістів обтяжувалося певними ідеологічними стереотипами стосовно українського руху, які панували в середовищі їхніх найближчих союзників — польських і російських соціалістів. Україна уявлялася їм невіддільною частиною російських чи відповідно польських земель, а український рух — загрозою збереження цієї нерозривної єдності. Як повідомляв 1901 р. з Лондона один із провідних польських соціалістичних теоретиків у галузі національного питання К. Келлес-Крайц, група російських соціал-демократів, що гуртувалася навколо "Іскри", відкидала в принципі можливість існування окремої української соціал-демократичної партії. Дозволити українцям мати власну партію, на думку "іскрівців", було б "політичним самогубством"¹⁰

Тому діячі українського соціалістичного табору стояли перед дилемою: чи наблизити час тріумфу соціалістичних ідей, а чи працювати на користь національного відродження, ризикуючи ввійти в конфлікт із соціалістичними рухами сусідніх "державних" народів. На практиці це диктувало також необхідність вибору — чи зберігати свою організаційну відрубність, а чи працювати в спільних організаціях разом із соціалістами "державних" націй. Зрозуміло, що той чи інший вибір організаційної структури

визначав характер майбутнього державного устрою українських земель у разі сподіваної перемоги соціалістичної революції в цьому регіоні: унітарна чи федеративна побудова соціалістичного руху передбачала унітарний чи федеративний характер майбутньої польсько-української (або відповідно російсько-української) соціалістичної держави, тоді як існування відрубної української соціалістичної партії могло б стати гарантом політичної самостійності України.

Таким чином, "український дуалізм" означав цілу систему взаємопов'язаних лояльностей, які за певних умов могли еволюціонувати до взаємовиключних ідентичностей (див. схему). Оскільки і найвищий, і найнижчий рівень цієї системи лояльностей були суто теоретичними, то реальні суперечності могли проявлятися лише на середньому рівні — на рівні організації соціалістичного руху на багатонаціональних територіях.

1. Взаємовиключні ідентичності	II. Взаємопов'язані лояльності	III. Взаємовиключні ідентичності
<i>1-й рівень</i> Первинність соціального	Поєднання національного і соціального	Первинність національного
<i>2-й рівень</i> Унітарна побудова соціалістичного руху	Федеративна побудова соціалістичного руху	Окремий рух, побудований за національним принципом
<i>3-й рівень</i> Унітарна держава	Федеративна держава	Самостійна держава

Перше розв'язання (на схемі — колонка I) пропонувала більшість російських і польських партій, а з українських — лише УСП та УСД-спілка, які вийшли до складу відповідно ППС і російських меншовиків. Друге розв'язання (взаємопов'язаних лояльностей, на схемі — колонка II) було характерне для українського соціалістичного руху в Галичині (до середини 1890-х рр.) і в Наддніпрянській Україні (до революції 1917 р.). Однак на межі XIX і XX ст. група українських соціалістів — Іван Франко та "молоді" радикали дають нове розв'язання "української дилеми", перейшовши з федеративних на самостійницькі позиції (на схемі — колонка III). Цей перехід набрав характеру відвертого й гострого антидрагоманівського бунту.

Драгоманов винайшов формулу поєднання соціальних і національних інтересів, яка стала своєрідним моральним імперативом для наступних поколінь українських соціалістів, у першу чергу в підросійській Україні. Він уважав, що для українського народу як для народу "плебейського", де основну масу становить малоземельне селянство, завдання соціального та національного визволення збігаються, а тому "по обставинам України тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем"¹¹ Як протиотруту від польських і російських територіальних претензій Драгоманов висував принцип: дотримуватися федеративних зв'язків лише з тими польськими й російськими соціалістами, які поділяють етнічний, а не історичний принцип побудови майбутньої держави. Природними союзниками українського руху він уважав "недержавні" народи Росії — фінів, естонців, молдаван, "кавказців", а серед самих

росіян — ті окремі групи, що мали сильні обласницькі традиції (донці, уральці, сибіряки).

Важко переоцінити оригінальність і дієвість запропонованого Драгомановим розв'язання. Досить сказати, що його концепція федеративної побудови соціалістичного руху була сіллю в оці для російських соціал-демократів. Недаремно він зазнав такої гострої критики від Плеханова за свого життя та від Леніна після смерті. Як відзначив І. Лисяк-Рудницький, "Драгоманов і Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації й децентралізації, погоджувалися в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією"¹².

Драгоманівська схема мала характер стрункої логічної побудови, розбити яку можна було лише аргументами, які виходили ззовні, а не зсередини. Особливістю політичного світогляду Драгоманова була його системність; сам він неодноразово говорив, що він готовий визнати інші погляди, навіть діаметрально протилежні, якщо вони становитимуть систему¹³. З другого боку, досвід спілкування з польським і російським соціалістичними еміграційними середовищами переконував Драгоманова, що його федеративна програма не знаходить належного відгуку. В останні роки свого життя він заявляв, що готовий прийняти самостійницьку ідею, якщо йому вкажуть на силу в українському суспільстві, яка готова цю ідею зреалізувати. Юліан Бачинський припускав, що якби Драгоманов прожив ще кілька років, він теж перейшов би на самостійницькі позиції¹⁴. Це припущення є правдоподібним, але малоімовірним: навіть якби Драгоманов прийняв самостійницьку ідею, навряд чи йому вдалося б збудувати на ній нову систему політичних поглядів. Це вимагало б великих зусиль і тривалого часу — ні одного, ні другого Драгоманов в останні роки свого життя не міг собі дозволити.

Побороти систему федералістичних поглядів Драгоманова можна було двома способами: або розвинути нову, альтернативну систему, побудовану на раціональних аргументах, або ж прокламувати політичну самостійність України як віддалений ідеал, який не має під собою чіткої раціоналістичної аргументації і ґрунтується лише на бажанні та волі. Хоча другий шлях виглядає ілюзорно легким, йти ним було не так просто у вік позитивістичного раціоналізму: тільки ті ідеї промовляли до по-європейськи освіченої молоді в Україні, які мали раціоналістичну підкладку.

Першим шляхом пішли "молоді" радикали, виховані в європейській традиції класичного марксизму. Погляди Драгоманова видавалися їм найвнішими і застарілими. "Українська література, — писав Вячеслав Будзиновський, один із лідерів "молодих" радикалів, — не могла дати українцеві ніякої політичної освіти. "Громада" (видання Драгоманова — Я. Г.) не могла дати того політичного матеріалу, який цікавив би українця. Хто годен був дочитати до кінця прескучну "Вільну спілку" (Драгоманова — Я. Г.), той лише хитав раменами"¹⁵. Ідеї свободи особистості й розширення її індивідуальних прав — центральному елементові федеративної системи Драгоманова¹⁶ — вони протиставили марксистську тезу про велику централизовану державу як основний рушій економічного прогресу. Головною перешкодою для розвитку капіталізму в Україні, на думку "молодих" радикалів, була централізаторська політика Австрії й Росії; тому, писав "молодий" радикал Юліан Бачинський у своєму програмному творі — книжці "Україна ingredienta" (1895), "політична самостійність України, seu *conditio sine qua non** її економічного і культурного розвитку, умова взагалі

*Життєво необхідна умова (лат.)

— можливості її існування"¹⁷

Інакше протиставився Драгоманову Франко. Довгий час він перебував під сильним ідейним впливом Драгоманова; йому належить особлива заслуга у проведенні федеративного принципу в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині у 1870 — 1880-ті рр. На початку своєї діяльності Франко вважав, що "національна справа відносно самої основи соціалізму є справою другорядною" Питання національне його цікавило лише з огляду на практичну важливість цього питання в Галичині. Його розв'язання Франко вбачав в утворенні "якнайширшої федерації" всіх народів "при умові [їхнього] окремого існування і цілковитої свободи" Відповідно до цього галицький соціалістичний рух повинен був зберігати федеративну побудову. На практиці це мало б довести до утвердження принципу: "там, де перебуває люд виключно польський, діяльністю займаються поляки, де виключно український — українці; у змішаних общинах пропаганда відбувається спільними силами"

Вироблена за активної участі Франка "Програма галицьких соціалістів" (1881), звідки взято ці цитати, досить радикально відрізнялася від програмних документів тогочасного європейського соціалістичного руху. Дослідникам історії робітничого руху неважко було ідентифікувати її з набагато пізнішою Брюнською (1898) програмою австрійської соціал-демократії¹⁸

Як і позиція Драгоманова, Франкова програма була серйозною перепороною для реалізації централізаторської політики великодержавних соціалістів. Так само, як Ленін критикував Драгоманова за його федеративні погляди, інший лідер більшовицької партії — Фелікс Кон — звинувачував Франка в тому, що він мав намір ослабити сили польського соціалістичного руху через організаційне роз'єднання та підпорядкування національним завданням. Через це Ф. Кон навіть уважав Франка попередником Юзефа Пілсудського¹⁹

Франкові довелося захищати федеративний принцип не лише перед польськими соціалістами, але й перед "молодими" радикалами, як тільки вони виступили зі своєю самостійницькою позицією. На першому з'їзді Русько-української радикальної партії (жовтень 1890 р.) Вячеслав Будзиновський запропонував включити до максимальної частини партійної програми вимогу створення власної національної держави, а до мінімальної — положення про поділ Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини. З'їзд відхилив пропозицію після виступу Франка, який гостро розкритикував цю ідею. На його думку, поділ Галичини взаємно ослабив би сили українського й польського демократичного руху в боротьбі проти спільного ворога — польської шляхти.

Після поразки на з'їзді "молоді" радикали — віденські студенти — в лютому 1891 р. вислали в редакцію журналу "Народ" (органу радикальної партії) новий проект програми, в якому аргументувалася потреба об'єднання Східної Галичини з Північною Буковиною в одну самостійну централізовану українську державу. "Молодим" радикалам знову опонував Іван Франко, цього разу — разом із Михайлом Павликом, від імені редакції "Народу" Програму "молодих" радикалів вони назвали "нісенітницею", основою на фікції державности, а посередньо на інтересах тих верств, котрі в разі заведення самостійної руської держави, в першій лінії з неї б користали, коли тим часом для робочого люду в такій самостійній державі умови могли би навіть погіршитися... Чи "радикали" віденські не думають, що коли би як-небудь закроювалося на узискання прав напр. корони короля Данила, то на ту корону найшли би ся компетенти в першій лінії в рядах Сапіг, Чарторийських, Дідушицьких і т. п."

У 1893 — 1894 рр. "молоді" радикали зробили ще одну спробу поставити на порядок денний питання про політичну самостійність України, намагаючись надрукувати працю "Україна ingredenta" на сторінках "Народу" Цю пропозицію І. Франко категорично відхилив.

Нарешті Бачинському, оминувши перепони, що їх свідомо ставили "старі радикали", вдалося надрукувати свій твір окремою книжкою. Після виходу багатостраждальної праці автор із тривогою чекав на появу рецензії. Він звернувся до Франка, але той категорично заявив, що нічого писати не буде. Бачинський довго роздумував, чи віднести книжку прямо в руки Франка, а чи вислати поштою до видаваного ним і його дружиною Ольгою журналу "Житє і слово". Врешті він одважився сам піти до Франка, приготувавшись до гострої дискусії про проблему української державности. Але вийшло зовсім інакше.

Ольга Франко зустріла його здивованим вигуком: "А-а! Бачинський! То ви?! Я читала вашу "Україну ingredent-y", та це ж книга, що появляється раз на сто літ!" "Приємно вражений таким компліментом, — згадував пізніше Бачинський, — привітався я з нею і з Франком, — і довго-довго не було між мною і Франком і його дружиною такої щирої і доброї розмови, як тоді"²⁰

Іван Франко відгукнувся на появу книжки рецензією в журналі "Житє і слово" Але тепер його оцінка була діаметрально протилежною тій позиції, на якій він стояв ще два роки тому. Розкритикувавши Юліана Бачинського за доктринерство та догматизм (які виявилися в тому, що він безкритично застосував положення марксизму, аналізуючи економічний розвиток України), Франко водночас розцінив "Україну ingredent-y" як факт українського політичного життя, як вияв національного почуття та національної свідомости й висловив надію, що зі зростанням популярности ідеї політичної самостійности України "справа ся вийде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з него, поки не осушиться"

У найдовершенішому вигляді нова позиція Івана Франка знайшла вираз у його статті "Поза межами можливого" (1900). Поява статті була викликана дискусією між львівськими часописами "Діло" і "Молода Україна" з одного боку та чернівецькою газетою "Буковина" з другого, в якій перші два виступають як поборники, а остання — як противник ідеї політичної самостійности України. Іван Франко піддав критиці контраргументацію "Буковини", засновану на вбогій арсеналі "простого хлопського розуму", і назвав "синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини... ідеал повного, нічим не в'язаного і обмежуваного... життя і розвою нації"

У чому ж причина такої стрімкої Франкової еволюції у поглядах на політичне майбутнє українського народу?

Традиційно це пояснюють тим, що після смерти Драгоманова (26 червня 1895 р.) Іван Франко звільнився від його ідейних впливів, відмовився від федеративного плану й перейшов на самостійницькі позиції²¹. Однак такий аргумент одразу викликає те заперечення, що ступінь ідейної залежности Франка від Драгоманова навряд чи варто перебільшувати. Кожен, хто хоч би поверхово читав обширне листування між Франком і Драгомановим, легко підтвердить, що Франко був дуже "неслухняним" учнем. Він дуже часто поводився відповідно до свого розуміння, за що йому добряче перепало від духовного наставника.

На мою думку, корінною причиною такого швидкого переходу на самостійницькі позиції був його особистий конфлікт із польськими соціал-демократами в Галичині в середині 1890-х рр. Як уже відзначалося вище, в системі взаємопов'язаних лояльностей "українського дуалізму" реальні

суперечності могли виявлятися лише в питанні про співвідношення українського соціалістичного руху з рухом "державних" народів. Доки не доходило до розмежування сфер практичних інтересів між українським і польським соціалістичним рухом у Галичині, доти можливим було їхнє мирне співіснування. У середині 1890-х рр. вони однак сходяться на вузькій стежці боротьби за місце в галицькому сеймі та віденському парламенті. Франко кандидував три рази (1895, 1897, 1898 рр.), і три рази програвав, ставши жертвою виборчих махінацій і відвертого насильства: Але до традиційних Франкових суперників під час виборів додалися польські соціал-демократи. Так, під час виборчої компанії 1897 р. польські соціал-демократи в Дрогобичі зірвали проведення передвиборних зборів за участю Франка. Вони звинуватили його в лицемірстві та зраді ідеалів соціалізму, а на додаток ще й побили його довірену особу — селянина Атанасія Мельника²². Вибори 1897 р. викликали сильне душевне потрясіння у Франка. "...Я побачив, — зізнався він пізніше, — як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в тій хвилині розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік, покинув навсіди експериментувати з працею на двох загонах (польському й українському — Я. Г.) і дав собі слово присвятити свою працю своєму рідному народові"

Гіркий особистий досвід привів Франка до сумного висновку, що поляки, все одно, чи звать себе консерваторами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, не здужали ще й досі в своїм нутрі перетривати сумної шляхетської закраски. А у 1897 р. на черговому партійному з'їзді він заявляє: "розваживши всі за і проти, мусимо признати, що так як тепер річ стоїть, — польські соціал-демократи є найтяжчі вороги" Цей висновок Франко переносить і на оцінку російського соціал-демократичного руху, який, на його думку, "являється далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили, і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті" Така зміна ставлення до польського соціалістичного руху неминуче змушувала відмовитися його від федеративних планів і стала безпосередньою причиною його переходу на самостійницькі позиції. У постулаті політичної самостійності він знаходить розв'язання проблеми: як поєднати боротьбу за національне визволення з соціальними вимогами. Боротьба за ліквідацію економічного визиску повинна була вести, з погляду Франка, до усунення чужих і своїх визискувачів, але в тій ситуації, в якій перебував на межі XIX і XX ст. український народ, першочерговим завданням було усунення чужих визискувачів, а вже пізніше — своїх. Тому, за його словами, ідеал національної самостійності "не тільки вміщує в себе оба попередні (ідеали соціальної рівності та політичної волі — Я. Г.), але один тільки може дати їм поле для повного розвою"

Перехід на самостійницькі позиції потягнув за собою інші зміни в політичних поглядах Франка. Перш за все, проходить різка зміна пріоритетів у його свідомості. Свій відхід від радикальної партії і вступ до лав націонал-демократів (1899) він мотивував тим, що чує себе "насамперед русином, а потім радикалом" Відповідно до цього він твердив, що покривдженим у Галичині може бути не тільки український селянин, робітник чи ремісник — основні верстви, на захисті прав яких опирав свою діяльність тамтешній український соціалістичний рух, — але й священник, урядник, учитель, купець і навіть жандарм, і що "національний розвій може лежати в тім, що з-посеред своєї нації витворювати всі ті

стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народного тіла будуть сповняти люди чужих народностей нам на шкоду"

Подібні погляди у 1890-ті рр. розділяли й "молоді радикали"; їхні ідейні позиції змушували у 1892 — 1893 рр. захищати права українських (греко-католицьких) священиків проти введення celibату. В обстоюванні цих прав із ними солідаризувався Франко, тоді як драгоманівське крило радикальної партії вважало таку поведінку ідейним ренегатством.

У Франковій інтерпретації соціалізм позбавлявся своєї чітко окресленої класової орієнтації і відрізнявся як від "мужикофільства" Драгоманова, так і від позиції українських соціал-демократів у Російській імперії, які "не уявляли собі зараз свого національного характеру, не відчували того, що вони ж наперед українці, а потім соціал-демократи..."

Визнання Франком потреби досягнення повної соціальної структури української нації різко контрастувало з народницьким світоглядом абсолютної більшості українських діячів кінця XIX — початку XX ст. У цьому він був попередником радикальної інновації, яку здійснив Вячеслав Липинський на декілька років пізніше²³ Франка наближали до Липинського й інші елементи його політичного світогляду — обстоювання концепції політичної самостійності України та розуміння тоталітарного характеру марксистської ідеології. На жаль, Франкові не вдалося пов'язати ці елементи в одну цілісну систему. З другого боку, навіть у цих елементах він не завше був до кінця послідовним: наприклад, він захищав ідею політичної самостійності українського народу, і в той же час не виключав можливості збереження федеративного зв'язку України з Росією²⁴ Не можна не згодитися з думкою Івана Лисяка-Рудницького про те, що самостійницька течія перед 1917 р. не дала такого теоретика, який за своїм інтелектуальним масштабом дорівнював би Драгоманову як виразникові федералістичних планів²⁵ Приклад Франка лише підтверджує цю думку. Однак те, що було слабким місцем його політичного світогляду — брак системності й послідовності в поглядах — виявилось величезною перевагою при переході на самостійницькі позиції: не зв'язаний умовами системного мислення, він не потребував великих інтелектуальних зусиль для аргументації постулату політичної незалежності України. Немає сумніву, що в еволюції української політичної думки від федеративності до самостійності "несистемний" Франко займає ніби проміжне місце між двома "системними" мислителями — Драгомановим і Липинським.

Крім ідеї політичної самостійності, важливою інновацією, яку внесли в українську політичну думку Франко та "молоді" радикали, була поява певних ірраціональних моментів. Захист церкви й священиків був чимось таким, що випадало з контексту тогочасного раціоналізму. Щобільше, дальший розвиток радикального руху, зокрема невдача радикалів у приверненні на свій бік галицьких селян соціалістичними лозунгами під час виборів 1895 р., змусила декого з "молодих" радикалів (Вячеслава Будзиновського, Володимира Охримовича та ін.) переконатись у ненадійності марксистських аргументів. "...Темних хлопів приєднано до національної справи надією на матеріальні інтереси. Се була демагогія на великі розміри, — писав згодом Будзиновський. — Зискаючи хлопів під національний прапор, бо він дасть матеріальні всі користі, пропагандисти національної думки тим часом самі дали хлопів право покидати сей прапор в тій хвили, коли він став приносити матеріальні втрати, і коли користі могло дати лише хрунівство" Тому при популяризації ідеї політичної самостійності деякі з "молодих" радикалів перестали вживати аргументу економічної діяльності, покликуючись натомість на історичні

традиції, волю і т. п. Таке вирішення підказав Будзинському відомий москвофільський діяч Осип Марков: "Агітуючи вашою економічною програмою, одночасно популяризуйте історію. Тоді розпалений вами огонь не буде солом'яний"²⁶.

Поява ірраціональних елементів в українській політичній думці після довгого періоду панування в ній позитивізму була природним відрухом при переході на самостійницькі позиції — адже ідея політичної самостійності України, за словами Франка, лежала "поза межами можливого", отже, поза межами раціонального пояснення. Вона відіграла роль не складної софістикованої схеми, а радше ідеалу, який може "запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях..."

З другого боку, перехід на самостійницькі позиції неминуче вів до наростання войовничості в українській політичній думці. Драгоманівська формула політичного розв'язання українського питання — перетворення Австрійської та Російської імперій на федеративні держави, в яких українцям буде забезпечена територіальна автономія — могла бути зреалізована мирно, оскільки вона не порушувала територіальної цілісності обох імперій. Для досягнення цієї мети цілком вистачало драгоманівської максими "чиста справа потребує чистих рук" "Чиста" ж справа політичної самостійності вимагала рук, забруднених порохом і кров'ю, — це засвідчували численні приклади національних ірредентистських рухів (як-от італійського) в Європі XIX ст.

Творці ідеї українського ірредентизму були свідомі цієї небезпеки. Микола Ганкевич запитував Володимира Охримовича в листі від 20 травня 1894 р. (обидва тоді були "молодими" радикалами):

"Коли у нас ідея, вигріта в кімнатах св. Юра, недалеко консигорської канцелярії"²⁷, ідея самостійної України і колективістського ладу стане предметом нарад, зборів, віч або прапором в отвертій боротьбі з поза мурів міських, на рівнинах подільських?

Ти знаєш ту постать з Гайнівської "Німеччини", що йде за поетом з блискучим топором під полою, а на питання, хто вона така, каже: "Я мислю твоїх діло". Як Ти гадаєш, чи йде за нами наш грізний товариш?

Волододу, я не вмю стріляти, Ти також, Юльцо (Бачинський — Я. Г.) також, [Євген] Лев[ицький] також..."²⁸

Якщо "молоді" радикали остерегалися такого розвитку подій, то Франко, здається, був рішучішим. "Для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю... От тим-то я не лякаюся хвиливого вибухання мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заламповати рук над зростом шовінізму. Усе те — виплоди органічного росту нових суспільств, свого роду Flegeljahre [хлоп'ячі роки — Я. Г.], нехай і так, — але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції, при тим усі ті прояви в політичнім, національнім і соціальнім житті, се признаки ще одної основної емансипації, може, найбільш характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: емансипації людської одиниці, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згори накинених правил, формул і догм"

Ці слова Франко вклав в уста одного зі своїх героїв. Не можна однозначно ствердити, наскільки повно вони відбивали позицію самого автора. Однак немає сумніву, що позиції позитивізму (т. зв. "дра-

гоманівщини") в українській політичній думці почали підважуватися ще задовго до появи донцовського "Націоналізму" (1926).

Перехід на самостійницькі позиції містив у собі зерна всіх тих нових явищ, якими забуяла українська політична думка в ХХ ст. Оминаючи найочевидніші ідеологічні пов'язання між різними політичними течіями довоєнної (до першої світової війни) та міжвоєнної доби, хочу звернути увагу на той парадоксальний факт, який досі проходив повз увагу дослідників української інтелектуальної історії, а саме: писання Франка кінця ХІХ — початку ХХ ст., класичний вираз доктрини українського націонал-демократизму, до певної міри стали ідейною предтечею ідеології українського інтегрального націоналізму. Різка критика Донцовим Франка як чоловічого представника "драгоманівщини" у 1920-ті рр. поступово переходить у 1930-ті рр. у "реабілітацію" Франка як критика Драгоманова. Цей перехід зробив в основному Михайло Мухин, ідеолог із донцовського табору. На його думку, "Франко... своїх найкращих років (1898 — 1906) дивовижно близький до поглядів і розумінь нашої повоєнної доби" Як приклад Мухин наводив зацитований вище уривок про зростання національних сепаратизмів і шовінізмів як "виплоду органічного росту новочасної суспільности, а ніяк не упадку"²⁹

Приклад Франка не був поодиноким; у випадку з Вячеславом Будзиновським ця тяглість була ще очевиднішою: якщо у 1890-ті рр. він був одним з ідеологів українського соціал-демократичного руху, у 1900 — 1914 — націонал-демократичного руху, то в 1920-ті рр. він виступав уже як один з ідеологів воєнничого націоналізму. Зрозуміло, що вирішальним моментом у зміні ідеологій стала поразка українських визвольних змагань у 1917 — 1920 рр., яка в свідомості повоєнного покоління пов'язувалася з демократичними "гріхами" старших українських діячів. Але певні ірраціональні моменти в політичній думці галицьких українців, що появилися в час переходу з федеративних на самостійницькі позиції напередодні першої світової війни, творили добрий стартовий майданчик для появи і розвитку інтегрального націоналізму в міжвоєнну добу.

Інший ідеолог українського націоналізму, поет Євген Маланок неодноразово в своїх статтях наголошував на символізмі двох фактів: Франко наприкінці життя перебував у притулку січових стрільців; Петлюра напередодні війни написав статтю "Франко — поет національної честі" Обидва ці факти він трактував як свідчення прямого зв'язку: Франко був свого роду ідейним протектором січових стрільців і Петлюри. "І, може, такий Симон Петлюра, пориваючи в огні визвольної боротьби з своєю (соціал-демократичною — Я. Г.) партією, пригадував собі ці пророчі остороги і *стисло наукові висновки героїчного інтелекту Івана Франка*"²⁹ Не можна не відзначити влучності спостережень Євгена Маланюка: Франкові погляди були прямим відповідником ідеології галицького стрілецтва, а на Східній Україні — тих лідерів української революції, які відреклися від ідеалів соціалізму заради досягнення національної незалежності і чільним представником яких був Петлюра.

¹ Дана стаття є узагальненням попередніх публікацій автора: *Грицак Я.* "Дух, що тіло рве до бою..." Спроба політичного портрета Івана Франка. — Львів. — Каменяр, 1990; Його ж: Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 75 — 83; Його ж: "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини. — Записки НТШ. — Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 71 — 110; Його ж: Іван Франко про політичну самостійність України. // *Ukrainska Mysl Polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej...* / Pod red. M. Pulaskiego — Krakow, 1993. — S. 45 — 53; Його ж: Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Другий Міжнародний Конгрес

Україністів. — Львів, 22 — 28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1 (у друці). У цих же публікаціях прискіпчивий читач знайде всі посилання на твори Франка, які тут, задля економії місця, не подано.

² *Stromberg Roland N. European Intellectual History Since 1789. — Third Ed. — New Jersey, Prentice-Hall inc., 1981. — P. V.*

³ Див.: *Дорошенко В.* Значіння "України іреденти" в історії розвитку української національної свідомості. — Бачинський Ю. Україна іредента. — 3-є вид. — Берлін, 1924; *Hinka J. -P. Young Radicals and Independent Statehood: The Ideal of a Ukrainian Nation — State: 1890 — 1895. // Slavic Review. — 1982. — Vol. 41. — N2. — P. 219 — 235; Rudnytsky I. L. The Fourth Universal and its Ideological Antecedents. // Essays in Modern Ukrainian History. / Ed. by P. L. Rudnytsky. — Edmonton, 1987. — P. 389 — 416.*

⁴ *Будзиновський В.* Експромтація і нові похорони. // Діло. — 1912. — Ч. 78; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців, 1848 — 1924. — Львів, 1926. — С. 233; *Тучапський П.* Із пережитого. Дев'яності роки. — Харків, 1931. — С. 29 — 30.

⁵ *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської. Друковано в "Буковині" за рр. 1892 — 1893. — К., 1917. — С. 66.

⁶ *Будзиновський В.* Ішли діди на муки. — Львів: Укр. слово, б. р. — С. 34.

⁷ З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1913. — Т. 116. — С. 183.

⁸ *Berlin Isaiah. Dwie koncepcje wolnosci i inne eseje / Wybor i opracowanie Jerzy Jedlicki. — Warszawa. Res Publica, 1991. — S. 28.*

⁹ *Бернштейн Е.* Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського. // З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женевський політичний гурток. — Відень, 1922. — С. 156.

¹⁰ Цит. за: *Szporluk R. The Ukraine and Russia. // The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. / Ed. by R. Conguest. — Stanford (Calif.), 1986. — P. 156.*

¹¹ Михайло Петрович Драгоманов: 1841 — 1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і список творів. / Зладив М. Павлик. — Львів, 1896. — С. 364.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Сторіччя першої української політичної програми. // Сучасність. — 1979. — Ч. 3 (219). — С. 107.

¹³ Архів Михайла Драгоманова. — Варшава, 1937. — Т. I. — С. 245 — 246.

¹⁴ *Бачинський Ю.* Мої спомини про М. Драгоманова. // Вісник Союзу визволення України. — 1915. — Ч. 23 — 24. — С. 13 — 14.

¹⁵ *Будзиновський В.* Ішли діди на муки... — С. 29.

¹⁶ *Rudnytsky I. L. Dragomanov as a Political Theorist. — Essays in Modern Ukrainian History. — P. 205.*

¹⁷ *Бачинський Ю.* Україна іредента. — 3-є вид. — Берлін, 1924. — С. 94 — 95.

¹⁸ *Mommsen H. Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. — Bd. 1. Das Ringen um die supernationalen Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung (1867 — 1907). — Wien, 1963. — S. 241.*

¹⁹ *Кон Ф.* Драгоманов и Иван Франко в польском движении. — Грядущий мир. — 1922. — № 1. — С. 238 — 239.

²⁰ *Бачинський Ю.* Як я видав "Українську еміграцію" — Львів, 1930. — С. 12 — 13.

²¹ Див., наприклад: *Будзиновський В.* Ішли діди на муки. — С. 35; Його ж. Смішне в поважнім. // Нові шляхи. — 1930. — № 10. — С. 57; *Мухан М. І.* Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова. // Збірник Укр. Наук. Інституту в Америці. — Сент-Пол, Мінн. — Прага. 1933. — С. 76 — 105.

²² *Franko I. Zgromadzenia wyborcze w Drohobycz. // Kurjer Lwowski. — 1897. — 19 Int.; Robotnik. — 1897. — 20 lut.*

²³ Докладніше див.: *Rudnytsky I. L. Lypynsky's Political Ideas from the Perspective of Our Time. // Essays in Modern Ukrainian History. — P. 448 — 450.*

²⁴ Підтримуючи постулат політичної самостійності України, Іван Франко був проти того, щоб розуміти його як вимогу негайного відділення від Росії. У рецензії на книжку Юліана Бачинського він зауважував, що "політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеративнім єї устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, от хоч би те, що не хотів додати Бачинський, що промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно..." Тези про бажаність збереження федеративного зв'язку України з Росією немає в пізніших публіцистичних роботах Франка. Це, однак, не дає серйозних підстав стверджувати, що він остаточно відмовився від цієї тези. Якщо в рецензії на "Україну іредент-у" Франко вказував на економічну доконечність збереження зв'язку з Росією, то 1909 р. у полеміці з Михайлом Павликом він указував ще й на такий факт, як неможливість розмежування етнографічних кордонів між українським і російським народом. Скоріш за все, Іван Франко в розвитку ідеї політичної самостійності посідав проміжне становище. Очевидно, саме його мав на увазі Дмитро Донцов, який у виступі на II Всеукраїнському з'їзді у Львові (липень 1913) критикував деяких українців, що "мріяли про самостійну Україну в злуці з Росією" (*Донцов Д.* Сучасне політичне

положення нації і наші завдання (Реферат, виголошений на II всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 р. у Львові). — Львів, 1913. — С. 17.

²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий універсал на тлі української політичної думки. // Між історією й політикою. — Б. м. [Мюнхен]: Сучасність, 1973. — С. 184.

²⁶ *Будзиновський В.* Ішли діди на муки. — С. 36, 38, 80.

²⁷ Батько Юліана Бачинського посідав досить високе місце в греко-католицькій ієрархії (яка в щоденній мові галицьких українців ототожнювалася з церквою св. Юра у Львові), будучи тривалий час ректором Львівської греко-католицької семінарії.

²⁸ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 372. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 31 зв.

²⁹ *Мухин М.* Проф. М. Грушевський (1866 — 1934). — Арк. 6. Оригінал статті зберігається в архіві Д. Донцова (арх. НТШ) у варшавській Національній бібліотеці (БНВ). — Архів НТШ. — V. 3).

³⁰ *Маланюк Є.* Франко незнаний. // Книга спостережень. — Т. 1. — Торонто, 1962. — С. 88; Франко як явище інтелекту. // *Там само.* — С. 123; М. Рильський в п'ятидесятиліття. // *Там само.* — С. 307.

Богдан ПЕВНИЙ

ВИННИЧЕНКОВЕ МАЛЯРСТВО: КУРЙОЗ ЧИ МИСТЕЦТВО?

Звернувшись до мистецтва, обов'язково надібаємо знайому енігму, загадковість якої зосереджена довкола спірних питань:

Що різнить мистецтво від ремесла?

Де кінчається відтворення і починається творчість?

Що робить малярську працю мистецьким твором?

Відповідей на ці та подібні питання безліч — починаючи від зухвалої "пізнаю, як побачу" і закінчуючи скромнішою "скажіть, хто автор"

Проте кожен, хто хоч трішки ознайомлений зі складною структурою мистецької ієрархії, погодиться, що мистецтво — царина небагатьох обранців, де твір одного щасливця проголошений шедевром, а праця іншого — невдахи — злегковажена. Причому мистецька шана мінлива — вона постійно перебирає вартостями. Небезпека для вчорашніх улюбленців потрапити у забуття — щоденна реальність.

Кажуть, що справжні мистецькі твори вирізняються досконалістю, вмілістю, глибиною задуму. Їх автори, обдаровані уявою, інтуїцією, талантом, доклали багато зусиль і часу для опанування свого ремесла. Але є твори, автори яких не обов'язково професіонали. Згадаймо хоча б майстрів наївного, по-дитячому безпосереднього малярства: митника Анрі Руссо, садівника Бошана, поштового інспектора Вівена, атлета Бамбуа, прибиральницю Серафіну із Санліс, шевця Орнеоре Метеллі, столітню Бабуню

Мозес, Моріса Гіршфільда, швейцарця Дітріха, хорватського селянина Івана Генераліча, німого лемка Никифора з Криниці, селянок Катерину Білокур і Марію Примаченко... Знаємо й майстрів, які почали займатися мистецтвом у зрілому віці — їхня творчість аж ніяк не наївна, хоча формувалася не в академіях або майстернях, а в безпосереднім життєвмі досвіді. Це, скажимо, Вінсент Ван Гог, Поль Гоген, Анрі Тулуз-Лотрек, Моріс Утрілло. Бувають і такі автори, що праці їхні невідомі, бо скріплені автограмами людей, які здобули розголос не малярством, а іншою діяльністю. Це письменники, музики, політичні та громадські діячі.

Свого часу в Нью-Йорку велику сенсацію викликала виставка картин прем'єр-міністра Великобританії Вінстона Черчілля, — Метрополітальний музей мистецтв експонував понад сотню олійних праць цього видатного державного і політичного діяча. Черчіль знаходив у малярстві насолоду і відпруження. Він малював легко, в імпресіоністичній манері, нав'яній творчістю великих французьких малярів П'єра Ренуара і Каміля Пісарро, відтворював на полотнах свої візії суші та моря без зайвих претензій на "велике" мистецтво, хоч міг би викликати заздрість не в одного професіонала.

Протилежним до Черчіллевого було малярство його не менше знамого сучасника, президента і генерала Двайда Айзенгавера. Він малював ілюстративно, часто наївно, вигладжу-

ючи кожен мазок фарби, неначе з боязню перед критичним оком не-присутнього глядача. Малярські уподобання сумлінного генерала зводилися до реалізму, запозиченого з обгорток американських популярних журналів штабу "Saturday Evening Post", зокрема ілюстратора Нормана Роквела, автора ідеалізованих картинок щоденного життя пересічних мешканців американських провінційних містечок штатів Вермонт, Масачузетс, Меріленд, Нью Гемпшир, тощо.

Відомий своїми мистецькими претензіями політичний супротивник Черчілля і Айзенгавера, німецький диктатор Адольф Гітлер. Щоправда, він, на відміну від Черчілля та Айзенгавера, що малювали задля відпочинку, брався за живопис у молодому віці з наміром стати професіоналом. Ядро Гітлерової образотворчої спадщини становлять дріб'язкові, виконані тушшю, розмальовані акварелею рисунки, з майже готицькою суворістю передачі архітектурних подробиць і поправністю лінійної перспективи. Кожен його рисунок — це наче іспит зрілості з настирливою вимогою задовільної оцінки. Гітлер, перебуваючи у Відні в 1908 — 1913 роках, двічі без успіху складав іспити до місцевої Академії красномистецтва. Тоді він заробляв на життя продажем дрібних акварелей формату поштових листівок з видами Відня і Мюнхена. 20 листопада 1992 року в Трієсті (Італія) на аукціоні було виставлено двадцять малих акварелей Гітлера, виконаних перед першою світовою війною. Серед них було зображення сумної пам'яті "Гофбравгаузу" в Мюнхені, пивниці, в якій збиралися Гітлерові однокумці на початках формування фашистського руху в Німеччині. Попри твердження впливового італійського історика Карла Аргана, що вартість малюнків Гітлера — тільки у виявленні недомовковості диктатора, ця колекція була оцінена вище чверти мільйона доларів.

Втім, малярські зусилля Черчілля, Айзенгавера і Гітлера не переступили порога пересічності, і коли б вони

були працями звичайних громадян, навіть освічених художників, то можна сумніватися, чи викликали б якое зацікавлення.

Як же, у такому випадку, оцінювати малярство "великих аматорів"? Серед них — і Володимир Винниченко — письменник, драматург, мислитель, публіцист, політичний і громадський діяч і — на диво багатом — художник.

Уперше я зустрівся віч-на-віч із малярством Винниченка на виставці, присвяченій століттю від дня його народження у приміщенні Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку (квітень — травень 1980 року). Тоді було виставлено 28 його картин. Мабуть, під враженням Винниченкової бурхливої біографії, або через настороженість, виплекану багаторічними свідомими і несвідомими плямуваннями й підшептами його сучасників, я сподівався побачити щось цілком інше. Сформована уява про Винниченка-людину чітко різнилася від враження, яке створював Винниченко-маляр. У його картинах не було позування чи повчального тону. Натомість Винниченко явно насолоджувався самим актом малювання. Це помітно особливо в пейзажах — яскравих свідченнях Винниченкового закохання природою, шукання в ній заспокоєння, тути за універсальною злагодою та зрівноваженістю.

Винниченкові картини мають назви — "Пролив на Сені" (1930), "Острів Левана" (1932), тощо, — але у ґрунті речей вони мало чим різняться поміж собою. Скрізь лагідний кольорит — співжиття компліментарних тонів, усе занурене в імлу недомовленості. Немає особливих контрастів, немає разючих, пістрявих барв. Навіть "Український пейзаж" (1932) — єдиний очевидно намальований з уяви краєвид — натхненний цією ж одностайністю. Невже в такий спосіб Винниченко намагався втілити у малярстві свій утопічний "Конкордизм"? Тяжко визначити, чи Винниченкова образотворча уява скеровувала його змальовувати словами образи в літературних творах, чи хист спостережливості письменника змушу-

вав його описувати природу фарбами на картинах. І тут, і там маємо до діла з одним і тим же Винниченком — змальовувачем краєвиду. Навіть натюрморти трактує він наче краєвиди, без конструювання предметів. Дивувало одне — відсутність на картинах Винниченка складніших композицій із людьми, характерами яких такі багаті його літературні твори. Чи не проявилось у нехтуванні зображень людей його розчарування в них, яким він присвятив левину частку свого життя і які з жорстокістю від нього відвернулися?

"Паризьке передмістя" (1928) і "Хутір Закуток" (1936) — найдавніша і найновіша картини Винниченка на виставці, що відкривали і замикали виставлене в УВАНі, не свідчили про яке-небудь серйозне зацікавлення автора авангардистськими мистецькими шуканнями, якими кипів Париж. Лише дві картини вказували на спроби використати чужі стильові здобутки — "Вітер", (1932) нагадує Ван Гога, а "Виймання колючки" (1933) — Гогена. Але тоді вже і Гоген, і Ван Гог не були новиною. Як було видно з експонованого, Винниченко був вірний реалізмові. Щоправда, Винниченків реалізм був післяімпресіоністичним. Можливо, таке зроблене тоді спостереження було передчасним.

Своїм враженням з виставки я поділився у статті "Маляр Винниченко в УВАНі" /"Свобода", 16 травня 1980, Джерзі Сіті/. Минуло більше десяти літ, і моє обізнання з малярством Винниченка розширилося: мене запросили стати членом Винниченківської комісії УВАН, і я мав можливість переглянути і сфотографувати чи не всю малярську спадщину Винниченка, яка зберігається в УВАНі. Ба більше — нові обставини в Україні відкрили невідому досі, хоч і невелику за обсягом, частку уцілілих його малюнків, зібраних у окремому студнику. Сьогодні можемо повніше відповісти на давно хвилюючі питання:

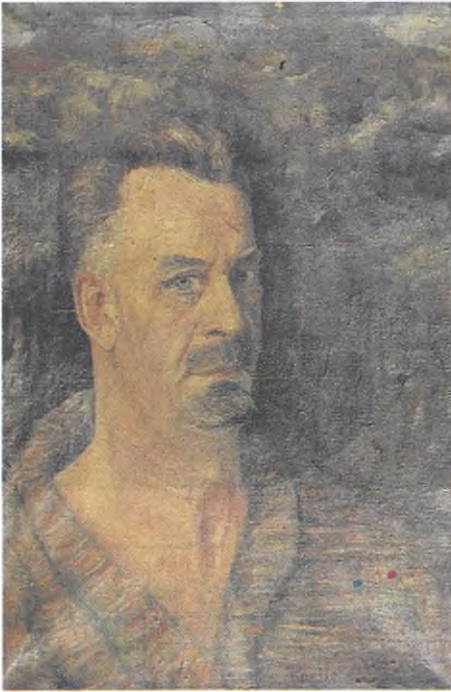
Як і де можна більше довідатися про Винниченкове малярство?

*Микола Глуценко,
"Портрет Винниченка", олія, 1923*

*Володимир Винниченко,
"Паризьке передмістя", олія, 1928*

Володимир Винниченко,
"Автопортрет", олія, 1929

Володимир Винниченко,
"Портрет жінки автора", олія, 1929

Що і коли спонукало Винниченка до малювання?

Що уціліло з його малярської спадщини і яка її доля?

Як оцінювати Винниченкове малярство?

В Радянській Україні Володимира Винниченка — письменника, драматурга, публіциста, політика — згадували лише лайкою; Винниченко же як маляр був цілком невідомий. Не тільки розп'яття Винниченка в 1930-х роках, але і його воскресіння напередодні незалежності, були сполучені з політичними міркуваннями. У застійні роки тільки Іван Дзюба насмівився дорікати: "Якщо в радянській Росії давно вже визнано і видано Буніна, то на радянській Україні про незрівняно "лівішого" в передреволюційний час В. Винниченка і говорити не доводиться /хоч у двадцять роки спокійнісінько виходили його повні зібрання, і радянська влада від того не впала/. А як без Винниченка бути з історією української літератури?" /Іван Дзюба, "Інтернаціоналізм чи русифікація?", в-во "Сучасність", Нью-Йорк, 1968 /.

Становище партійних верховодів лишалося непохитним:

"Ми повинні твердо пам'ятати, що він був і залишився до кінця свого життя українським буржуазним націоналістичним діячем, зятятим ворогом Радянської влади і як письменник стояв на антинародних позиціях" /Сергій Зубков, Анатолій Ковтуненко, Федір Погребенник, "Перед судом історії", "Літературна Україна", Київ, 4 серпня 1970/.

Під час горбачовської відлиги почалися обмежені спроби виповнити "білі плями" пограбованої історії. Офіційні радянські літератори, навчені постійним коливанням "партійної лінії", заговорили про невинно покараних режимом вірних партійців, а коли їх стало обмаль, почалися пошуки хоч би умовних симпатиків комунізму.

Винниченкові поступові переконання, невдалий флірт з більшовиками, включно зі спробою створити у Відні Українську Комуністичну Партію і поїздкою до Москви й Хар-

кова влітку 1920 року з надією взяти участь у формуванні уряду ново-посталої Радянської України, створювали атмосферу прихильної переорієнтації ставлення до письменника і дозволяли спробувати голосніше говорити про нього, одночасно не наражаючи себе на ще недавно неминучий гнів влади. Сміливцям сприяло і те, що самовільні переговори колишнього голови Директорії Української Народної Республіки з Москвою екзильний уряд УНР Симона Петлюри розглядав як державну зраду, внаслідок чого в очах патріотично настроєної частини українського суспільства за кордоном (включно з населенням Волині та Галичини під Польщею) Винниченко втратив уже раніше захитаний авторитет. Сам Винниченко скоро зрозумів підступні наміри Москви і з поспіхом виїхав із України. На жаль, він не зумів поділитися своїм досвідом з грядущими поворотцями — усі вони були репресовані або загинули в тюрмах та концтаборах.

Наприкінці 1980-х років на Україні з'явилися передруки раніше недозволеного Винниченка; київські театри почали ставити призабуті його п'єси. Тоді ж у Нью-Йорку Микола Жулинський, заступник директора Інституту літератури Академії наук УРСР, говорив перед аудиторією українських емігрантів про "нашого" і "вашого" Винниченка. Здивовані слухачі чемно вислухали доповідача... Зрозуміло, що напередодні розвалу СРСР і проголошення самостійності України мова про Винниченка-малюра вже не могла загрожувати. Журнал "Україна" (вересень 1988 року) помістив спільну статтю Ольги Чорнобривцевої і Павла Федченка "З доби "Соняшної машини" про малярство Винниченка, точніше, про його етюдник, датований 1932 — 1934 роками і подарований письменником київському художникові Миколі Глущенкові ще у Франції 1935 року. Глущенко ретельно переховував етюдник і аж у 1970-х роках наважився його показати довіреним людям. У журналі "Україна" було вперше вміщено шість кольорових репродукцій

*Володимир Винниченко,
"Південні овочі", олія, 1929*

*Володимир Винниченко,
"Літній натюрморт", олія, 1929*

*Володимир Винниченко,
"Краєвид на Рів'єрі", олія, 1930*

із п'ятнадцяти наявних у Винниченковому етюднику. Згодом видаваний у Києві англомовний журнал "Ukraine", розрахований на чужинського читача, вмістив ще п'ять кольорових репродукцій із полотен Винниченка, експонованих із нагоди пленарного засідання Винниченківської комісії УВАН у Нью-Йорку в травні 1989 року. Супровідну статтю написав Микола Жулинський, який висловив сподівання на видання київським видавництвом "Мистецтво" монографії про Винниченкове малярство і бажання влаштувати виставку його малярських праць у Києві.

Зрозуміло, що тяжко, або навіть неможливо на основі одинадцяти репродукцій виробити уявлення про творчість будь-якого митця. В Україні, щоправда, можна було ще довідатися про Винниченкове малярство із опису його садиби в околиці Мужен біля Канн на півдні Франції (Павло Федченко у статті "Закуток", опублікованій у журналі "Україна" за жовтень і листопад 1991 року). Щасливішими були ті, що мали доступ до української публіцистики поза межами України. Маю на увазі: чернетку статті Миколи Глуценка "Винниченко як маляр", написану олівцем на звороті трьох репродукцій праць Матісса, статті Святослава Гординського "Малярські твори В. Винниченка", Бориса Подоляка (Григорія Костюка) "Остання резиденція В. Винниченка" і М. Келлер "В. Винниченко — маляр", яка мала нагоду бачити його малюнки ще перед їх висилкою з Франції до Америки. Згадані статті були передруковані з різних публікацій у збірнику "Володимир Винниченко — статті й матеріали", виданому Комісією для охорони і збереження літературної і мистецької спадщини В. К. Винниченка при УВАНі в Нью-Йорку 1953 року. У цьому збірнику був поданий також перелік п'ятдесяти картин Винниченка, що тоді зберігались у Детройті. Пізніше, 1980 року, це ж видавництво опублікувало книжку Григорія Костюка "Володимир Винниченко та його доба" з обширною статтею "Володимир Винни-

---

*Володимир Винниченко,
"Після війни", олія, 1931*

---

*Володимир Винниченко,
"Зусилля", олія, 1931*

---

*Володимир Винниченко,
"Квіти на вікні", олія, 1931*

---

*Володимир Винниченко,
"Вітер", олія, 1932*

---

*Володимир Винниченко,
"Виймання колючки", олія, 1933*

---

*Володимир Винниченко,
"Жито", олія, 1932*

---

*Володимир Винниченко,
"Український пейзаж", олія, 1932*

---

*Володимир Винниченко,
"Острів Левана", олія, 1932*

---

*Володимир Винниченко,
"Яблуні", олія, 1933*

*Володимир Винниченко,
"Сніговий пейзаж", олія, 1933*

*Володимир Винниченко,
"Затока в Теулі", олія, 1935*

ченко — маляр" і повторним передруком його статті "Остання резиденція В. Винниченка", що послужила джерелом Федченкові для згадуваної статті "Закуток" у київській "Україні"

Зрозуміло, що чи не всі автори багато уваги присвячують припущенням про те, коли Винниченко почав малювати. Микола Глуценко у своїй чернетці пише: "Вперше ми разом малювали в Сен-Рафаелі, в 1927 році" і висловлює здогад, що Винниченко почав малювати п'ятьма роками раніше, влітку.

Святослав Гординський категорично заявив: "Малювати почав Винниченко десь у половині 20-их років, найраніше відомі мені речі походять з 1926 року."

Спростовуючи ці здогади, Григорій Костюк стверджує, що вже 1916 року Винниченко малював портрет українського політичного діяча Льва Юркевича. Між іншим, у той час Винниченко працював над романом "Записки кирпатого Мефістофеля" Сам Винниченко у своєму "Щоденнику" за датою 14 грудня 1916 року записав таке:

"Сиджу стомлений. Знайшов собі нову біду — малювання. Простоюю з квачками й палітрою перед якоюсь своєю нікчемною мазаниною годин по п'ять-шість і не можу одірватись, і тут пристрасть, захоплення до цілковитого безрозсудства. Кілька разів уже рішав викинути фарби й квачки, але ставало шкода."

Мабуть, і 1916 рік лишиться для майбутніх дослідників лише доказом, що Винниченко вже тоді малював, бо жоден шануючий себе маляр не починає з поважного портрета, який вимагає чималого досвіду. Хоч портрет Юркевича не зберігся, про знайомство Винниченка з мистецтвом портретування свідчать, хоч і багато пізніше, "Портрет дружини" письменника Розалії Ліфшиць (1929), "Автопортрет" (1931) та інші.

Ще глибшою давнини сягає Євген Бачинський у своїх споминах про українських мистців у Парижі перед першою світовою війною. Бачинський згадує Винниченка як одного з членів-засновників "артистичної сек-

ції", що постала у квітні 1909 року при паризькій Українській громаді. Очевидно, Винниченко почав малювати змолоду. Дехто пробує аналізувати причини Винниченкового заняття малярством за допомогою психології, припускаючи, що періоди інтенсивнішого ним заняття пов'язані з бажанням забути особисті потрясіння й турботи, жорстокість життєвої дійсності.

Наприклад, 14 липня 1916 року Винниченко був вражений родинним нещастям. Дружині треба було операцією перервати вагітність. Цю подію Винниченко пережив дуже тяжко, бо втратив усяку надію мати омріяного нащадка. Саме тоді, в час відчаю, Винниченко й почав працювати над портретом Юркевича.

Друге навернення Винниченка до малярства Святослав Гординський пояснює так:

"На те, що він узявся за пензля, склалося кілька причин. Це був передусім факт, що він опинився нагло без читача. В УССР у 20-тих роках ще видавали його твори, зокрема цікавилися його "Соняшною машиною", але видавництва галицькі й еміграційні перестали ним цікавитися і друкувати. Навіть до французьких видавництв не міг добратися, бо там референтами від слов'янських літератур були росіяни, а ці характеризували його відповідно до потреби як комуніста або націоналіста. Про ці свої видавничі перипетії Винниченко розповідає широко в інтерв'ю з ним у львівській газеті "Назустріч" (ч. 8 за 1935 р.). Тож, маючи вроджений нахил до кипучої творчої діяльності, Винниченко почав шукати поля для вияву в малярстві"

Це трактування Гординським причин звернення Винниченка до малярства, опубліковане у збірнику "Володимир Винниченко" (УВАН, Нью-Йорк, 1953), викликало реакцію видатного винниченкознавця Григорія Костюка і спонукало його написати статтю "Володимир Винниченко маляр" (журнал "Сучасність", Мюнхен, ч. 6 за 1962 р.). Костюк застерігає, що пояснення Гординського потребують корективів — твердження, що

*Володимир Винниченко,
"Хутір Закуток", олія, 1936*

В. Винниченко "опинився без читача" і це його, людину з нахилом до "кипучої діяльності", штовхнуло до малярської праці, не цілком відповідає реальному станові речей. Є правдою, що галицькі та еміграційні видавництва тоді його не друкували, і читачів у цьому українському національному секторі він не мав. Але це в його читачівському "бюджеті" не мало істотного значення"

Костюк продовжує свої докази довгим переліком успішних постановок Винниченкових п'єс на сценах європейських театрів і висвітлення на кіноекранах.

"Поруч з цими успіхами В. Винниченка на європейській сцені, — пише Костюк, — на Україні виходить

*Володимир Винниченко,
"Підгір'я", олія, 1936*

за 20-их років повна збірка його творів. Великим накладом з'являється роман "Соняшна машина" Стільки читачів Винниченко не мав ні перед тим, ні після 1930 року... Всі ці факти з творчої біографії В. Винниченка за 20-их років свідчать, що він тоді не тільки тишився успіхом у багатомільйонного читача на Україні і в відвідувача театрів великих європейських міст, але й багато, навіть дуже багато і систематично писав. Як письменник, він перебував у розквіті творчих сил. І все ж таки він починає в той час систематично працювати і в галузі образотворчого мистецтва..."

Цікаво зазначити, що переконливі аргументи Григорія Костюка не захитали Святослава Гординського, про що свідчить повторна публікація (очевидно, за його згодою) статті "Малярські твори В. Винниченка", цим разом у журналі "Живописна Україна" (Київ, ч. 1 — 2 за 1992 рік).

Все-таки треба погодитися зі спостереженнями усіх авторів, що знайомство Винниченка в Берліні на початку 1921 року з молодим студентом мистецтва Миколою Глущенком і мистцем-початківцем Іваном Бабієм, а пізніше довголітня з ними приязнь, особливо з Глущенком, який після переїзду до Парижу почав здобувати ширший розголос, мали рішучий вплив на формування Винниченкових мистецьких уподобань і на рішення систематично займатися малюванням.

Про малярство Глушенка і Бабія 4 червня 1924 року Винниченко записав у своєму щоденнику:

"Талант обох виразно помітний. З хлопців-учнів зробилися справжні молоді шукачі нових шляхів. Спільність шукань робить їхні манери писання спорідненими. Шукання Глушенка заводять його в тупі кутки. Рятує скромність і щирість. Одначе, знає вже підходи до критиків: робить усім візити"

Коли у липні 1923 року Винниченки купили хату в селі Рауен, недалеко від Берліна, Глущенко був там постійним гостем.

Микола Глущенко, уродженець старовинного запорізького зимовника Новосилиця над річкою Самарою

(тепер Новомосковськ), на час зустрічі з Винниченком студіював у Берлінській Академії Мистецтв. Його малярство коливалося між неокласицизмом і об'єктивним експресіонізмом. Винниченко не тільки допомагав Глущенкові матеріально і фінансував його мистецькі подорожі до Швеції та Франції, але також, завдячуючи своїм знайомствам, багато допоміг Глущенкові у його мистецькій кар'єрі, зокрема у влаштуванні першої його персональної виставки в берлінській галерії Каспер(1924) і в паризькій галерії Фабер (1925).

*Володимир Винниченко,
"Янгол сучасности", олія, 1938*

Найплодовитіші роки Винниченкового малярства, після переїзду письменника в Париж 1925 року, зв'язані з мандрівками разом із Глущенком поза місто, де вони змальовували привабливу природу південної Франції. Іноді Винниченко з дружиною Розалією і Глущенко з дружиною Марією виїздили на середземноморський острівцець Дю-Леван, де на відлюдді, в наметах проводили літо. З років їхньої приязні залишився відомий портрет Винниченка роботи Миколи Глушенка, намальований 1928 року в

Парижі, портрет Розалії Яківни (його ж таки пензля) на тлі провансальського пейзажу з котиком біля ніг, а також присвячена Винниченкам композиція "Лібеспаар" ("Любовна пара"). Про неї Винниченко записав у своєму щоденнику від 23 листопада 1925 року:

"Маю трошки присторонности до цієї праці. Краса глибокого тілесного спокою в ній, тіло землі і тіло жінки в пишних, дозрілих формах, нічого колючого, гострого, неспокойного. Задоволеність насиченістю любови, спочинок після бурі, жага і прийняття зародку в лоно. Хороша річ."

Приязнь Винниченка і Глуценка має й нерозгадані сторінки, особливо позамистецька роль Глуценка в перебуванні на Заході, його повернення на Україну і підозріння у цілєво спрямованих стосунках із Винниченком. Особливо на це болісно реагувала Розалія Яківна — вона недолюблювала Глуценка і, у зв'язку з підготовкою Глуценком на Україні якогось художнього альбома, залишила запис від 21 червня 1954 року:

"Очевидно, це знов святкується "Воссоединение" Це характерно для Глуценка: завжди практичний, опортуніст в питаннях політичних і моральних..."

У своєму щоденнику від 8 жовтня 1925 року Винниченко записав про Глуценка таке:

"Добре відчув природу сучасної європейської критики: продажність."

А 16 лютого 1925 року записав таку опінію з уст Бабія:

"Про Глуценка сказав речі, які я (сам) припускаю: хлопець ганяється за модою, популярністю і готовий здобувати ці "блага" ціною навіть своєї щирости й чистоти в мистецтві. Немає вже берлінської впертости й прямування до своєї мети, шукання і завзятої праці"

Глуценко жив на Заході з радянським паспортом, був "таємним резидентом" радянського посольства і художнім консультантом при Торгпредстві СРСР у Парижі. Окрім професійної діяльності, як-от оформлення радянського павільйону на

Ліонському ярмарку, радянських відділів на виставках у Парижі, Марселі, Міляні та Брюсселі і влаштування дискусій у клубі посольства СРСР у Парижі, — співпраця Глуценка з радянськими державними чинниками не цілком виявлена. Щодо Винниченка, то він тоді, 1925 року, почав знову бавитися з думкою про повернення на Україну, за допомогою Глуценка шукати зв'язків і зустрічей з радянським послом у Парижі Християном Раковським. Малярське спілкування Винниченка з Глуценком обірвалось 1936 року, коли Глуценко повернувся на Україну і поселився в Києві. Повернення Глуценка Винниченко зустрів із зрозумінням, бо і його ніколи не покидала думка вчинити так само. Після другої світової війни, коли у Парижі проходила Міжнародна конференція з участю міністра закордонних справ України Дмитра Мануїльського, Винниченко вибрався з Мужен до Парижа, щоб зустрітись із міністром й обговорити можливість повернення. Тим разом Винниченко не ставив ніяких передумов, але нічого з того не вийшло, окрім особистої образи — його просто вважали "ворогом народу"

Микола Глуценко зараховував себе до "Еколь де Парі", тобто до "Паризької школи", як і група українських мистців, що проживали у 1928 — 1930 роках у Парижі. Серед них були відомі Олекса Грищенко, Михайло Нечитайло-Андриєнко, Сергій Мако, Василь Хмелюк та інші. До неї дехто приписує й Винниченка, чим не робить йому особливої послуги.

У сучасній мистецькій термінології "Еколь де Парі" означає не більше як окреслення середовища тих мистців, що жили і працювали у Парижі, починаючи від середини минулого століття. Малярство Глуценка, Грищенка і Хмелюка відноситься до постімпресіонізму, точніше, до об'єктивного експресіонізму, по суті — малярства реалістичного, збагаченого імпресіоністичним досвідом із наголошенням на вільному кольористичному

трактуванні образу і передачею фактури об'єктів за допомогою накладання шарів фарби. Отож, "Еколь де Парі" не була середовищем, де панувала якась усіма визнана мистецька ідеологія або єдиний художній стиль. Якщо ж шукати Винниченкової причетності до "Еколь де Парі" зокрема і до нового мистецтва, у тому французького, навзагал, — то це постійне намагання творити чисто малярськими засобами — безпосередньо, свіжим мазком.

Хоч Винниченко завжди був вірний реалізму, але все-таки він не наслідував сліпо природу. Відтак, аналізуючи одну з картин Винниченка, Святослав Гординський писав:

"Тут сильні й соковиті фарби заливають ціле полотно з майже експресіоністичним розмахом. Єдина хиба цієї речі — те, що під справжньою малярською фактурою не відчувається впевненості рисунку. Винниченко строгого рисункового вишколу не мав, але в Парижі в 20-их роках це не грало великої ролі і могло правити навіть за додатню рису"

Але сам Винниченко не був уповні вдоволеній станом довколишнього малярства, про що свідчить його запис від 25 жовтня 1925 року:

" На виставці Осіннього Сальону. Всі ті ж самі портрети, натюрморти, голі жінки (з тим прогресом, що статеві органи з волоссям), ті самі вазочки з квітами, пейзажі. Все таке саме статичне, застигле, безрухоме. Найвиразнішої прикмети сучасності — руху, дії, ажіотації, напруження нашого віку, внутрішньості дії, — якраз цього й немає. Мистецтво малярське зачинилось у свої покої, оранжерії і длубається в своїх засобових проблемах. Але така оранжерія могла бути і в 15-му, і в 3-му віці, а з цієї виставки нічого не можна сказати про те, коли вона зроблена. Два малюнки Глуценка. Мені не сподобались. Ждав, що вони будуть випинатися серед усіх, а вони якраз злилися з усіма"

Видно, "великий аматор" мав бажання вирватися з-під впливу професіонала Глуценка, який, навіть самою силою творення поруч, панував над

кінцевим виглядом Винниченкових картин, а головно ж — визволитися від гнітючої малярської буденщини, увійти у манливий світ пошуків нового. Одначе, на ділі це виявилось тільки єдиною скромною абстрактною спробою. Поруч дю-леванських акварелей, на одному з аркушів згаданого етюдника Винниченко створив абстрактну композицію. Нагадує вона собою малярство популярної в той час парижанки, уродженки України Соні Делоне.

Про мистецькі уподобання Винниченка також свідчить його невелика колекція картин різних мистців: Миколи Бутовича, Сергія Мако і Миколи Глуценка, іноземців — Брайера (вулиця в Латинському кварталі Парижу з трьома посталями), Шацмана, Левіна, Пуні, Дюфі, японця Куноші ("Серни в степу") та графіка Греза (портрет актриси Софії Арну). Всі вони прикрашали, поруч із оліями й акварелями самого Винниченка, стіни його хати і майстерні "Курінь" у глибині муженської садиби "Закуток" Зібрані Винниченком картини є поміркованого напрямку і не вказують на його пристрасть до авангарду.

"Практичний опортуніст" Микола Глуценка, напередодні повернення на Україну, очевидно, з наміром сподобатися радянським чиновникам від мистецтва, намагався принагідно підкреслити своє прихильне наставлення до обов'язкового соціалістичного реалізму. Мабуть, тому, пишучи про Винниченка, звернув увагу на "сцени робітничого життя" в його малюнках.

"Реалістично-ліричне сприймання пейзажу і портрета змінюється, — писав Глуценка, — коли Винниченко звертається до революційної тематики і до малюнків з робітничого життя. Великий його малюнок "Робітник" (робітник на напруженому фоні заводів) вражає своєю динамікою. Тут уже помітна естетика фарб пейзажів. Міцно збудована постаць намальована темними вохровими фарбами, і рухливий грізний пейзаж димарів та доменних печей, підкреслена реалістична форма цього малюнку — наслідок

Винниченкових шукань, що приведуть його до високого рівня."

Протилежно до Глуценка, Святослав Гординський по-іншому оцінював Винниченкового "Робітника":

"Єдине, що в Винниченка натякає на якусь "революційну" тематику, це постать робітника з якимсь знаряддям у руці. Про цей малюнок можна сказати хіба те, що сам автор, видно, не прикладав до нього великої ваги, малюючи його без моделі і недбало — фарба геть потріскалась"

"Робітник", хоч і є рідкісною тематичною картиною Винниченка, проте не єдиною. Близькі до "Робітника" композиції "Зусилля" (1931) із зображенням силача, що голіруч намагається випростати підкову, та "Все, що лишилось" (1932) із жінкою шахтаря в убогій кімнаті, із закривавленою сорочкою убитого чоловіка на колінах.

Якщо згадані картини своїми сюжетами нагадують "передвижництво", то у Винниченка були й такі, що їх не можна зіставити з жодними іншими його творами, вже хоч би завдяки їхньому алегоризмові. Це "Паща" (1936) і "Янгол сучасності" (1938). Вони аж ніяк не є якимось особливими мистецькими досягненнями або новаторськими несподіванками, але заслуговують на увагу тому, що відмінні від інших Винниченкових праць.

У центрі першої картини — широко відкрита паща ненажерливої потвори, в яку, а може, з неї, суне безлика юрба. Потвора одночасно є оборонною вежею укріплення, а паща — її ворота. Все це — на тлі палаючого міста.

На другій картині зображений дволикий янгол — одне обличчя ясне, друге темне. Праворуч янгола світ достатку, ліворуч — світ злиднів. У світі достатку, на тлі панорами міста зображений ситий добродій із побожно схрещеними на грудях руками, вдягнений у білу святкову одягу. Янгол ласкаво гладить череватого добродія по голові. Панорама світу злиднів — згрища з чорними димарями, на тлі яких зображення німецького злидаря з покірно похиленою головою. Янгол злобно погрожує нещасному. Звичайно, зміст картин "Паща" і "Янгол сучасності" можна пояснювати по-різному, наражаючи і себе, й автора на банальність.

Про тематичні картини Винниченка критик М. Келлер писала так:

"Але, не дивлячись на чисто трагічний зміст його композиційних полотен, вся малярська Винниченкова творчість виявляє глибоку любов до життя і якусь

радість, легкість та вдячність за те, що може передавати саму душу кожної своєї моделі, якщо це навіть квітка або камінь"

Пейзажист Винниченко не любив малювати натюрморти, хоч залишив їх чимало; за свідченням Розалії Яківни, хоч як це звучить парадоксально, але натюрморт "Овочі" був його найулюбленішою картиною. Недарма вона висіла на почесному місці в ідальні Винниченків у Мужені. Велика композиція у стилі пізнього імпресіонізму зображала на тлі муженського пейзажу висипану на стіл різноманітну садовину: яблука, груші, синій і зелений виноград, помідори, сині баклажани, жерделі, банани, цитрини, гранати, червоний перець, — усе це залите сонячним промінням.

Якщо повірити припущенням Гординського, що звернення Винниченка до малярства було вмотивоване втратою літературно-громадської та політичної перспективності, то Винниченко присвячував дуже мало зусиль поширенню знайомства глядачів зі своєю малярською творчістю, в тому числі й можливих майбутніх покупців. Наприклад, він мало використовував свої контакти з французькою інтелігенцією, і немає джерельних відомостей про його участь у експозиціях численних паризьких галерій (хоч, напевно, він таки в них виставлявся).

Мабуть, найширшого розголосу набрала участь Винниченка у Четвертій виставці Асоціації Незалежних Українських Мистців (АНУМ) у Львові у грудні 1933 року та січні 1934 року. Виставив він на ній, здавалось би, "невинні" картини — "Автопортрет", "Квіти" і "Пейзаж". Причиною розголосу не були сюжет або стиль картин, ба навіть не сенсаційне "відкриття" Винниченка-маляра, а його неприйнятна для галицької громадськості особиста політична настанова. Тоді Галичина жила ще під свіжим враженням вісток про голод, що надходили з України, та про відсутність там елементарних людських і національних свобод. Кожна найменша поблажливість большевикам уважалась тут майже зрадою. Тому дехто навіть домагався відкрито у пресі негайного усунення Винниченкових експонатів зі стін виставки.

У кінці 30-х років, напередодні другої світової війни, Винниченко відправив понад п'ятдесят своїх картин до Детройту (США), з очевидним наміром віднайти покупця. Ця спроба не мала помітного успіху, до того ж війна перешкодила

повернути картини з Америки у Францію, до Винниченкового "Закуту" в Мужені, де був скупчений увесь мистецько-літературний доробок Винниченка. Сталось навпаки — незабаром усе опинилося в Америці.

Річ у тому, що 6 березня 1951 року Володимир Винниченко несподівано помер в Мужені, на своєму хуторі, де прожив останніх неповних двадцять років життя. Тут він зібрав багатющий архів — рукописи і чернетки майже всіх своїх основних друкованих і ще недрукованих творів, починаючи від 1917 року, щоденники, листування, бібліотеку, документи і матеріали до історії літературного і політичного життя України, а також значну кількість своєї малярської творчості. Незабаром після Винниченкової смерті, завдяки наполегливості невеликого винниченкознавця Григорія Костюка, створено було при фонді Східноєвропейської історії та культури Колумбійського університету в Нью-Йорку Винниченківський архів, куди перевезено усю літературну спадщину Винниченка, яку Розалія Яківна, перед своєю смертю 1959 року, заповіла УВАН. На жаль, малярська спадщина Винниченка не потрапила в Колумбійський фонд, а була складена в приміщенні УВАНу в Нью-Йорку.

Як свідчать архівні акти, до УВАНу доставлено Винниченкову малярську спадщину трьома наворотами:

першим, 8 серпня 1958 року, безпосередньо від Розалії Винниченко, з двадцятьма картинами;

другим, 22 грудня 1959 року, з Детройта, з сорока вісьмома картинами у двох скринях;

третім, 5 січня 1960 року, з "Закутка" в Мужені, з двадцятьма двома картинами роботи самого Винниченка і двадцятьма трьома картинами з колекції Розалії і Володимира Винниченків (роботи різних малярів).

У квітні — травні 1962 року в УВАН було влаштовано першу посмертну пер-

сональну виставку малярства Винниченка. Тоді Григорій Костюк писав, що мається на обліку біля сотні його картин. Через вісімнадцять років, на другій виставці Винниченка в УВАН у квітні — травні 1980 року, було виставлено всього 28 картин.

У чому причина такого чисельного зубожіння?

Мені пояснили, що через пошкодження безпощадністю часу, тобто температурою і вологістю, більшість праць Винниченка, без відповідної реставрації, не надаються до публічного показу.

На цьому вичерпалися вище поставлені запитання, окрім останнього: як оцінювати Винниченкове малярство?

Чи не доцільно було б говорити про Винниченка як талановиту "людину Ренесансу" — письменника, драматурга, філософа і політичного діяча, яка, попри всю ту інтенсивну творчу діяльність, ще почувала потребу образотворчого вислову? Тоді, навіть якщо не можна розглядати його малярства на вершинах серед творчості корифеїв і великих майстрів, Винниченкові картини становитимуть собою унікальну цінність як автограми непересічної людини!

У кожному разі — яке майбутнє цих великих наших історичних і національних цінностей?

Пригадується, що Розалія Яківна Винниченко, заповідаючи літературно-мистецьку спадщину Володимира Винниченка Колумбійському архіву і під опіку Української Вільної Академії Наук в США, зазначила, що коли Україна стане вільною і незалежною державою, бажанням її та чоловіка є повернути усю спадщину Батьківщині.

Нью-Йорк, травень 1994

Усі репродуковані тут твори Володимира Винниченка зберігаються в Українській Вільній Академії Наук в США.

Оксана ЗАБУЖКО

"ПСИХОЛОГІЧНА АМЕРИКА" Й АЗІАТСЬКИЙ РЕНЕСАНС, АБО ЗНОВУ ПРО КАРФАГЕН

"Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане"

Ю. Шерех, 1948 р.

Відомо, що американці не знають географії: близько 30% випускників середніх шкіл США неспроможні показати на мапі свій власний континент. Коли перший шок, викликаний цією інформацією, пересідається, починаєш міркувати розважливіше, *sub specie aeternitatis*: справді-бо, пересічну — нормальну! — людину, скільки світ стоїть, обходять насамперед події на її "кутку" (в її окрузі, містечку, кантоні і т. д.) — практика комуністичних держав показала, що ніякими масовими мітингами протесту проти агресії ізраїльської вояччини і злочинів чилійської хунти, скликаними на фабриці "Червоний панчішник", не привчити робітницю "Червоного панчішника" мислити у всесвітньо-історичних категоріях: і на мітингу її думка ширятиме не вздовж західного берега річки Йордан, не над майданами Сантьяго, а десь між поблизьким гастрономом, де треба буде купити сосисок на вечерю, та дитсадком, звідки по праці доведеться забирати дітей (додаймо, що в цьому був єдиний шанс нашої панчішниці зберегти свою психіку здоровою!). Це — людське, це вічне; в свідомості нормального індивіда, якщо тільки він не політик, не бізнесмен-міжнародник і не часто подорожує за кордон, географію успішно заміняє топографія, і чому би мало бути інакше?

Раз прийнявши це твердження за відповідний пункт, забезпечеш себе від типово українського "неврозу невизнання" — принаймні не гзишся, як ужалена, щоразу, коли де-небудь на середньоамериканських широтах добродушний Мак з автозаправки почувши, що ти з України, привітно питає: "А де це?" Зрештою, якщо вдуматися, то й за нашим "неврозом невизнання" частогусто криється своєрідний "хутірський комплекс" — пригадую, як колись у глухому карпатському селі балакуча літня жіночка цілковито замучила мене нескінченною історією, де фігурував якийсь "Міська з Замагорова", і як вона врешті була щиро шокована, виявивши, що я зроду-звіку про того славного Міська не чула... Хутірська свідомість (назвімо її так) не лише топографічна — вона замкнуто-геоцентрична — і, хоч як парадоксально це може прозвучати, по-радянському вперто моністична: навіть визнаючи існування якогось іншого соціуму за межами свого хутора, вона ніяким побитом не годна вмістити думки про його *інакшість*, а просто моделює собі цілий світ за зразком рідного хутора (кожен мусить міркувати, як я, — кожен мусить знати Міська з Замагорова).

Цей комплекс наївної гуцулки в'ється в нас, упродовж тривалого історичного часу заблокованих проблемою власного етнічного й культурного виживання-самозбереження, далеко глибше, ніж видається попервах. Коли поважний

віком і становищем український літератор, вітаючи в стінах київської Спілки італійську письменницьку делегацію, автоматично переходить на єдину приступну йому, крім рідної, мову — російську, — попри самоочевидний факт, що гості не знають її так само, як і української, і що цим він тільки додає клопоту перекладачці, змушений здійснювати подумки подвійний переклад, — він демонструє не що інше, як власне означений комплекс: звикнувши, що в межах радянського "хутора" російська функціонує як мова міжнародного спілкування, нічого сумяшеса поширює закони хутора й на Апеннінський півострів. Коли американський професор літератури (котрому траплялось інтерв'ювати Борхеса, Мілоша й Вейнтрауба, але ніколи не траплялось мати до діла з чим-небудь радянським) бере — через перекладача — інтерв'ю в української поетеси й, з'ясувавши, що за Радянської влади на Україні існувала Спілка письменників і писати по-українському не заборонялося, допитується, в чому ж полягає утиск української літератури, а у відповідь, крім вияву неартикульованого обурення, дістає тільки: "А ви в нас бували? Ні? Воно й видно!" — після чого тема виявляється закритою, — то це також більш ніж симптоматично. Як і гуцульську селянку, нашого інтелігента глибоко вражає, що хтось може не мати зеленого поняття про речі, які складають зміст його життя, — і так самісінько, як гуцульська селянка, він виявляється абсолютно неспроможним розтлумачити чужинцеві, умовно кажучи, "хто такий Місько з Замагорова": щоб пояснити сторонньому явище, в межах мого "хутора" самоочевидне, я мушу сам від цього явища відсторонитися, стати на точку зору співрозмовця чи, як писав М. Бахтін, "у позицію позазнаходження", а якраз такою позицією замкнена на собі хутірська свідомість принципово не володіє. Так непролазний монізм робить її безнадійно й трагічно неконтактною — позбавленою артикульованого голосу.

Це — той ментальний спадок, із яким нині незалежна Україна поволеньки, через силу с'як-так видибає на міжнародну арену. Навряд чи є рація збавляти зараз дефіцитний папір, зайвий раз розводячись над доглибними витокami нашої насильницької провінціалізації — вона-бо, хоч і особливо ефективна в умовах радянської тоталітарної імперії, почалася не за Радянської влади й тривала не одне століття. В самому розпалі української "оксамитної революції", в пору кількасоттисячних мітингів, п'яних демаршів під жовто-блакитними прапорами й натхненних гуртових співів на нічних майданах у 1990-му році промайнула була непоміченою колосальної історичної ваги ювілейна дата — за 650-літ до того, в 1340-му, в Галичині помер, отруєний своїми-таки боярами, останній легітимний спадкоємець української княжої династії — Юрій-Болеслав із Романовичів. Галицько-Волинське князівство, роль якого в формуванні унікального обличчя української цивілізації нам ще тільки належить оцінити, припинило своє існування. Звідтоді українська державність, попри яскраві звершення козацької доби й героїчні надсади вісімнадцятого року, так і не потрапила сягнути зрілих, уповні розвинених і самодостатніх форм — навпростець би сказати, упродовж шести з половиною віків (!!!) Україна перебувала в статусі східноєвропейської провінції — то польської, то російської (частинно ще й австрійської), але провінції — безперечно. Якщо в цих умовах — ціною колосальних жертв, моторошно марнотратних розкидань безцінним людським матеріалом, а головне, ціною титанічних зваг тих самотніх праведників, котрих ніколи не бракувало во спасеніє українського Содому, — ми на кінець ХХ-го століття таки примудрилися зберегти свою національну тожсамість, то сталося це всупереч усякій логіці історії — єдино тому, що *650 років українського провінціалізму* (страшно здумати, скількома поколінням вони ще дадуться взнаки!) були одночасно й 650-ма роками безупинної й виснажливої для духа боротьби з провінціалізмом, боротьби, в якій здебільшого марнувалися наші генії, змушені, замість писати свої Дев'яті симфонії та "Уліссів", правити газетні коректури й укладати посібники для недільних шкіл,

— але внаслідок якої ми все ж здобулися на власну, і то незгіршу, культуру — от тільки біда, що нікому не знану, в тому числі й нам самим...

І все це вже було — такий самий розпач уже переживався українською інтелігенцією понад 70 років тому, коли Україна вперше в цьому столітті випорснула була на поверхню світової історії. Щоб пересвідчитися в цьому, досить перечитати Тичининське "Замість сонетів і октав":

Тільки що почали ми землю любити, взяли
заступа в руки, холоші закачали... —
ради Бога, манжети надіньте, що-небудь їм
скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура!
Якісь шибати чужоземці покурювали крізь пенсне.
А навколо злидні — як гудина, як гич! А навколо
земля, столочена, руда...
Тут ходив Сковорода.

("Іспит")

Тут справді ходив Сковорода — і Леся Українка, і Курбас, і Куліш, і той самий Тичина — можна було б додати ще імен, але декорації нашого почування це не змінить — хіба що гудиння, вражене радіацією, вимахало ще вище, та й до заступа щось не вельми тягнуться відлучені від замашної праці руки, а так — усе по-старому: тільки столочена земля пам'ятає ходу велетнів, а щодо того, "чи єсть у нас культура", ми й самі ще не дуже впевнені... Надто довго нам було втовкмачувано, що її не так-то вже й "єсть", тож тепер, посковзуючись на власних історично нажитих комплексах, ми квапимося розвернутись на діаметрально протилежну позицію — і, з гвалтом і криком, гірко осміяними ще у Шевченка, проголошуємо (здебільшого, правда, на україністичних форумах, тобто самі ж себе і слухаючи!), що в царині культури можемо дуже багато дати світові. Тут уступає в дію ще одна злуда, точніше, підміна понять: між "маємо що дати" (потенційно) і "можемо дати" (реально) пролягає така страхітлива відстань, аж в очу темніє. Навіть не відстань — неміряне поле, причому заміноване.

Ось його й хотілось би обійняти не скаламученим жодними ілюзіями зором.

Сконструйований тут мною образ "світу" матиме в основі — як уже, певно, здогадався читач — Америку: не тому, що цю країну я, смію вважати, трохи знаю — і, по щирості, таки люблю, а це далеко не остання річ, коли заходить про моральне право будь-що оцінювати чи судити, — і не лише тому, що викладаючи по американських університетах екзотичний курс під назвою "Ukrainian Culture and Civilization" (у навчальних програмах він значиться в одній рубриці з "Фольклором Чорної Африки" та "Жінками в латиноамериканських літературах"), співпрацюючи з американськими перекладачами слов'янських літератур та вештаючись "у манжетах" по їхніх численних літературних форумах із виступами на понуро-монотонну тему "Єсть у нас культура!", — потрапила здобути певне уявлення, як і наскільки та культура сприйнятна для американської ментальності. Йдеться про більше. Годі заперечувати, що ціла та міфологема "світу", котра владає нашими умами, є виразно *американоцентрична*, тож збагнути справжню Америку, відбитися в цьому дзеркалі — значить насамперед зрозуміти самих себе.

Цікаве, далєбі, відчуття — коли де-небудь у Стейт-Коледж, штат Пенсільванія, вмикаєш телевізора й бачиш на екрані рідний Майдан Незалежності! Камера "обмацує оком" ряди, де торгують сувенірним мотлохом, книжками, дитячими лахами. Проноза сі-ен-єнівець (і яким це побитом його занесло до Києва?) випитує в новітніх Секлет Лимарих, що вони думають про нинішню економічну ситуацію в Україні, — давно не чути звуки милого серцю київського суржику перекриває синхронний переклад: поки що кепсько, але, може ж, буде ліпше... "Откуда! — з розмаху вганяється в кадр "опозиціонерка" — сердита, трошки вульгарна блондинка в яро-фіолетовій куртці: — Откуда вам лучше возььмьоетя, ждіте, і так всю жизнь прождалі!" — синхрон не встигає за нею, але

дівуля з тих, що скрізь самі за себе постоять, — переходить на ламану англійську (о де ви, Нечуї й Старицькі нинішніх київських перекупок, непереможних маркітанток "ката стройки", обсмалених польсько-турецькими торжищами праправнучок славних подільських бублейниць — уже без мови прабабціної, але ж, хай йому абищо, дух, дух зацілів, отой, що — "цілим базаром на мене напали, то ледве одгризлася!"). Погано в нас, — переконливо сповіщає дівуля з екрана (крупний план) американському глядачеві. Дуже погано. Чи на щось сподівається? Безнадійний змах рукою, — і падає остання, енергійна й вимовна фраза, котрою й кінчається цілий репортаж: "Ай вонт ту гоу ту Америка!"

За цим — не лише протяг, сколихнутий в українському суспільстві невважаючим, від 70-х років, єврейським ексодусом до Штатів і відповідною "Брайтон-бічівською" субкультурою. Сьогодні в нас "ту гоу ту Америка" (не назавжди, Боже збав, але бажано на чимдовше!) не хочуть, схоже, хіба геть зацьковані життям люди. Дипломовані архітекторки й музикантки, спродавши все на світі, щоб купити квитка на літак, мчать через Атлантику за няньок-помивачок до багацьких родин; україномовні гуманітарії обжили на правах безкоштовного готелю довготерпеливу діаспору (надзвичайно зручно, "і замужем, і вдома" — і в Америці побував, і ніби з хати не виходив, усе між своїми, — тільки замість купонів, спасибі, доляри...). Що ж багатство завжди притягує до себе злидні, як магніт ошурки, — покійник марксизм явно недочив нас, що на багатих і бідних поділяються не лише люди, а й країни, а відтак особа із "багацьким" паспортом стоїть не набагато гірше за багатиря з паспортом "злидняцьким" (може, наприклад, помінявши в Борисполі свою мізероту на купони, сипати на Хрещатику грішми, наче місцевий король рекету). Тож у своєму потягові за океан ми аж ніяк не самотні — американським раєм снить ціла "повсталала, гнана і голодна", вигулькнула на руїнах Берлінської стіни посткомуністична Європа, і з криком "Посторонись!" пролітає через нашу територію (тобто повітряний простір) московська птіца-тройка — а ще й до того, прошу пам'ятати, в довжелезній усесвітній черзі на нью-йоркський рейс усі "посткоммі" стоять "крайніми": нас давно випередив третій світ!

Кажу, певна річ, не про числом неміряні армії латиноамериканців — найдешевшої робочої сили, що запрудила собою американські міста, впроваджуючи в побут іспанську ледь не на правах другої мови, і не про сердешних кубинців чи гаїтян, котрі раз у раз нелегально перетинають кордон, а потім їх — от же ж невгода! — доводиться відправляти баржами додому — телебачення полюбляє такі сюжети, гляньте, ось їх — так і кортить написати — вантажать: похмурі чорні обличчя — кремезні, на всяку працю згідні молоді мужчини, їхні мовчазні жінки в строкатих бавовняних сукнях, сплakanі кучеряві діти, задля яких вони це все й затівали, — куди їм тепер?... (Подивившись й зітхнеш: ні, ми таки не найнешасніші на світі!). Але є й інші вектори, що тягнуться до США з Азії: американські університети обсажені десятками тисяч китайських і корейських студентів, по фізичних та хімічних лабораторіях кує свої докторати дуже-таки помітна індуська еліта — цих уже не голод гнав з місця! Щоразу, знайомлячись із такими людьми, я з професійним кретинізмом, гідним соціолога, наводила балачку на одне й те саме питання: чи збираєтеся повертатись до Індії (Китаю, Пд. Кореї)? Більшість нібито збирається — але тільки з часом, зробивши кар'єру в США. Ось за ким рветься стати в чергу бідна Східна Європа — і ми в тому числі.

Ай вонт ту гоу ту Америка! По що — по гроші? За 5 дол. денно на полуничних плантаціях чи, як підрядились були ошукані київські дамочки, за 150 дол. місячно до чужих каструл? Неправда — такі гроші можна тепер робити в Україні, не перетинаючи кордону. Не по те тягнуться українці й поляки, хорвати й румуни, корейці й бенгальці зі своїх — у кого більших, у кого менших — злиднів (Японія, до речі, багатша від Америки, і з Азії до неї їхати ближче...). Вдоволеність життям, як доведено психологією, забезпечується не

тільки "гігієнічними" чинниками, як мир і достаток (кому не в пам'ятку улюблена ідеологічна колісанка брежнєвської доби: "Тільки бы не было войны!"), але й чинниками "мотиваційними" — перспективами професійного зростання, змістом праці (як писав Екзюпері, "каторга не там, де працюють кайлом, вона жахлива не тим, що це важка праця, — каторга там, де удари кайла позбавлені глузду, де праця не єднає людину з людьми"), нарешті — і це чи не головне — простором для вільного вибору, спектром можливостей вибору — кар'єри, роду занять, місця проживання, та навіть і подружжя (коли "Іваново — город невест", то який уже тут вибір!). Для окремо взятої живої людини різниця між провінцією — хутором, з одного боку, і центром — світовим містом — "світом", з другого, вимірюється саме *обсягом можливостей*, і то на всіх рівнях. Якщо на одному кінці цього спектра — можливість вибрати ресторан для вечері з друзями ("Яку кухню ви волієте?" — питання, що незмінно заганяє в глухий кут новоприбульця "зі Сходу") або телеканал для перегляду (у США їх 71, і хоч більшість, звичайно, розважальні, але не брак і спеціалізованих — інформаційних, релігійних, науково-популярних, політичних, інтелігентсько-культурологічних тощо), то на другому кінці — можливість вибрати собі біографію, конструювати собі життя до вподоби. Наскільки відносна ця можливість, зараз не говоримо — важливо, що в люмпен-країнах її взагалі зведено до мінімуму. Комуністична система особливо постаралася під цим оглядом: більш кастового чи, радше, станового, суспільства за наше навряд чи годні вимислити собі найзагарливіші ісламські фундаменталісти, — кожен громадянин від народження, як кінь у кареті, поймався в соціально приналежній йому колії, із якої — ані руш і про яку ніхто не питався в нього, чи вона йому відповідає. Відтак наше, "посткомівське" "Ай вонт ту гоу ту Америка" — це підігріта страхом змарнуватися туга молоденької провінціалки, змушеної щовечора прогулюватися по тій самій "стометровці" й споглядати ті самі обличчя, — туга за світом, де "щось відбувається", де не ждуть перемир'я, а творять їх самі, — "Тож дайте мені шанс, о дайте мені шанс!" — як закликає солістка львівського гурту "Пліч-о-пліч", котрий і "видав" нам цей "символ доби": образ провінціалочки, що мріє потрапити на конкурс краси ("Нудне життя залиш — Чекатиме мене Нью-Йорк або Париж"). Честь і слава недорослому українському рокові — він справно діагностував те, чого ще не добачили високочолі інтелектуали. І львівську консерваторку, котра роками снидіє в Філадельфії по чужих кутках, і калькутського математика, прилаштованого родичами до університету в Алабамі, де він, хутко засвідчивши небуденні здібності, здобув пост-докторський "грант", гнала з місця не так потреба в долярах, як надія на отой єдино-неповторний *шанс*, що його не годен забезпечити своїм громадянам ані третій, ані колишній "другий" (а тепер уже, либонь, четвертий) світ. І коли український художник, український композитор, український скрипаль, усі — зірки першої величини, роками туляться з ласки єдинокровних братів по "апартаментах" Нью-Йорка, Вашингтона, Детройта, лічачи кожний цент і з несамовитими труднощами опановуючи англійську, то це може означати тільки одне — що в рідній культурі вони почувалися так само припнутими на ланцюгу двістікратно перемир'яної "стометрівки", як і бідна галицька лялечка в своєму Самборі чи Дрогобичі.

Так, є "світ" — і провінція. Багато можливостей — відсутність перспектив. Найприкріше, що ці поняття універсальні: провінція — феномен не лише геополітичний, а й духовно-культурний. Прощу зрозуміти мене правильно: це в жодному разі не означає, нібито культурні вартості, творені в Україні чи Болгарії, в арабських країнах чи в Південно-Східній Азії, наперед приречені якісно поступатися тим, що продукує "Нью-Йорк або Париж" Нічого подібного. Але це означає, що вони приречені залишатися на периферії *функціонування* світової культури (прошу читача запам'ятати цю чергову міфологему — "світова культура": нижче я спробую її трохи пояснити), — що в

них, народжених у люмпен-країнах, і сфера обертання, і шанс (ах, знову цей шанс!) на міжнародне визнання не-по-рів-нян-но менші, ніж у "щасливіших" — ближчих до осердя світової цивілізації за "місцем народження" — продуктів культури. Звичайно, це до сліз несправедливо, але хто здоровий на розум наважиться в кінці ХХ-го століття твердити, ніби ми живемо в справедливому світі?..

Сьогоднішня столиця цього світу — чи, точніше, західної цивілізації, котра все ще цим світом урядує (дарма що врядування її помалу, але невхильно добігає кінця), — то Нью-Йорк, рішуче й однозначно. Точнісінько так сто років тому — та ще й у перших десятиліттях нашого віку, до другої світової війни включно, — цю місію "столиці світу", або, за Шпенглером, "світового міста", виконував Париж, випромінюючи навсібіч, у найвіддаленіші закутки цивілізації, концентричними колами владний *формотворчий імпульс*, що проникав у всі сфери життя, а "на місцях" звичайно "застигав", роблячись *канон*ом ("Париж" української культури того часу, з її неусвідомленим, відруховим, наче в рослини до сонця, потягом "туди" — від "натиральних хранцюзьких маньор", якими марила в Києві на Подолі трагікомічна Проня Прокоповна, і до припізнілого імпресіонізму паризьких полотен О. Мурашка, впливу А. Франса й Мопассана на В. Підмогильного і, в двадцяті-таки, врешті сконципованого М. Рильським тужного зітхання роздвоєної на "тут" і "там", на яв і мрію провінційної душі: "Ти випив самогону з кварти / І біля діжки в бруді спиш, / — А там десь голуби, мансарди. / Поети, сонце і Париж!" — то, між іншим, непомильна прикмета не так загумінковости, як усе-таки органічної — хай і "на маргінесі", бочком — включености цієї культури до осяяного "світлом світу", новітньочасним Градом Земним, культурного кола). Шпенглер, керований інстинктивною, суто німецькою відразою до "світового міста" за те, що воно затлумило собою культуротворчу "провінцію" (мало яка культура, крім німецької, є така суголосна українській своєю любовно плеканою "містечковістю"), при всіх слухних і безжально-тверезих заввагах на адресу цієї "новітньої форми історії", недооцінив одну надзвичайно плідну саме під культурним оглядом функцію "світового міста", ту, котра нині набуває для нас першочергової ваги: функцію посередництва в міжкультурних комунікаціях. Навряд чи в 1920-і в закапелку Європи, на сторінках київського "Життя й Революції", з'явилися би переклади оповідань "американського журналіста Ернеста Гемінгвея", якби тамтой мешкав тоді не в Парижі, а "десь у Мічігані", і те, що "с Тбилиської Казанская Академия переписувалась по-французьки", також було виявом цілком адекватного духові часу перебігу наукового процесу. "Світове місто" вмент *універсалізує* втягнений у його орбіту культурний продукт — у цьому сенсі можна погодитися зі Шпенглером, що воно "означає космополітизм замість "вітчизни"¹, бо ж сам продукт при тому — нота бене! — зберігає свій "національний паспорт": парижанка Гертруда Стайн продовжувала собі залишатись американською письменницею, як С. Вальехо — перуанським поетом, і німці Г. Арп та М. Ернст, роками живучи в Парижі, "тусуючись" у гуртку Аполлінера — Жакоба — Делоне й виставляючись у галереї "П'єр укупі з французькими сюрреалістами", зовсім не зраджували німецькій культурі (одна з причин, чому Москва, при всіх її гарячкових претензіях на роль ідеологічного центру, на який "з надією дивляться трудящі всього світу" (Сталін), не змогла стати "світовим містом", полягає власне в її органічній "закритості", нездатності до будь-яких форм симбіозу, в жадобі моментально всмоктувати в себе, перетравлювати — "русифікувати" всяку чужорідність: Довженко, перебравшись до Москви, автоматично робився російським режисером (і значиться таким в усіх авторитетних західних довідниках!), а трагічна доля тих європейських комуністів, котрі втікали від гітлеризму до Москви, може бачитись виплодом злої волі Сталіна хіба що з точки зору "світового городянина": хоч як близьнірськи це звучить, та ГУЛАГ був натовді найлогічнішим і найопти-

мальнішим способом повної "натуралізації" чужинців, і ті з них, кому пощастило вижити, повертались додому таки "росіянами", хай і ущербними).

"Світове місто" з природи своєї *не вимагає абсорбції*: воно абсолютно відкрите, розчакнуте навстіж, його "форма" (самозрозуміло, не фізична, а внутрішня) є виключно динамічна: рух, обмін — поза цим воно просто не існує, себто як культурний феномен воно є дослівно "місто"-місце, а не "город"-гражда (а позаяк усяке "місце" в нашій свідомості природно стремить до збігання, скупчення в єдиній "точці Тут", то самопроекція "світового міста" на простір — завжди вертикаль: рух, розпочатий у "точці Тут", накреслює вісь, що єднає небо і землю, — аналог міфологічного "світового дерева"; тому не випадково класичний символ "світового міста" — це розігнана вгору вежа: Ейфелева в Парижі, найвищі в світі близнюки-хмарочоси Ворлд Трейд Сентер у Нью-Йорку — паралель із Вавилонською напрошується сама собою, і як же це не схоже на символ Москви Кремль: об-городжений муром, украдений у простору й ув'язнений під замком священний пагорб!). Рочайсь різномасними колоніями міжнародної мистецької, наукової, а почасти й політичної еліти, витворюючи на своєму терені інформаційне поле колосальної густини, насиченості й притягальної сили, "світове місто" водночас підтримує вельми своєрідний баланс "автохтонної" і, сказати б, "гостьових" культур: у кожному одиничному культурно-комунікативному акті в "гостя" створюється враження, наче йому більше "дається", ніж "одбирається": власне цим "ефектом невичерпності" (отже, знову — багатства, цим разом духовного) "світове місто" й утримує при собі інтелектуальну та артистичну еліту.

Я не знаю психологічно тоншої характеристики "занепаду Європи", себто остаточної, по війні, *втрати* Парижем значення "світового міста", ніж простосерді, на позір, зв'язання Ніни Берберової з того, пощо їй 1950-го р., по трьох десятках літ життя у Франції, в геть-то немолодому віці, знадобилось переїхати до США: "Більшість із нас (інтелектуалів російської еміграції. — О. З.) вдячно і побожно брали від Франції що могли (ну, "вдячно й побожно" — це, так би мовити, лірика, а ось "брали" — дуже влучне словце. — О. З.). Всі ми брали різне, але з однаковою жадобою: одні брали Валері й Жіда, другі — Франса й Дюамеля, треті — Марітена, четверті — Моріака й Гріна, п'яті — Бодлера й Верлена. Межи двома війнами нам *було з чого вибирати* ("курсив мій"! — О. З.): Алданову й Ремізову, Бердяєву й Ходасевичу, Поплавському й Набокову було що "клювати", і не лише клювати, а й годувати своїх малят. Почавши від 1945-го року все змінилось: там, де ще недавно добувалась інтелектуальна пожива, її більше не було, і її брак навпростець провадив мене до духовного голоду й обивательщини"²

Нехибним змислом "світового" (вигодуваного "світовим містом") інтелектуала Берберова вичула те, що сама йменує "антивсесвітністю", "локальністю" повоєнної французької літератури (література, звісно, ще не вся культура, але й не послідувший індикатор інтелектуальної повносилоості останньої), її "малою траєкторією" й "урізаним обширом" — все недвозначні симптоми незворотної *провінціалізації*. Альтернативи тут, мав рацію Шпенглер, нема — або "світове місто", або провінція (воно, звісно, й провінція буває різна: Париж, звісно, — не Варшава і тим більше не Львів, проте всі ці градації показують лише різну *міру* провінційності, а не ставлять її під сумнів як якісну ознаку). На сьогодні, в кожному разі, можна з певністю твердити: ми справді "помрем не в Парижі" (Н. Білоцерківець) — тільки не тому, що нам буцімто, на відміну від Сесара Вальехо, до того Парижа зась, а тому, що в культурософському сенсі тепер уже не роблять істотної різниці, помирати в Парижі, в Києві чи в Лімі, — сучасний С. Вальехо (Чеслав Мілош, Йосиф Бродський, Дерек Волкот...) їде до Нью-Йорка — і виявляє, що звідтам, як не дивно, до Нобелівки чи не ближче, ніж зі Стокгольма...

Оскільки все це звучить цинічніше, ніж би мені хотілося, то, Zwischenrede, нагадаю-таки читачеві про "лірику" — зокрема і про "вдячність та побожність"

"Брати" без "вдячності й побожності" означає — гвалтувати: це мова танків, а не культури, і саме такої мови — на жаль, безуспішно — вчила нас московська імперія. Цим шляхом можна перетворити Кенігсберг на Калінінград, обписавши сороміцькими графіті руїни середньовічного собору й могилу Канта, і мріяти — хай і в анекдотах — подібним же робом "оволодіти" Парижем, а "Оклахомщині та Техасині" вручити перехідного червоного прапора за високі врожаї кукурудзи — при всіх "планетарних масштабах" таких "дерзань" вони однак залишатимуться бунтом провінції, розперезаної й озлобленої, супроти цивілізації, в яку вона, провінція, ніяк не потрапить "вписатися" (горезвісне "низькопоклонство перед Заходом", на яке відвіку хворіла Росія, є всього лише зворотний бік тієї самої медалі). Провінціалізм, як бачимо, годен набувати й злякисних форм. Ю. Шереху-Шевельову належить проникливий здогад — невдовзі по війні зроблений! — щодо глибинної, сутнісної провінційності гітлерівського району: удар кулаком по столу — змах руки, яким "на північ, південь, захід, схід" висилаються армії, — і "хай знає проклятий світ, що живе в провінційному місті Петро Іванович Добчинський!"³ Цей злякисний, агресивний ("московський") тип провінціалізму, накладаючись — упродовж останніх шістдесяті років особливо щільно! — на наш, традиційний, малоросійсько-хуторянський, в основі своїй безневинно-мазохістський, — геть затулив нам "вікно в Європу" (ті, що ще лишилися незамурованими) захисною плівкою такої світловідпихальної моці, що, потерпаю, навчитись "брати" від "світового міста" так, як "беруть" в акті любовному (а без любови жодні культурні вартості й не виникають — шкода старання!), себто навчитись повноцінно взаємодіяти у *світовому процесі культурного обміну* (такий, і тільки такий зміст стоїть за поняттям "світова культура") нам судилось іще ой як нескоро... Ми скотились на становище "провінції в квадраті": якщо в "добі Парижа" імпульси Парижа в Україні ще вловлювалися, то в "добі Нью-Йорка" (а це більш-менш від 1960-х років) навіть млявий поштовок "ню-йоркського живчика" в українській культурі промацати вже годі (в Москві — промацувався: вона, в своїх культурно найпродуктивніших об'явах, була "провінція світового міста", тоді як ми — провінція провінції). Навіть так звані "прямі зв'язки", навіть поїздки представників української культурної еліти "туди", навіть знання мови, отже змога самому і прицінитись, і виставити власний "товар" на тому "ярмарку світового духа", — не зрушили "доксу": не зродили любови ("вдячності й побожності") — а лише "обличчя ненависти", не підштовхнули вчитися — а лише лицемірно ностальгувати на манхеттенській набережній, благаючи вітра принести "хоч стеблину соломи з материнського поля на свинцевий Гудзонів причал" (наче хтось боронив радянському "командировочному" повернутися в солову!); в найкращому разі українська культура збагачувалась просто-таки чаплінівськими сценами з підніманням у підземці п'яного негра — бо, "як вчила нас Вітчизна-мати, Треба йти і треба підіймати!" — сценами, комізму яких пересічний, читай "невиїздний", читач однак негоден був оцінити⁴

Таке "відкриття Америки" робить не любов — а *страх чужого*. Але ж, пробі, те "чуже" — не тільки смердюча підземка, "свинцевий причал" і брудна вода в затоці (де, між іншим, і солома плаває — якщо кому треба...): то ще й нескінченні анфілади музейних залів, завішаних оригіналами картин, приступних бідному гомо советікусу хіба в плюгавеньких (і тяжко дефіцитних!) репродукціях; то практично незнаний Старому Світові космос сучасної архітектури з її інопланетянською стереометрією, застиглими донебесними водоспадами зі скла, прирученою грою гігантських об'ємів, площин і світляних переливів, а головне, з цілком відмінним від нашого, навальним і життєзбудним ритмом організації простору (тро-ошечки вхопив цього відчуття І. Драч, та ще І. Марчук, котрий, схоже, таки затався зробитися "світовим городянином", оповідав мені раз, як, уперше приїхавши до Нью-Йорка, тиждень поспіль проблукав "даунтауном" із піднятою головою — всотуючи в себе заворожливо незвичну

естетику); то хребет міста Бродвей із сотнями театрів, театриків і студій, то Сохо з незліченними галереями й виставковими залами, куди вхід безкоштовний, і кав'ярні Грініч-Вілідж, цього Монмартру кінця століття, де тирлується літературна й артистична богема, і — на обсаджений мальовничими панками Шостій вулиці — привітна книгаренька, де можна до пізньої ночі, не сходячи з місця, читати взяті з полиці книжку чи перегортати альбома, і, Боже ж мій! — зустрічі, люди, знайомства, обмін думками, вирування ідей, що "натікають" сюди з усіх кінців планети, рухома географія, представлена строкатістю убрань і кольорів шкіри (типово нью-йоркська вечірка-"парті" — то завше "інтернаціонал"), словом, "чого тільки нема на тому ярмарку" — була б хіт пізнавати!.. Ні, нам подавай сюди зернину завбільшки з дирижабль, інакше ми сконаємо від ностальгії⁵. В культурі така принципова неспроможність запалюватися любов'ю до плодів генетично чужого духу становить надзвичайно загрозливий симптом. Е. Фромм, перу якого належить, либонь, найзмістовніша студія про любов в умовах сучасної цивілізації, переконливо довів, що "любов — одна й та сама установка щодо всіх об'єктів, включаючи мене самого"⁶, а відтак любов до іншого (байдуже, людини чи культури) годна розвинути там і тільки там, де існує любов до "себе", до свого індивідуального чи групового "я": власне такий сенс має біблійна заповідь "полюбити ближнього, як самого себе" (з егоїзмом це не має нічого спільного — егоїст, котрий "сприймає зовнішній світ лише під оглядом того, який з нього можна мати пожиток (не плутати з пожиткуванням "вдячного й побожного"! — О. З.), котрого не обходять проблеми інших, котрий не шанує їхньої гідності й цілості", насправді якраз себе не любить, "він неминуче нещасний і гарячково прагне урвати від життя тих благ, що до них сам собі закриває доступ"⁷, — це та ж таки "гвалтівнича" настанова, про яку вже мовилося вище). Тобто в основі нашої *неготовності до інтеркультурного діалогу* криється наша власна глибока *нелюбов* — нехтї і відразу — *до себе самих* — нелюбов, для вичерпного реєстру форм і проявів якої знадобилось би хіба багатомовне дослідження і якої не затлумити жодними, хоч як гучними, бубнами не вбезпечених щирим золотом "власної гідності й цілості" риторичних гасел. Воно й не дуже дивно: адже ми вступаємо нині в незвичні для себе "культурні контексти" з досвідом не просто собі "провінції" (це б іще півбїди — провінція все-таки може обернутись Кулішівським "хутором", Лесиною "Галілеєю" чи "Елладаю", протиставленою Римові, і навіть Гессевською "Касталією" — чому ні!), а — *колонії*, одним же з найтяжчих психологічних наслідків культурного колоніалізму є самовивласнення, відчуження від себе, — те, що Фромм назвав би непродуктивним, руйнівницьким супроти себе наставленням. Оце, в кінцевому підсумку, і є той "рів з гадюками", який відмежовує нас від "світової культури"

Одначе повернімося до "світового міста" Повернімося до обіцяної в заголовку "психологічної Америки" — ясно ж, за аналогією з "психологічною Європою", з тим "класичним типом громадської людини" "в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці"⁸, що на ньому великий ворохїбник українського духу в ХХ-му столітті Микола Хвильовий гадав розбудувати український "азіатський ренесанс" Погодившись із самоочевидним — що традиційно європоцентричну "форму сучасної історії" в другій половині ХХ-го ст. замінила американоцентрична, — є рація трошки ближче приглянутись до власне культурософського значення такої заміни. Бо ж Америка сама по собі — не що інше, як дитя "психологічної Європи" в лабораторно чистому вигляді: переможне свідчення історичної рації того "класичного типу" "людини, що її завжди й до вінциїв збурено в своїй біологічній основі"⁹, що завжди стремить до максималізації зусиль, не вдовольняючись наявним, — типу, котрий етнолог Л. Гумільов називає "пасіонарним" і котрому західна цивілізація, власне, й завдячує свою провідну роль у Новочасній історії (як дотепно завважив Д. Донцов, "коли б Вашингтон обмежив свій спір з метрополією до суперечок про висоту мита на тютюн чи чай, чи до справи компетенції англійського губернатора, то замість

окремої держави Північної Америки мали б ми там досі другу Канаду¹⁰). Америка є предметно втілене "Можу!" старої Європи, так що Х. Ортега-і-Гасет уважав навіть, ніби супроти цієї останньої "Нью-Йорк... не є нічим новим"¹¹

І так, і ні. Принаймні наскільки вони різняться на сьогодні, показує хоч би "вялотекущее" посування ідеї Маастріхту — втім, як на мій зухвалий погляд дилетанта, вже тепер перестарілої, бо зобов'язаної своїм постановом добі "супердержав", із розпадом СРСР, хай би які мертві петлі ще виписувала в майбутньому історія, все-таки остаточно й безповоротно скінченій¹² У певному сенсі, зважившись об'єднуватись, Європа приречла себе мордуватися тою самою проблемою, що й нагло незалежна Україна: подібно як у народних казках, де мертва вода зрошує й гоїть порубане-посічене тіло героя, проте лише жива вода повертає йому цілісінькому й бездиханному, життя, — так і адміністративне врядування, кордони, митниці тощо надають державному утворенню тіло, котре, проте, без "живої води" спільної ідеї, об'єднавчого духовно-культурного змісту ("скажіть-нам-яку-Україну-ми-будуємо!") ніколи не зіпнеться на ноги. Коли голова Комісії європейських спільнот Жак Делор нарікає на занедбання культурного й морального аспектів "європеїзму", він теж хоче знати, "яку Європу він буде" Наразі такої ідеї нема — і хоч скільки б вовтузилися коло "тіла" юристи з економістами, безперечно одне: що Нью-Йорк, опріч невивгаслої "пасіонарності", посідає щось таке, чим Європа вже не володіє, — а може, й не володіла ніколи?

Щодо цієї самої невивгаслої пасіонарності дозволю собі короткий ілюстративний відступ, навівши, у власному перекладі ("с живої картини список бледний!"), витяги з екзаменаційних "есеїв" студентів Пенсільванського університету, які 1992 р. слухали в мене "Основи української культури і цивілізації" Це, сказати б, "автохарактеристика персонажа" — те, які уроки виносить для себе "молода Америка" з першого знайомства з нашою культурною історією, дуже промовисто характеризує її саму — з її "перманентною інтелектуальною, волевою і т. д. динамікою"

"Що є просто неймовірне, то це воля українців показати, що вони нічим не гірші за інших, і прагнення, аби це було визнано... Така любов до своєї країни остаточно мене переконала: ніколи не можна відступатися від діла, в слухність якого віриш".

Ніколь К.

"Я радий, що ви тепер незалежні. І не будьте частиною цього СНД — для мого, тепер уже просвіщенного, вуха це звучить щось надто впізнавано. Щоб то мати таку культуру, таку традицію, стільки внутрішньої сили, як має Україна, — і йти на компроміс, зупиняючись на півдорозі?"

Девід Г.

"Абсолютно неймовірно. З усіма цими гоніннями, голодами, репресіями супроти найбільших національних учених, інтелектуалів, письменників, митців, поетів, священиків, із неможливістю вчитися й розмовляти своєю мовою, із нищенням найвидатніших книг і творів мистецтва, як, хай йому чорт, спромоглись українці вижити як нація, та ще й витворити таку багату культуру? Мені здається, все це якраз і навчило українців по-справжньому її дінувати! "Не знаєш, що посідаєш, доки не втратиш". Ось тому-то американці й сприймають культуру, історію — спокійно, як щось самозрозуміле. З усіма нашими свободами ми просто не здаємо собі справи, наскільки воно важливе"

Джеймс У.

"Що викликає в мене глибоку пошану, то це внутрішнє багатство народу, який, дарма що майже всі історичні події за останні кілька століть випадали не на його користь, все ж потрапив зберегти живими свою гордість і гідність — навіть якщо це робила тільки жменька людей".

Девід Р.

Що ж, скаже читач, у всьому цьому справді не видно нічого нового порівняно до Європи — типово протестанський етос, і навіть у наведених цитатах відлунує Лютерово "Ich stehe hier, ich kann nicht anders" Слушно, проте один момент я б таки хотіла наголосити: річ у тому, що заодно з цілою Європою сприймаючи Америку як переможну імперію ситого тоталітаризму, країну "науково-технічного прогресу й масової культури" (З. Бжезінський), яка вбрала всенький світ в однакові штани й заліпила йому писка однаковою жуйкою, в прямому й переносному значенні (все це правда, все це є, от тільки — не в цьому лежить ключ до тайни "світового міста"!), ми мимоволі приписуємо їй той, за улюбленим висловом Д. Донцова, "гріх матеріалізму", яким уражені самі — і Європа також! Америка ж є глибоко релігійна країна — 80% американців щонеділі відвідують церкву, і виписане на грошах (!) гасло "Ми віримо в Бога" — не така вже й наївність, як нам видається: справді, вірять! Де ж є *віра* — в широкому сенсі: як наскрізна, всепронимаюча світоглядова установка, як *до-віра життю*, — там не може бути скніючої *пустоти* — тої, в якій так різко скорочується засяг людських поривань, а ідеальні прагнення сходять нанівець, і яку нині Європа силкується заповнити виснаженими абстрактами "культурних і моральних аспектів" Ця атмосфера віри-довіри (життю) — кисень для духу, її не підробиш, і хоча в цілій цивілізації вона тепер страхотливо занечищена безпрецедентним в людській історії *страхом глобальної катастрофи*, не містичного, а цілком рукотворного, підготовленого технічним поступом "кінця світу", але там, де релігійність незахитана, духові все-таки "є чим дихати" (зостається свідомість "можу", отже, "мушу" — чимось зарадити: звідси розмаїті форми американського добротворчого місіонерства, Корпус миру, численні міжнародні обмінні програми тощо)¹³ *Без цієї атмосфери в культурі заникає модус майбутнього*. Коли американці бадьоро заявляють, що, на відміну від "старих" націй, об'єднаних спільним минулим, вони, мовляв, є нація, об'єднана спільним майбутнім, у європейця це, звісно, викликає поблажливу посмішку — а проте трохи глузду в цьому є. Тут не відмова від історії — радше відмова від остаточно всталеної *статисти* форм, у яких протікає життя: готовність мінятися, оновлюватись, перетворюватись (як сказав би Е. Канетті, перевтілюватись), не страшачись утратити свою тожсамість, — отже, та ж таки відкритість, про яку згадувалося вище, доведена до абсолюту.

На моє переконання, Нью-Йорк по справжньому ствердився в ролі "світового міста" щойно по тому, як відмовився від культурної політики так званого "плавильного казана" — *melting pot*: від добре знайомого нам (досі шкура болять!) заміру витворити "нову історичну спільноту людей — американський народ", з усіма наявними в ортодоксальному марксизмі-ленінізмі константами — єдиною мовою (англійською), єдиною державницько-імперською ідеологією та повною культурною уніфікацією "до самых до окраин", від Атлантичного до Тихоокеанського узбережжя. З тої доби драстичного протистояння "ос" і "свиней"¹⁴ заціліли в пам'яті старшого покоління американців хіба милі "інтернаціоналістські" анекдоти — ті самі, що в нас оповідалися про чукчів або молдаван, лиш із заміною протагоніста на *dumb Polak*¹⁵, та ще спогади народжених невдовзі по війні емігрантських дітей про те, як у школі їх дражнили "за акцент" Все це, одначе, в минулому. Америці належить честь, можливо, поворотного для долі нашої цивілізації відкриття, котре, здійснив воно раніше, допомогло б заощадити неміряний огром змарнованих у пробиванні муру головою людських сил: відкриття невичерпного *вітального потенціалу культурного розмаїття*, самоцінності кожного "акценту" як свого роду заказника, де виховується паросток імовірної продуктивної альтернативи ("Від світового панування до світового регіоналізму" — так, на одному з недавніх форумів, міжнародна інтелектуальна еліта "Нью-Йорка" визначила сенс доби, що в неї нині входимо). Бездарно, по-хижацькому переколошмативши "культурну географію" планети, пустивши прахом, у кожному разі позбавивши майбутнього, сотні й сотні заскочених на ранніх

стадіях технічного прогресу і вже тим беззахисних народів і культур, позагачувавши власні русла самовільного органічного розвитку цілим расам і континентам (як, наприклад, Чорній Африці: хто вже вгадає, які там у ній були дрімали не проявлені шанси для людства та які визрівали альтернативні шляхи?), — словом, наброївши в історії, як слон у посудній кранниці, та врешті остовпівши перед примарою ядерного спустошення, ним самим і викликаною, — наш європейський "пасіонарій", "що його завжди й до вінців збурено в його біологічній основі", "там" по той бік Атлантики, — начебто спохопився й ринувся притьмом підчищати те, що ще може бути врятовано. Не виключено, що за цим прийде кінець пануванню білої раси. Не виключено, що "афро-азіатський ренесанс" уже на порозі. І коли я кажу "ренесанс", то, звичайно ж, цим уже передбачено, що матиме він не обличчя Садама Хусейна — а, скажімо, Нобелівських лауреатів останніх літ: американського островитянина (уродження Антільського архіпелагу) Дерека Волкота, чорношкірої американки Тоні Моррісон — блискучих письменників, котрі, володіючи всім спектром традиційно-європейських, "західних" культурних кодів, несуть між тим у собі віками тяжко громаджений, непроговорений, але й не затлумлений, іще поганський духовний потенціал своїх зіпханих з автостради "всесвітньої історії" народів. ("Шістдесяті мільйонам і більше" — таку присвяту має роман Тоні Моррісон "Найдорожча" з часів Громадянської війни у США — безстрашне, жіноцьки-фізіологічне, "нутряне" дослідження рабства, — авторка має право на таку присвяту!). І, раз уже зайшло за літературу, то — з історико-культурної точки зору — живе єство "психологічної Америки" пульсує, мабуть-таки, не в віртуозно розіграній, шляхетній і артистичній ірландсько-єврейській утомі (Дж. Д. Селінджер, С. Беллоу) — а в дивно синкопічному, як пташині інтонації аглютинативних мов, голосі дебютантки Емі Тан, дівчинки з китайського кварталу, в чиему романі "Клуб "Щастя-Радість" (бестселері 1989 року) чи не вперше в цьому столітті з п'ятьми великого китайського мовчання засвічуються перед очима враженого "світу" кольорові ліхтарики окремих людських страждань, досі накритих на географічній мапі суцільною непроглядною плямою.

Ось цим "психологічна Америка" і різниться від "психологічної Європи": оскільки стійкого балансу "автохтонної" і "гостьових" культур у ній не встигло виробитися, то основний її культурософський зміст становить *динаміка розмаїття*. Мур, за який у Європі треба було "проникати", поліруючи в Сорбонні свою французьку до ідеального блиску, впав — і в утворений вилом ринув стрімкий "кольоровий" вихор в усій його непричесаності, не загальмований "комплексом акценту" Тобто "Париж" більше "давав" (за-давав зразки, вчив) — "Нью-Йорк" же більше "бере": приймає — і вчиться (со-творяється) сам. Жіноче — рецептивне — начало прийшло на зміну чоловічому.

А що ж ми? Ми, прецінь також колишня колонія, білі негри псевдо-Європи (Росії), чий історичний досвід під безліччю оглядів такий безцінно-унікальний? Де ми на цьому велетенському "ярмарку духу"? А ми — матеріалісти: як колись був бовкнув небіжчик Брежнев: "Буде хліб, буде й пісня", так і ми, затявшись, бубонимо: "Буде держава, буде й культура" Ой лі, як кажуть наші північні сусіди?! Хто сьогодні, на переломі епох, наважиться передбачити, яких форм наберуть державно-політичні утворення в наступному тисячолітті, перепрошую, столітті, — що і як автономізуватиметься, федералізуватиметься, сходитиметься, розходитиметься і т. д.? А от якщо на цьому переломі ми не впишемося в стартуючий зі "світового міста" "афро-азіатський ренесанс" єдиним і неповторним голосом нашої, нами ж таки *перетвореної в культуру історії*, — негайно! ось зараз! поки ми все-таки, наразі, "на поверхні", і нас "чути"! — то другий такий ш а н с (О, дайте мені шанс! — підспівують провінціали всіх часів і народів) прорвати нашу блокаду позаісторичного сну навряд чи ще коли трапиться. Або то вже будемо інші "ми" — й історія інша, і культура.

"Ми" взагалі — Країна Змарнованих Шансів. На випадковість тут покликатися не випадає: таким є логічний вислів хронічного провінціалізму. *Провінція втілює свій шанс як шанс лише по тому, як він стане минулим.*

Я не замахаюся у цих нотатках на теорію колоніального провінціалізму — хоча тема, безперечно, того вартує. Феномен провінції взагалі з'явився тільки в ХІХ-му столітті, і ним тоді більше займалась література, ніж філософія, — знак, що для теоретичної концептуалізації він ще не цілком визрів, — ну а вже в ХХ-му цю проблему перебили куди страхотливіші, "життєсмертніші" — проблеми тоталітаризму, маси і влади, — що пред'явили людському розумові свого роду "категоричний імператив": не розв'язавши їх, не можна було змиритися зі своєю належністю до виду гомо сапієнс. Проблема провінціалізму на цьому тлі змізерніла й зачахла — що, як маємо добру нагоду бачити, аж ніяк не означає, буцімто вона вичерпалась. Мої понижчі міркування — досить такі піонерська спроба виокремити підставові структурні ознаки провінціалізму як певного культурного типу: спроба приблизно описати симптоматику хвороби українського духу, не вганяючись особливо в її анамнез та етіологію.

Почну з прикладу. Ось уже рік виходить у Києві газета "Світ про Україну" — дайджест зарубіжної преси, в міру їстівна закришка, де всього потроху — від політичних коментарів та аналітичних статей до легковажних французьких анекдотів і світських пліток із життя "зірок" Географія підзаголовків справляє імпазантне враження: "Фігаро" і "Ле Мوند" "Зюддойче Цайтунг" і "Берлінер Цайт", "Тайме" і "Нью-Йорк Таймс" і "Лос-Анжелес Тайме" і "Файненшенел Тайме" — ах, і все то "таймс, тайме, тайме" він же "цайт" він же "темпо" — ви уявляєте собі українську газету, що називалась би "Київський (чи, припустимо, "Закарпатський") час"? "Галицька днина"? "Харківська година"? Врешті — не "самостійна" - "демократична" - "молода" - "нескорена" - і-яка-там-ще, а просто — "Україна сьогодні"? То-то й ба. Але це так собі, як люблять казати старі галицькі панове, "заввага на маргінесі" — найцікавіше ж полягає в тому, що всі публікації з зарубіжних джерел подаються нашим "Світом про Україну" *без зазначення дати*, — причина, оскільки здогадуюся, вельми тривіальна: за інформацію (читай "копірайт") у "світі" треба платити, і то повноцінні гроші, без дати ж вона — що харчовий продукт без терміну чинності: товар для жебраків! — проте мене наразі обходить виключно та обставина, що для української публіки, властиво, не складає жодної різниці, коли саме споживав "Нью-Йорк або Париж" ту чи ту новину — тиждень, чи місяць, чи п'ять місяців, а чи й рік (два?) тому. "Сделайте, милость, Осип Прокопович, не забегайте вперед! — як просив Шпак Опецьковського у безсмертній Квітчиній комедії півтораєста років тому. — Я вам сказывал, что еще прошлогодних газет не читал, следовательно, не знаю, что в Европе делается" Як в око вліпив.

Так приходимо до невтішного відкриття: що наш *спосіб переживання часу* (одна з основоположних, а за Шпенглером то й визначальна характеристика всякої культури!) за останні півтора століття не зазнав присутніх змін, залишаючись дефінітивно неєвропейським, а точніше — *позасвітним*, локальним, "до-Грінвічським" (Між іншим: чому Квітчин Шпак не читає газети синхронно, в міру їх надходження, а терпляче відкладає, аби потім проковтнути підряд цілу річну підшивку? Та тому, розтлумачує він, що так цікавіше: "Читая по прошествии года все номера вместе, я имею полное наслаждение знать, чем какое обстоятельство кончится. Например: кроме военных сражений, я люблю следовать за семейными делами Европы, и вот читаю, что такой-то принц женился; и пока вы, Осип Прокопович, мучитесь девять месяцев неизвестностью, я в тот же вечер узнаю, чем его молодая супруга разрешилася и как зовут новорожденное" Ось він, чітко зафіксований момент переходу свідомості *історичної* — у *філологічну*! Будучи на своєму хуторі ніяк не включеним діяльно, безпосередньо-життєвськи у щільний подієвий потік хронометрованого газетами європейського часу — так що й сама та Європа для нього наділена вартістю реальності не більше, ніж яке-небудь тридів'яте царство, —

Шпак, по суті, ставиться до неприступного йому, "десь там" протікаючого життя як до літератури — перетворює його на літературу, чекаючи, аж доки його власний іманентний, самоправний перебіг не "вивершить сюжету" сам, представивши себе Шпакові в, сказати б, естетично викінченому, готовому до споглядання вигляді: доки непідвладне сучасне не зробиться минулим).

"Історія Європи, — писав Шпенглер, — є створена своєю волею судьба, індійська — мимовільна випадковість. У грецькому бутті роки не відіграють жодної ролі, в індійському — навіть десятиліття непомітні; а тут година, хвилина, нарешті, секунда повні значення"¹⁶ Історія ж України, як і кожної колоніальної провінції, за останні шість з половиною століть є низкою порізаних, більш або менш ефективних актів опору чужій волі; натомість єдиного, цільного часопотоку українська культура не знає (цим, до речі, пояснюється і відсутність у ній наскрізної тяглості, повноцінного переємства — свого роду "дискретність" традицій, підмічена нашими діаспорними вченими, від І. Мірчука до Г. Грабовича). Розуміється, село (до колективізації) жило при цьому за своїм циклічним часом, незмінним для всіх архаїчних аграрних культур, де важить тільки природний "почвірний колобіг" (О. Ольжич) пір року; розуміється, паралельно тривав (і триває!) відлік християнського, біблійного часу, запас якого від народження Христа до Страшного Суду невинно "убуває"; розуміється, існував ще привнесений "московський (чи петербурзький — різниці не робить!) час", темпоральність також абсолютно неєвропейська, яскраво міфологічна (засадничий показник міфологічності — наявність першопоштовок, "початкової події", — Петровських реформ, Жовтневого перевороту, — що, раз "запустивши в рух історію, залишається в ній "навічно" ("Ленин с нами!) як неперевбугня, постійно "повторюючись": в оприявненні цього повтору — глибокий ритуальний смисл ювілеїв (династії Романових, Великого Жовтня) — для міфологічної свідомості в кожен річний відзначається подія немов "відбувається заново", — і для України, втягнутої в цей час, також було винайдено "першоподію": Переяславські угоди, — попошукавши як слід, можна б виявити і ще кілька способів переживання часу, різних соціальних ритмів, які хаотично співіснували й співіснують в українській культурі, перебиваючи один одного та накладаючись на себе навзаєм, — і коли вже порівнювати з Європою, то така "ритмічна розсосередженість" буде найближчою до європейського середньовіччя, характерним для якого французький дослідник Ж. Ле Гофф якраз і називає множинність часів.

У висліді ж такого "плюралізму" доміантою стає тягуча спокійна неквапність¹⁷: час, який А. Я. Гуревич іменує "епічним", а по-нашому, мабуть, краще сказати — "чумацький" Що там у ньому важать хвилина, чи година, чи місяць, чи навіть рік! Наші годинники — без стрілок, як на полотнах С. Далі. Наші літаки не злітають "о першій нуль три" (я не жартую, я сама летіла таким рейсом із Рочестера до Чікаго!), а затримуються на дві години, і ніхто з пасажирів не жадає від авіакомпанії судовно відшкодувати збитки. Наш час вимірюється *подіями*, як у середньовічному соціумі (що й не дивно, оскільки сама історія є дискретно-подієва: сума порізаних моментів чину на тлі тяглої статичності чужої волі), — так для Стаканчихи Тарасовни і її дочок у "народному Малахії" М. Куліша революція почалась, "як саддати паркан наш спалили", і не дарма хронологічна прив'язка зазвичай дається у нас, навіть у розмові, не до "такого-то дня такого-то місяця такого-то року", чим звичайно відкривається європейський роман XIX-го ст. (XIX-го — не XX-го!), а, як у древніх ірландських сагах — "се сталося, коли Конхобар, разом зі своїми найшляхетнішими воями, сидів в Елайн-Масі" ("Народження Кухуліна"): "за Гетьманщини", "за царя", "за Австрії", "за Польщі", за німців" — момент, чудово вловлений найтоншим, здається, зараз у нас побутописцем "совкової" дійсності Михалком Скаліцкі, котрий так і починає свої повісті: "Діло було за Брежнева", "Діло було за Андропова" Вистачить просто зіставити ці два типи епічних "вводів":

з одного боку — "15 вересня 1840 року, близько шостої години ранку, пароплав "Місто Монтеро", лаштуючись одчалити від набережної св. Бернара, випускав великі клуби диму..." (Г. Флобер), і з другого боку — через півтораєста літ! — "Діло було за Брежнева", крапка (а "за Брежнева" — це, прошу собі пригадати, від 1964-го до 1982-го — разом вісімнадцять років як один день, отож нічого нас полохати греками та індусами!).

На кінець ХХ-го століття "західний" час подрібнено вже до рівня якогось нескінченного дробу з утікаючим хвостом — не випадковий цей знак ділення на електронному табло перед хвилинами й секундами: кожна мить! чверть миті! сота частка миті! — розбухає од значущості, погрожуючи стати вирішальною: світ-бо перемінний, як телеекран — не встигаєш добре приглянутись чи обмізкувати побачене, аж блим! — зображення перемикнулось, і нагода, що ось тільки-но сама була просилася тобі до рук, — вислизнула, щезла! (Телебачення — модель американської культури, і новоприбульця "зі Сходу" воно попервах ошелешує саме *темпом*: мовною канонадою ведучих, блимним каскадом рекламних перебивок, владно нав'язуваною *швидкістю життя*!) — А ще й до всього тебе безперервно бомбардують звітками про те, що нового трапилось в світі за *минулу годину*¹⁸, себто поки ти паркував авто, розмовляв по телефону й варив собі каву, тож, хоч-не-хоч, — безпосередньо, навч, усіма змислами вкупі відчуваєш власну включеність у тісноту всесвітнього часу, який мчить, пориваючи тебе за собою, і, може, одна з найповажніших причин уже згадуваної невротичності західного суспільства є страх "не встигнути" — *страх випасти з потоку* (безробіття — тільки одна з форм цього випадання, найбільш наочна). Розуміється, це тримає підсвідомість у постійному нап'ятті, розуміється, це породжує в поспільстві численні, на сторонній погляд начебто безпричинні, "нервові зриви", а сексологи свідчать, що 70% мужчин на Заході страждають на передчасну еякуляцію, — так-так, і нема чого соромливо одводити очі, бо, з другого боку, найвища в світі чоловіча імпотенція та жіноча фригідність — "це ж у нас, у нас": у колишньому СРСР-і, нинішній СНД, чи як ї там, так що вибір стоїть — між *життям*, хай і надсадним, і *нежиттям*, — то що ви пропонуєте? Махнути на все рукою й перевернутись на другий бік, як ми, по всьому видать, зробили в 1991-му році?.. Але ж — зацитую Джерома К. Джерома — "якщо Гарріс спатиме ще краще, то чи не вигідніше буде відразу померти і не витрачатися на харчі й помешкання"?

Кожного, хто якийсь час жив на Заході, по поверненні додому, в Україну, на перших порах переслідує гротесково-фантастичне відчуття якоїсь сливе фізичної зміни середовища: так, ніби мчав на гоночному велосипеді автострадою — і раптом, чи то непомітно збільшилась сила земного тяжіння, чи в'їхав у невидиму в'язку речовину желеподібної консистенції, — ти крутиш педалі з тією самою енергією, а велосипед стоїть на місці! На всі твої ділові пропозиції — і зовсім же реалістичні, ось тільки руку простягнути — і зроблено! — тобі, покиваючи, відказують: "Треба буде подумати" І ще кажуть: "Як-небудь заходьте, порадимось" І ще: "Еге ж, у принципі можна б..." (причім "подумати" не означає вивчити питання чи зібрати інформацію, "як-небудь" не означає ні години, ні дня, ні навіть місяця, а "еге ж" не означає взагалі нічого). Так чому ж! так давайте ж! так зараз же! — галасуєш ти, а тобі на це: "Сделайте милость, Осип Прокопович, не забегайте вперед!" Гадаю, ті горопашні чужинці — "світові городяни", котрі, просіпавшись у нас таким робом рік-два, плюють, чортихаються й пакують валізки (чи, до речі, хто компетентний завважив, деякі західні фірми, ну от хоча б "Дюпон", уже почали *закривати* свої кївські офіси?), — все-таки не мають рації, вбачаючи в цих драглистих реакціях звичайнісіньке небажання брати на себе відповідальність: воно, щоправда, й не зовсім без того, і тут якраз уже чисто радянський тоталітарний спадок — Ю. Липа в "Призначенні України" цитує спостереження кореспондента "Тайме" із 1937 р., що радянські люди опановані доведеним до маніакального стану бажанням "ухилитися, уникнути якої-будь відповідальности" і "дбають

про одне тільки — обережно ходити, нікого й нічого не зачіпати і — нічого не прагнути"¹⁹ В медицині це зветься захисною позою — вона розвивається під страхом болю, і певне залишкове "відлуння" цієї пози, звичайно ж, мусило заціліти, але не ним визначається, в кінцевому підсумку, українська неіде-здатність, а — багатовіковою невиробленістю звички до *безпосередньої участі в процесі соціальної творчості!* Всі оті "треба буде подумати" та "як-небудь заходьте", позбавлене видимого сенсу й цілі баріння — то, власне, рефлекторний відрх Шпака відкласти набік "гарячу новину" в таємній надії, що життя, з часом, якось "само" з нею впорається, силою своєї власної інерції "вивершить сюжет", — тільки вистигаючи й тверднучи, роблячись минулим, пропозиція (задум, ідея) поступово вртає в наше Озеро Мертвого Часу, — а відтак, стоячи на його березі, можна буде з приємністю оглянути новий кристалічний осколок, відчувуючи, як твоє існування побагатшало на ще одну *справу*... Не виключено, — хоч це вже тема для спеціальних психологічних досліджень, — що тут навіть неусвідомлена спроба заповнити порожнечу провінційного безподієвого скніння, затримавши "справу" "для себе": гаразд, мовляв, ось зроблю я хуленько це, і он те, перероблю все чисто, і — чим жити тоді? Загайка в часі нічого не важить для цієї свідомості, бо в ній нема західного страху випасти з часопотоку (нема звідки випадати!), а ось страх невідомості — страх *чужорідного*, він же страх нового, — розростається в ній до масштабів, які "психологічній Америці", з її безперешкодною всесвітністю, годі навіть помислити. На відміну від "них", "ми" життю не довіряємо, тож єдиний приступний нам спосіб ним оволодіти — це зупинити, затримати, умертвити: для уявного маніпулювання.

Ось звідсіля бере початки наш славнозвісний, уже мимохідь спом'янутий вище як протилежність історизму, "філологізм" — та "літературщина", яку В. Юринець іще в 1920-і з повною рацією проголосив був "великим ворогом сучасної свідомості"²⁰ Саме — сучасної, отже синхронної біжучому життю, збіжної з ним: тут, на наш погляд, він зазирнув далі, ніж Ортега-і-Гасет, котрий так само вбачав у "філологізмі" виплід неєвропейської темпоральності²¹, одна-че вважав, що "цю ніби манію схоплювати все сучасне пінцетою минулого" філологічна свідомість успадкувала від античності — через класичну освіту ("*І тому філолог також сліпий щодо майбутнього*). Він також дивиться назад і всюди дошукується прецеденту"²²). Явище схарактеризоване слушно, але, якби справа була в самій тільки античності, воно не репродукувалось би в новітній історії з такою затятою силою власне в тих народах, що опинилися на периферії історичної творчості, в "позасвітності" провінціалізму. Там, де властиво історією народу робиться — вимушено — історія літератури ("вождями нації — поети", за далеко патетичнішою формулкою Є. Маланюка), — де, відтак, філологічна свідомість виходить за межі своєї компетенції, вона обов'язково проявляє з часом свою абсолютну життєву непродуктивність, ба навіть ворожість безпосередньому життю. За елегантною дефініцією Ф. Іскандера, дар філософа, письменника, взагалі інтелектуала є "дар випадання з життя із збереженням пам'яті про нього" ("Человек и его окрестности"): тут схоплено відразу дві сутнісні характеристики філологічної свідомості — поруч з уже відзначеним *пасеїзмом*, перенесенням центру ваги на "пам'ять", на приступне естетичному спогляданню, в-собі-завершене минуле²³, ще й доконечну дистанційованість від життя, завдяки якій філологічна свідомість тільки й спроможна творчо себе актуалізувати, конструюючи, на противагу реальному світові, свій власний — в уяві (не забуваймо, бальзакове знамените: "Повернімось до дійсності — поговоримо про Євгенію Гранде", — кинуте було у відповідь на скарги приятеля, що заплутався в якихось складних житейських тарапатах: психолог назвав би це ескапізмом, втечею від реальності). Розвиваючись як реакція на насильницьке відлучення від безпосередньо-практичного життєконструювання, "літературщина" перетворюється на своєрідну хронічну недугу національної свідомості: Шпак Квітки-Основ'яненка іще пам'ятає й пишається, що його

батько був бунчуковим товаришем, а через іспанських "христиносів і карлістів" ладен насмерть посваритися з сусідою, — за які кілька десятиліть він перероджується на Степана Демидовича Бовкала (з чарівної й незаслужено забутої "Дядькової хвороби" В. Самійленка) — "заможного хutorянина", вже безпросвітно ув'язненого в пастці вегетативно-вареничного існування, — і починає писати "малоросійські вірші" та мріяти про славу "самородка", — а ще трохи перегадом (у "Патріоті" О. Олеся), в образі ревного та "щирого" Кресала, вже гвалтом витягає "несвідомого" Конопельченка з крамнички (де тому, між іншим, вельми успішно гєндлюється) й криком кричить, аби тамтой "щонебудь писав" — хоч вірші, хоч оповідання, бо от, мовляв, помрете, "і вас спитають: "А що ви, добродію, зробили для рідного краю, для рідного народу?.. Якими віршами найбільше прислужилися національній справі? В чім виявилось ваше українство?" — коли ж спантеличений Конопельченко відмагається: "Вибачте, але мені в крамничку треба..." — то у відповідь лунає: "Який же ви українець! Зрадник ви!" Культуролог аплодує — процес "філологізації" національної свідомості завершився, і українська провінція остаточно склалася на зрілий і повноправний культурний тип²⁴

Це торжество "літературщини" випадає порівняти хіба з наркотизацією свідомості: оскільки вся активність "філолога" вичерпується в духові й до втручання в перебіг реальних подій ніколи не доходить, то виходячи "в життя" — найчастіше на громадсько-політичний терен, — "літературщина" обертається яловою балаканиною, нескінченими велемовними засіданнями, Верховною Радою України, тоннами списаного паперу яко єдиним кінцевим продуктом (ну бо який же інший "намацальний" результат годен добути "філолог"?), причому вся ця аутична діяльність цілковито поглинає учасників, даючи їм, по закінченню балаканини, відчуття *зробленого діла*: з соціальною творчістю, здатною безпосередньо впливати на життя великих і малих груп, самозамкнена філологічна свідомість просто не знайома.

Все вищесказане логічно підводить нас до зрозуміння задавненої української *культурної некрофільї* — вживаємо цього слова, ясна річ у сенсі фроммівського, а не в медичному чи, Боже збав, *советсько-проскурїнському, себто маючи на увазі* не оту переважно-пасеїстичну орієнтацію поточного культурного процесу на реставрацію колись "сконфіскованих" вартостей (така-бо орієнтація на певному етапі була абсолютно необхідною), а недугу далеко глибшу й посутнішу, що нею зачеплено було й початки українського національно-культурного відродження в ХІХ ст. Перше, дошевченківське покоління наших "культурників" — покоління харківських романтиків, Гоголя й Квітки, — при всьому його широ-"нутряному", сливе що змиеловому (на око, на вухо, на смак і запах), органічному українстві (основними параметрами якого залишалися здебільше прив'язаність до ландшафту, фольклору й кухні, та ще перечуленість щодо "минулої слави" — історії, бо в тій славі крився гарант актуальних привілеїв "малоросійського дворянства"), — все ж таки без жодного інтелектуального опору *прийняло* імперський концепт Малоросії як такої, що "отжила свой век" (П. Куліш, "Михайло Чарнышенко"), так що навіть М. Драгоманов, як-не-як виходець із цього середовища, так і не здолав до кінця увірувати в її політичне майбуття. Відтак, попускаючи своєму "малоросійському сантументові" у власних етнографічних студіях чи літературних вправах, ці мимовільні піонери нашого відродження не могли, хай несвідомо, не нітитися тим, що віддаються, властиво, *любові до мертвого* (найдраматичніших форм ця суперечність між стихійно живою любов'ю "до свого, рідного" та свідомістю безживности, скінченности її об'єкта набула у Гоголя — всі оті прекрасні небіжчиці, потопельниці, мерці, що встають з могил, тощо, складаються, як спостеріг свого часу А. Сінявський ("В тени Гоголя"), в ідеально типову клінічну картину — тільки що ніхто з російських а чи західних дослідників не завдав собі клопоту вникати в архетипально-підставові причини цієї, дедалі прогресуючої перверсії стеряного "хохлика"...).

Цією вимушеною некрофілією відчутно заражена ціла новітня українська культура — не мною завважено, що українці, мовляв, уміють любити тільки мертвих, тобто культ мучеництва, і саме культ *мертвого героя*, пожег у нас усі інші форми світоглядної ідеалізації (крім однієї, про яку нижче). От уже понад століття подією чи не найбільш катарсичного національно-культурного значення в Україні стало залишається *похорон* (перевезення тіла Шевченка в Україну, похорон на Аскольдовій могилі полеглих під Крутами, перепоховання В. Стуса, О. Тихого й Ю. Литвина, — згадую лиш те, що вже ввійшло да календарів), причому якщо герой з якихось причин відмовляється лягти в домовину (згадаймо не так давню історію з "покаянним листом" І. Дзюби), громадськість чується скривдженою і, без перебільшення, духовно обікраною (не знаю, чи спом'януть коли-небудь історики студентської жовтневої голодівки 1990-го, як, затамувавши подих, чекав тоді Київ на першу жертву, як переказувалися з уст в уста чутки про одного! двоє! трьох! відвезених у реанімацію, але це було, було!). Передчуваючи близький загин, Л. Кисельов писав у 1960-і: "Неправда, будто вам нужны герои, Вы травите живых, вам нужен труп! Огромною и жадною толпою Вы побежите к моему костру", — і не помилився: і він, і В. Симоненко, і Г. Тютюнник, і В. Стус, цілком безвідносно до суто літературної вартості ними сотвореного, складають у нас окрему рубрику "обожнюваних небіжчиків" (саме як небіжчики обожнюваних!), і посмертні премії (теж уні кально-українське явище!), якими нині обдаровувано тих, кого за життя було обділено бодай псячим кутком, дуже гарно доповнюють картину²⁵ Некрофіла, каже Е. Фромм, "сповнює глибокий страх перед життям, оскільки життя, згідно зі своєю сутністю, невпорядковане і неконтрольоване"²⁶, — а ось мертвий, додамо від себе, уже "нестрашний", бо прогнозований: не встане.

Інший аспект цього ж таки комплексу — то майже міфологічна влада "зацілілого", а точніше — того, хто пережив інших: феномен, у своєму класичному вигляді вичерпно описаний Е. Канетті у хрестоматійній для духовної історії ХХ ст. книзі "Маса і влада" "Зацілілий протистоїть купі полеглих як щасливчик і привілейований. Той факт, що він усе ще живий, а такої кількості інших, які щойно було поруч, нема, сам по собі вражає. ...Почуття сили від того, що стоїш перед ними живий, властиво, дужче за всяку скорботу, це почуття *обраності* з-поміж багатьох, кого так урівняла доля. Якимось побитом чуєшся *ліпшим* від того, що ти ще тут. ...Кому пережити таким робом інших вдається часто, той герой. Він сильніший. У ньому більше життя"²⁷ В українській культурі, де число впливових діячів, котрим таланило дожити до похилого віку згідно з незмінною від початків *логікою власної судьби*, можна за останні півтора століття перелічити на пальцях обох рук, і де проблема сутого виживання, елементарного збереження власної національно-культурної тожсамості була, либонь, таки центральною, фігура "того, хто пережив інших" (у кому, відтак, "більше життя"), викликає виразний побожний острах, що виливається, своєю чергою, в фетишизацію (позаяк фетишизація — одна з форм умертвіння: внерухомлення живого). Дві перші ж, офіційно сканонізовані нашою, вже "вдержавленою", пост-комуністичною культурою (в дусі чисто радянських традицій — через Президентську відзнаку) і тим ніби, проективно, поставлені на чолі її майбутнього (котрий має скластися) "пантеону безсмертних", постаті — Олесь Гончар і Ліна Костенко, — знов-таки, геть безвідносно до естетичної вартості їхньої продукції, — ідеально відповідають якраз вимогам до "того, хто пережив" (історія з "Собором" О. Гончара зняла в колективній свідомості з автора крицю радянсько-лауреатської "невразливості", зробила його "загрозеним", "крихким", як кожен інший, у тому числі й ретроспективно — як представника того покоління, в якому полеглих було таки найбільше; подібна й унікальна, порівняно до решти "шістдесятників", виключеність Л. Костенко з "потому перетворень" — ані в бік колаборації, до якої в різних, більш або менш злагіднених формах прийшли

майже всі літератори її когорти, ані в бік дисидентства, яке вже було відвертим, на "пан або пропав" (найчастіше — таки "пропав"!), герцем зі смертю, — при збереженні сталої "загроженості", природно утвердила її в образі зацілілого-в-незмінності²⁸). Що названий феномен не має нічого спільного з власне-літературою, найліпше доводить той прикметний факт, що будь-які, хай і найлагіднішим "туше" роблені, спроби *літературної критики* на адресу внерухомлених, упокоєних у сталій (прибитій до "місця" Президентським нагрудним цвяшком) позиції, культурних героїв нового українського пантеону — сприймаються не більше, не менше, як зазіхання на святиню (досить згадати бодай колективного (!) письменницького листа у відповідь на один, хай би який там епатажно-некомільфотний, радіовиступ молодого поета, що зазіхнув на священну недоторканість автора "Собору"). "Добре або нічого" — це, як відомо, не про живих; тож обидві, наявні в нас, форми героїзації — і культ мучеництва, і влада того, хто пережив інших, — є, по суті, проявами некрофільної настанови.

Доривчі пароксизми некрофільства як страху перед життям траплялись, на різних етапах історії, мабуть, чи не в кожній культурі (на гадку відразу навертається французький декаданс доби fin de siecle, російський "серебряний век" і, особливо разуче, — Іспанія початку століття, не в останню чергу отою впоєною естетизацією смерті й підготовлена до приходу режимів де Рівери та Франко: взагалі, справедливо буде ствердити, що не всяке культурне некрофільство спричиняє фашизм, але всякому фашизму передуює культурне некрофільство), — та здається, в жодній іншій культурі ця настанова не розвивалась як вислід її історичної провінційності. З усіх, виявлених нами, типологічних ознак провінційності — а це, підсумуємо: 1) середньовічна темпоральність ("плюралізм" і "дискретність" подієвого часу), 2) пасеїзм і "літературщина", або філологічна свідомість замість історичної, і 3) культурне некрофільство, — тільки остання, третя становить справді серйозну загрозу для майбутнього національної культури, оскільки супроводить свідомість уже не просто провінційну, а — колоніально-принижену. Вергілій може прийти з провінції (звідки його майже сімдесят років тому виглядав був Хвильовий) — але з колонії він не прийде ніколи.

Задалеко у нас зайшло — внутрішній, іманентний процес "самолікування" розтягнеться, за помірно сприятливих обставин, на кілька поколінь. І коли я сьогодні пишу про "психологічну Америку" й закликаю своїх компатріотів до "світого горожанства", то, далєбі, не лише тому, що мене притьмом палить жадоба міжнародного престижу для своєї культури — попри геть нелюдські умови розвитку, таки, бачить Бог, того престижу достойної, — а насамперед тому, що це потрібно нам самим — для зруйнування проклятої "Картагени", котра століття за століттям точить і точить українську культуру зсередини, немов к'ркегорівська "недуга-на-смерть"

Ця Картагена мусить бути зруйнована.

¹ Шпенглер О. Закат Европы. — Новосибирск: ВО "Наука", 1993. — С. 72.

² Берберова Н. Курсив мой. // Октябрь. — 1991. — N 9. — С. 188.

³ Шерех Ю. Над озером. Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби і інші речі. // Друга черга: Література. Театр. Ідеології. — Сучасність, 1978. — С. 363.

⁴ Не втрамаюсь від коментаря: найстаріша і найбільша в світі нью-йорська підземка — немале випробування для гостей міста, і недарма автори "горрор-фільмів" облобували її за місце дії для найкривавіших сцен; головне ж — це "череву Нью-Йорка" є притулком для всіх ґатунків суспільних покидьків, здебільшого наркоманів, котрі нерідко виповзають із шахт покуняти на світло електричних ламп, зрештою, не зачіпаючи пасажирів: нарікання нашого поета, що ніхто, крім двох синів Країни Рад, не кинувся підіймати такого розпростертого бідолаху, вельми нагадують відомий анекдот, де герой скаржиться на загальне безкультур'я, бо, мовляв, учора на похороні, коли заграла музика, ніхто, крім нього, не здогадався запросити вдову до танцю... Тут цікаве не саме по собі нерозуміння реалій чужої дійсності (воно природне й виправдане), а — цілковита відсутність до цієї

дійсності *питань*: усе витлумачується згори, у межах власного, "привезеного з собою" досвіду — відтак цей останній не має жодних шансів розширитись (як писав Сенека в листах до Луцілія, "чому ти дивеєшся, Луцілію, що мандрівки тобі не допомогли, адже всюди за собою ти возив себе самого"). У наведеному випадку (чи мав він місце насправді, чи є виплодом авторської фантазії, то вже неістотно) поет не просто "возив", а й "накидав" себе іншим — а це вже провінціалізм радше злякисний: московського штибу (саме так "вчила нас Вітчизна-мати" — та, що трясє мечем на Правому березі Дніпра).

⁵ Аби читач, бува, не запідозрив автора в браковій патріотизму, спішу застеретися, що мені також добре знайома "туга за батьківщиною", і найгостріші її приступи я переживала не де, як удома, — чуючи, наприклад, як бабця запопадливо ламає язика, силкуючись балакати з рідним онучам "по-руські", або проїздячи через вигибаючі села, — так що до задалегідь оплаченої безпредметної (не за конкретними людьми й місцями), загальниково-командировочної української радянської ностальгії я зберігаю стійку й переконану недовіру.

⁶ Фромм Э. Искусство любить. // Душа человека. — М., 1992. — С. 140.

⁷ Фромм Э. Искусство любить. — С. 142.

⁸ Хвильовий М. Думки проти течії. // Твори: У 2 т. — Т. 2. — К.; — 1991. — С. 468.

⁹ Хвильовий М. Думки проти течії. — С. 468.

¹⁰ Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — С. 53 — 54.

¹¹ *Ortega-i-Gasset X.* Бунт мас. — Нью-Йорк, 1965. — С. 108.

¹² Характерно, наскільки в істоті своїй "орвелівською" є ця ідея "третьої супердержави" — єдино-бо втрех Євразія, Остазія й Океанія, чи то пак США, СРСР і об'єднана Європа з приналежними сферами впливу, здатні були навечно замкнуті в безрухові світовий баланс по-різному тоталітарних політичних режимів.

¹³ Американцям, котрі нарікають на тотальний невротизм свого суспільства, легко заперечити, що в умовах такої нещадної інформаційної навали, якій вони піддаються цілоденно, українець би просто не вижив — безугавні, через мас-медіа, докладні звіти про темпи екологічної катастрофи, "тепловий ефект", зростання числа ракових захворювань, масове поширення підпільних сатаністичних сект, аварій на військових підприємствах — усе з "картинками"! — наклалишся на нашу безглуздо виснажливу боротьбу за існування, спричинили б щонайменше різкий підстриб угору кривої самогубств... Довіра життю передбачає в засновку *можливість знати* — хоча на практиці спрацьовують, звичайно, механізми психологічного захисту.

¹⁴ Дві аббревіатури на ознаку "першого" і "другого" сорту американців: WASP (оса) — White, Anglo-Saxon, Protestant (білий, англосакс, протестант) і Pigs (свині) — Poles, Italians, Greeks, Spanish (поляки, італійці, греки, іспанці).

¹⁵ Дурний лях (англ.).

¹⁶ Шпенглер О. Закат Европы. — С. 200.

¹⁷ Докладніше про це див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972. — С. 84 — 138.

¹⁸ До речі: для нашої журналістики, котра "по-чумацькому" частує реципієнта телерепортажами з минулорічних музичних фестивалів, а читачам газети "нічогожє сумяшесє" обіцяє "надолужити" (!) тижні вимушеного тієї газети невиходу (просто фантастика якась, машина часу!), годилося би все-таки винайти свою спеціальну назву — бо це, в кожному разі, не журналістика в західному сенсі слова.

¹⁹ Ліна Ю. Призначення України. — Львів: Просвіта, 1992. — С. 35.

²⁰ Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії // Комуніст. — 1926, 18 квітня.

²¹ "Це просто неповне відчуття часу: спаралізоване щодо майбутності і гіпертрофоване щодо минувшини. Ми, сучасні європейці, навпаки, зорієнтовані на майбутнє і найосновніший вимір часу починається для нас "потім", а не "раніше" (Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. — С. 127).

²² *Ortega-i-Gasset X.* Бунт мас. — С. 127.

²³ Принагідно вкажемо, що ця пасеїстична настанова відбилася навіть і в жанрово-видовій структурі нашої культури: так, існує феномен українського історичного роману — і практично немає бодай остільки ж зрілого феномену української фантастики (Винниченко в Берднікове "проектєрство" ідейно доволі блаженське й навзагал цілком дається описати колом мрій про "голубу людину" класичного українського реформатора всіх часів Малахія Стаканчика): фантастика є жанр прогностичний, а щоб зазирати в майбутнє, хай і жанне, треба мати ту одвагу довірити життю, яку в нас востаннє продемонструвала чи не Лесина Кассандра; характерно, що елементарне повернення культурної пам'яті (т. зв. "забутої спадщини") ми похопились назвати "відродженням", тоді як відродження передбачає насамперед за-родження, на підставі гальванізованих пластів минулого, *нових* продуктивних тенденцій.

²⁴ Інша справа, що майже відразу почалося розгортання й опозиційного культурного руху — "Європа" проти "Просвіти", Хвильовий із його радше інтуїтивно-емоційними, ніж теоретично сконцептуалізованими ескападами проти "назадництва" — а останнє ж є не що

інше, як той самий пасеїстичний відшук прецеденту, байдуже, у власній чи в "запозиченій" традиції, — Донцовська, дещо припізнена (услід "занепадові Європи"), апологія активного, пасіонарного життєтворення, по другій світовій війні — МУР, вивчення естетичної й культурософської платформи якого шойно розпочинається, — всі вони, на різні лади й різними дискурсами, обстоювали одну й ту ж, безкомпромісно висловлену "мурівцем" Ю. Шерехом, тезу: "картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована", — одначе цю культурну течію ми полишаємо на боці, нас-бо цікавить типологія провінціалізму, а не історія рефлексії над ним.

²⁵ Гірко й боляче читати в спогадах про Стуса, писаних М. Хейфецем — євреєм, котрий "поверх бар'єрів", мовних і етнокультурних, силою самого духовного тяжіння, потрапив розпізнавати в чужинцеві постать, якою згодом мірятиметься доба: "Хай пробачать мені українці.., тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє, який визначний пост живе серед них у наш час" (*Хейфец М.* "В українській поезії тепер більшого нема..." // Не відпобив свою тривогу ранню... Василь Стус — пост і людина: Спогади, статті, листи, поезії. — К.: Укр. письменник, 1993. — С.285). Щоб українці — як гуртовий реципієнт — почали це розуміти, Стус мусив померти: звучить макабрично, але хіба не макабричною є вся наша дійсність?

²⁶ *Фромм Э.* Душа человека. — С. 32.

²⁷ *Канетти Э.* Из книги "Масса и власть" // Человек нашего столетия. — М.: Прогресс, 1990. — С. 419.

²⁸ Уточнюю, що в данному випадку мене не обходить не цілком чистий політичний підтекст цього витворення "нового офіціозу" — підтекст, безумовно присутній, бо ясу нашим "заціплім" складають, як-не-як, навпростець причетні до недавнього *нищення* культури, тож предмет їхнього державного вибору має не надто "зривати очі" своєю вчорашньою "потойбічністю" — колишні зеки для цього не надаються. Втім, це вже проблема, сказати б, пост-комуністичного етосу, мені ж ідеться про "колоніальних кумирів" як явище загальнокультурне: як закономірне породження довготривалої боротьби за існування.

Роман КОРОГОДСЬКИЙ

"НЕМАЄ МОТОРОШНІШОЇ КАРТИНИ, НІЖ ПОГИБЕЛЬ НАРОДУ", або ПОЕТ І ЦАР КРАЇНИ РАД

(До столітнього ювілею Олександра Довженка)

"Відаючи не відати; вірити в свою правдивість, говорячи осмислену брехню; дотримуватися водночас двох супротивних думок, розуміючи, що одне унеможливило друге, і бути переконаним в обох; логікою вбивати логіку... забути те, що треба забути, і знову збудити в пам'яті при потребі, і знову негтайно забути, і, головне, пристосувати цей процес до самого процесу — ось у чому сама делікатність: свідомо долати свідомість і тут-таки не усвідомлювати, що твориш самогіпнозом".

Джордж Орвел. "1984"

У геополітичному обширі світу стався тектонічний зсув, а консервативна природа людської свідомості не встигає за отими різючими змінами, просто не надається до усвідомлення якісно нової ситуації. Тільки не варто з цього приводу лементувати, нарікати, викривати, а то й звинувачувати. Звичайно, винних легко знайти, та я пропоную замислитися, поміркувати над колективною свідомістю мас, що ретельно й невсипуще оброблялася державно-партійною ідеологією й міфологами доби. Якщо ми заглянемо в ту приховану від людського простодушного ока лабораторію, в той великий комбінат облуди, — а я гадаю, що це буде осмислена, добре упорядкована система промивання мозку, система вихолощення духовної енергії, народної сили, — якщо спробуємо збагнути, "як це робиться" то наблизимся до кращого розуміння сучасного духовного занепаду, суспільної втоми, розгубленості й млявої реактивності вольових зусиль народу на доленосному віражі його історії.

Більшовики нічого не вигадували. Вони трансформували історичний досвід і підпорядковували його до своїх нагальних потреб. Як вони казали, "біжучому моменту" В цьому їхній практицизм, функціонально-прагматична стратегія, що мала компенсувати розцяцьковану омріяність ідеалів, узятую напрокат із різних джерел, із раннього християнства включно.

Потрібні були виконавці-міфологи rozmaїтих кваліфікацій, різних рівнів освіти, здібностей, зацікавлень. Від часів Фірдоусі, хронік Шекспіра у взаєминах Поета й царя мало що змінилося. Царі (королі, імператори, султани, шейхи, генсеки Сходу й Заходу) однаково зацікавлені в уславненні свого режиму, своїх великих і зовсім дрібоньких справ, "ділець", як тонко колись зауважив Б. Брехт, знімаючи апологетичні шати з самого "пана Цезаря" Отож, при дворах обов'язково мали бути поет і блазень. Це як у цирку — "білий" і "чорний" клоуни. "Білий", рудько, меланхолійно — чи емоційно, пристрасно — розважає, вибудовуючи повітряні фортеці, а "чорний", задерикуватий розбишака, зловмисний пакосник на втіху публіки руйнує оті сміхотворні мрії. Блазням, звичайно, більше дозволялося: що з нього візьмеш — юродивий...

У східних сатрапів ролі часом мінялися, і трагедія Пушкіна (окрім, звичайно, багатьох інших причин і факторів) полягала ще й у тому, що імператор і двір спробували "переплутати" (насправді — свідомо поміняти) ролі поета і блазня. Пушкін різко не піддався на ошуканство та підступ.

Загравання з молодим Шевченком у Петербурзі, аби він виявився "лагіднішим", також, як на мене, не виключало вивищення до ролі придворного поета. Заради того, щоб "на всіх языках все мовчало" Чому ні? Бо як зрозуміти: "Какой чудак! А ще й по-нашому розговаривать не умеет"

Прикладів із історії культури — безліч.

Та ось пролетарська революція могутнім цунамі прокотилася величезними просторами 1/6 світової суші. Здавалося, геть усе змінилося: "Хто був ніким, той стане всім" Зі сну все перенеслося в явину, і, згідно з пролетарським гімном, став "усім" отой "хам", прихід якого провістив ще Д. С. Мережковський. Фатально все змінилося? І так, і ні. Я повертаюсь до вихідної тези про консерватизм людської природи. Зокрема, масової свідомості, якій легко накинути нові й новітні (насправді ж добре забуті старі) міфологеми, за якими нова влада, нова ідеологія збиралася перетворити одвічний російський хаос на твердь упорядкованого суспільства, де, нарешті, всім бідним і стражденним буде добре. Отже, будуймо "країну Сонця", країну Рад!

Перед тим, як ота "країна Сонця" геть почне занепадати, з'явиться (для годиться) "сонцесейна програма" Однак п о т р е б а в тих, хто творитиме "сонцесейні програми" в літературі, театрі, кіно, музиці, образотворчому мистецтві, виникла одразу ж після поразки українських національних змагань, падіння УНР. І відтоді ця потреба, — ні, власне, необхідність не зникала. Рекрутування пролетарських митців у всі оті художні об'єднання якраз і було спробою комуністів провести ідеологічну селекцію нових трубадурів. Брала всіх за одним заходом. До "чистих" приєднали "нечистих" Серед "нечистих" — Тичина, Бажан, Сосюра, Остап Вишня, Рильський, Петрицький, Лесь Курбас, Михайло Бойчук. І Довженко. Більша половина тут названих не тільки співпрацювали з Центральною Радою, але й переїхали з нею до Кам'янця-Подільського. Довженко, зокрема.

Звідти поверталися, звичайно, проскрибованими. Але комуністам віддамо належне: вони знали на талантах і готові були дарувати "пустощі" молодості за умови вірного служіння новій владі. Дарувати — так, але не з а б у в а т и, г е т ь н і ч о г о н е з а б у в а т и, при нагоді нагадати, що ми вас із "грязі — в князі", а ви... "Найневдячнішим" виявився Довженко. Він надто любив Україну і, як не душив себе комуністичним протигазом, раз по раз зривав його і молився: "Встановлю вечірній час, як молитву народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь"

Цей уступ потрібний, аби прочиталися документи різних періодів, які в п е р ш е з'явилися на світ Божий із глибоких архівів, що донедавна були глухо закриті для науки, культури, а деякі свідомо приховувалися. Однак, історію, як і долю, конем не об'їдеш. Я знаю, що вчорашні довженкознавці не наважуються публікувати наявні в них документи. Ця публікація, окрім основної функції, має й мету захопити моїх шановних колег, аби вони подали всі відомі документи, що пов'язані з Олександром Довженком, до друку. Це буде найкоштовніший дарунок до 100-річчя від дня його народження. Ми маємо збагнути, що Довженко ніколи не потребував отої ганебної міфології, на яку була така охоча комуністична партія і яку десятиліттями репродукували десятки літераторів, захоплених працювати на цій ниві. Потрібною раз і назавжди відмовитися від неправди про Довженка й почати чистку "Авгівеї стайні" з тим, аби прийти, нарешті, до конкретного аналізу конкретних творів, конкретних здобутків, конкретних втрат. Пояснити, чим вони, здобутки та втрати, зумовлені, що й звідки взялося. І пояснити, нарешті, що нема нічого осоружного, протиприроднішого, ніж ідеологія тоталітаризму, яка вимагає, примушує видатних митців світового рівня грати роль паяців, "бліх" блазнів.

"Українські буржуазні націоналісти любченки, порайки, хвилі, затонські, ці предателі, хотіли продати український народ польсько-німецьким панам фашистам. Куля в фашистський череп! — гримить народ. Хай живе Сталін! Я хочу, щоб мене чув зараз увесь світ. Хай живе велич Сталіна" (ЦГАЛІ ССРСР, ф. 2081, оп. 1, од. зб. 374, арк. 13).

"Що я відчув, слухаючи виступи виборців? Кріпку любов до своєї Батьківщини, якої народ не віддасть нікому. Хай чують зрадники: нікому! Чому я навчився під час своїх зустрічей з народом? Ще більшої твердості, загартованості, упевненості в роботі, ненависті до ворогів. О, про ненависть до ворогів говорили і сиві діди, й жінки, і комсомольці" (ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, од. зб. 10790, арк. 1).

Скажіть, на милість, хто є авторами оцих слів, що були виголошені в період передвиборчої кампанії 1938 р.? Довженко та Тичина. Щось подібне змушений був виголошувати кілька десятиліть Бажан. Але ж кожний, хто знає творчість блискучого інтелектуала Миколи Платоновича, чи ніжного Павла Григоровича, чи емоційно наснаженого Олександра Петровича, кожний, хто замислювався над проблемою трагічного буття України, особливо в ХХ столітті, знає, що ці видатні митці сплачували важку данину комуністичному молохові. Їхніми устами говорила тлінна, розбещена доба примусу, психологічного тиску, терору. І жоден із них не міг зректися своєї ролі придворного поета. Не міг дозволити ба й жарту "чорного" клоуна. "Не вільно!" — як повторював Леопольд Іванович Левицький уже в другій половині 60-х років.

Для юродивого немає поняття "не вільно". Він сам собі геть усе дозволяє, якщо ситуація вимагає мовчати: "Ми жили й живемо під неослабним режимом терору і насильства. Якби нашу житейську дійсність відтворити цілком без прогалин, із усіма щоденними подробицями — це була б жахлива картина, приголомшливий вплив від якої на справжніх людей навряд чи значно пом'якшився б, коли поруч з нею поставити й другу нашу картину з чудесно, ніби заново вирослими містами, дніпробудами, велетнями-заводами і незліченними науковими та учбовими закладами. Коли перша картина виповнює мою увагу, я найбільше бачу подібність нашого життя до життя стародавніх східних деспотій. А в нас це називають республіками. Як це збагнути? Хай, можливо, це тимчасово. Але треба пам'ятати, що людині, яка походить від звіра, легко падати та важко зводитися. Тим, хто злісно засуджує на смерть маси подібних і з задоволенням виконує вироки, як і тим, кого силою привчають брати участь у цьому, навряд чи можна залишитися істотами, які почувають і думають людяно. З іншого боку тим, хто перетворені на затурканих тварин, навряд чи випадає стати істотами з почуттям власної людської гідності"

Так писав І. П. Павлов у листі до Сталіна відразу ж після вбивства Кірова (грудень 1934 р.). Так поведився вчений зі світовим іменем, не боячись, що тиран звинуватить його в... буржуазному націоналізмі. Східний деспот усунув, зрештою, "юродивого" Тихо усунув, умертвив. Тоді як Плужника, Григорія Косинку, Підмогильного, Зерова, Куліша, Леся Курбаса, Бойчуків і бойчукістів стріляли й проклинали з амвонів усіх комуністичних газет і часописів...

Я нікого не хочу вигородити, захистити чи звинуватити — то не справа критика. Необхідно збагнути перейдений шлях, необхідно минулу добу зобразити в повздовжньому й поперечному розтинах, розглянути суперечливі мотиви дій видатних митців, які змушені були оспівувати пекло як рай, ламалися, падали, підіймалися, творили. Подумаймо: наскільки ми були б збідненими, аби в ХХ столітті не творили ці художники. Наскільки збідніла світова культура, що досі до пуття не знає творчості цих видатних митців сучасності. Не знає — бо вони належать колоніальному, поневоленому народові. Й кожен із названих митців страждав і міг би повторити услід за Довженком як заклинання: "Немає моторошнішої картини, ніж погибель народу"

Міг би... Але жодний не зважився на таке зухвальство. Так, Довженко мав надто багато "грівів" перед комунізмом, тоталітаризмом, щоб йому довіряла Система. Гра була поза правилами з обох боків: "грішник" намагався здерти з себе тавро націоналіста — звідси оспівування й комунізму, й тоталітаризму ("Аероград"). Звідси весь тематичний набір творів, відповідний партійно-державним акціям, ухвалям ("Арсенал", "Земля", "Іван", "Щорс", "Мічурін", сценарії "Повість полум'яних літ", "Поєма про море"). Звідси постійне підкреслювання: "Я належу людству", "Мое мистецтво належить всесвіту", набридливе потвердження любови до всього російського, а надто ж советського.

Все те машкара: взяти хоча б виступ О. П. Довженка перед партійним активом Київської кінофабрики, художнім керівником якої 1941 року він був. Гра, удавання, небезпечне прагнення перехитрити Дракона Москви. Заради чого? — спитаймо спокійно. Лише задля України, сином якої він залишався завжди.

Система його виділяла, нагороджувала, преміювала, та завжди тримала в "ежових рукавицях", аби не забувався, не заривався...

Отак і жили, поки Довженко не порушив "status quo", написавши "Україна в огні" Основний блок архівних матеріалів пов'язаний саме з такими документами й долею мистця після катастрофи на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б). Серед цих матеріалів найістотніший — про роль М. С. Хрущова у цькуванні Довженка. Зруйновано ще одну казку про злого Сталіна й доброго Хрущова. Я оминаю історичний аспект оцінки цих зовсім різних діячів. Йдеться про інше: про систему тоталітаризму, аксіоматику комунізму й світовідчування керівника-комуніста. У такому контексті існує непохитна, моторошно несхибна лінія, що впроваджується та виконується механічно й беззастережно. В цьому — сила тоталітаризму. Звернімо увагу: які пропонуються кандидатури на заміну Довженка? Це — Рильський, Малишко, тобто друзі Довженка. Додається не лише психологічний тиск — йдеться про психологічну диверсію, психологічну катівню, цілковиту ізоляцію переслідуваного й душевні страждання для "обранців"

А який моторошний контроль відкривається в документах щодо фільму "Мічурін"! У мене таке враження, що творчі люди якось призабули, в якому рабстві вони існували. Як легко секретарі парткомів усіх рівнів могли з ними розправитися!..

І, нарешті, листи Ю. І. Солнцевої до О. М. Підсухи. Це надзвичайно цінні документи минулої доби: в них і залізна воля, і рішучість володарки архіву творити міф Довженка згідно зі скрижальми пануючої ідеології, і більшовицьке завзяття ділити людей мистецтва на "своїх" і "чужих", і формування нового іміджу митця шляхом піднесення хвилі спогадів у "світлі рішень" — усе це, звичайно, "во славу мого Сашка"

Мені вже відомо про волюнтаристський, ідеологічний принцип формування "Щоденника" О. П. Довженка, з якого вилучені сотні сторінок. Однак досі невідомо, скільки і яких ще документів бракує, щоб, нарешті, сказати: тепер ми маємо весь "Щоденник", усі листи О. П. Довженка. Тому майбутнім дослідникам спадщини митця слід зважати на такий запис Олександра Петровича як на визначальний, коли йдеться про світоглядні критерії творчості, про світовідчування митця: "Одне вікно у нас, як се водиться вже кілька років, закрите великим портретом Сталіна"

Запис зроблено 7 листопада 1952 р. — на Жовтневі свята...

* * *

ЦІЛКОМ ТАЄМНО

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (більшов.) УКРАЇНИ — ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМПТЕТ

№ ПБ-35/50-оп. ЦК ВКП(б) 21 фев. 1944

12. II. 1944 р.

Витяг з протоколу № 35 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 12. II. 1944 р.

Про Довженка О. П.

У творах українського письменника і кінорежисера Довженка О. П., написаних за останній час ("Перемога" і "Україна в огні") мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У постановляє:

1. Рекомендувати Всеслов'янському Комітету ввести до складу Комітету від Української РСР замість Довженка тов. Рильського М. Т.
2. Рекомендувати Комітету по Сталінських преміях при Раднаркомі СРСР ввести до складу Комітету замість Довженка тов. Юру Г. П.
3. Вивести Довженка О. П. із складу редакції журналу "Україна" Замість нього затвердити членом редакційної колегії журналу українського письменника Андрія Малишка.
4. Звільнити Довженка О. П. від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії.

Просити ЦК ВКП(б) затвердити дану постанову.

СЕКРЕТАР ЦК КП(б)У (підпис)

М. Хрущов

(печатка)

РЦХИДНИ (Російський центр збереження й використання документів новітньої історії), ф. 17, оп. 125, стр. 232, арк. 9.

Цілком таємно

Ц и р к у л я р № 7/189
23 лютого 1944 року

м. Москва

ВСІМ ОРГАНАМ ЦЕНЗУРИ

Зобов'язую надалі не публікувати в цивільній та військовій пресі твори українського письменника Довженка О. П. без особливого на те в кожному окремому випадку мого дозволу.

Уповноважений РНК СРСР
по охороні військових таємниць у пресі і
Начальник Главліту

/підпис/
/Н. Садчиков/

РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 125, стр. 293, арк. 4.

Голові Ради Міністрів СРСР
товаришеві Сталіну

Високоповажний Йосипе Вісаріоновичу!

Після "Україна в огні" — помилкового сценарію, що перетворив моє життя на неперервний ланцюг бід, я зробив у Москві документальні фільми "Битва за нашу Радянську Україну", "Перемога на правобережній Україні", "Країна рідна" (25 років Вірменії) і написав для театру п'єсу "Життя в цвіту"

Зараз я скінчив на студії "Мосфільм" художній кольоровий фільм "Життя в цвіту" Це — гарна картина. Я вклав у неї багато праці. Довго мріяв я показатися перед Вами з нею в кольорі, втішити й почути Вас хоч один ще раз і шанобливо просити зняти з мене тягар важкої одіозності, від якої я до цього дня знеможений душевно й фізично в самотності і майже падаю вже: жодний птах з України не пролітав з того часу через мою оселю.

На жаль, одначе, в моєму творчому житті відбулася подія, що примусила мене звернутися до Вас з цим сумним листом.

Картина згідно з заявою міністра кінематографії тов. Большакова не може бути Вам показана, поки я не виріжу з неї трьох великих епізодів. А я не можу їх вирізати

механічно. В мене не здійснюється на це рука, і я страждаю. Що мені робити? Весь виробничо-творчий процес створення "Життя в цвіту" я здійснив у тісному контакті з міністерством і художньою радою. В процесі монтажу я виконав у рамках можливого цілий ряд корисних вказівок художньої ради.

Коли картина була завершена, переглянута й обговорена художньою радою вдруге й здана міністерству, я виконав ще раз поправки на підставі вже останніх критичних вказівок міністра й із полегкістю зітхнув, вважаючи працю закінченою. Через кілька днів тов. Большаков раптом запропонував мені провести в п'ятиденний термін додаткове скорочення картини шляхом механічного вилучення з неї трьох епізодів, заявивши при цьому, що один кадр він уже особисто вирізав, і "вийшло непомітно".

Я намагався пояснити тов. Большакову, що запропоновані ним нові скорочення при всьому бажанні не можна зробити механічно і не треба, бо це вже не виправляє, а руйнує тканину твору, ламає його ритм, сюжет, красу осінньої природи і робить абсурдним, врешті-решт, мій творчий почерк, бо треба створити і зняти нові сцени для заміни вилучених. Від відчуття марнотності доказів у мене почався сильний приступ стенокардії. Ослабнувши, я став жалібно просити т. Большакова і благати його показати картину Вам в цілому вигляді. Я говорив, що я тяжко хворий, що це остання, можливо, моя картина, і я прагну після тривалого напруження морального заспокоєння, виправивши її за Вашими вказівками і особисто відповівши за помилки.

Тоді тов. Большаков сказав мені, що, зважаючи на існуюче невдоволення його керівництвом кінематографією, він повинен сам вжити рішучих заходів, і запропонував мені зробити два варіанти фільму, один його, міністерський, другий мій, авторський. Тут же він пообіцяв повернути в мій варіант вирізаний ним кадр священика.

Вибачте мені, глибокошановний Йосипе Вісаріоновичу, я засумнівався в правильності й доцільності цього рішення і не повірив, що тов. Большаков покаже Вам мій авторський варіант. Через це перш ніж знову скорочувати фільм і зразу різати його негатив, що було б професійною помилкою, я шанобливо прошу Вас особисто переглянути "Життя в цвіту" попередньо в непорізаному вигляді, щоб я міг остаточно виправити його, згідно з Вашими критичними зауваженнями, які б я дістав безпосередньо від Вас або в будь-якій іншій формі.

Я дуже радий, що потрудився два роки над фільмом про великого сина російського народу І. Мічуріна. Прийміть мою працю. За цей час я написав у своєму серці Вам багато листів. І в кожному листі, як і в цьому, я стверджую перед Вами свою непричетність до всякого роду націоналізму. Як син українського народу я люблю свій народ, але я внутрішньо горджуся своєю близькістю й любов'ю до російського народу і всіх народів нашої великої соціалістичної батьківщини, і єдиною метою свого життя ось уже чверть віку я поставив возвеличення народу засобами мистецтва, посланого мені долею.

Як би настирливо і старанно не записували мене українські керівні товариші до табору націоналістів, я буду відкидати це до самої смерті життям і творчістю, де б я не жив.

І якщо в грізний час я один раз невчасно голосно застогнав, то це лише від надмірної любові, страждання й побоювання за його долю: немає страшнішої картини, ніж погибель народу, навіть якщо вона лише ввижається.

Ви пожаліли мене як художника. Безмежно дякую Вам.

Прийміть прихильно мою працю. Якщо можна, приділіть кілька хвилин, вислухайте, що відбулося з митцем. Якщо моє прохання недоречне чи несвоечасне, не осудіть мене і подайте просто добрий знак.

З глибокою повагою

(Довженко) 20.XII-1947

Москва: Можайське шосе, буд. 36/50, кв.92.

Телеф.: Г. І. 18. 39.

Архів Президента Російської Федерації, ф. 3, оп. 35, стр. 66, арк. 36 — 39.

Наталка БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ — поет, літературний критик, автор кількох поетичних збірок та книги статей, численних публікацій у періодиці. Живе в Києві.

Людмила ТАРАН — поет, літературний критик, автор кількох поетичних збірок, численних публікацій у періодиці. Живе в Києві, працює науковим співробітником літературно-меморіального музею М. Рильського.

Олесь УЛЬЯНЕНКО — прозаїк, поет, автор публікацій у літературно-мистецьких часописах. Живе в Києві.

Григорій ГРАБОВИЧ — літературознавець, професор Гарвардського університету (США), автор численних наукових праць, зокрема книги "Поет як міфотворець", виданої англійською та українською мовами. Живе у Бостоні.

Оксана ЗАБУЖКО — поет, перекладач, прозаїк, есеїст. Автор двох поетичних збірок, повісти "Інопланетянка" ("Сучасність", ч. 8, 1992), численних статей. Кандидат філософських наук. Живе в Києві.

Роман КОРОГОДСЬКИЙ — мистецтвознавець, автор численних статей і розвідок. Живе в Києві.

Олексій ТОЛОЧКО — завідувач відділу Інституту української археології Академії наук України, кандидат історичних наук. Живе в Києві.

Микола НЕВРЛИЙ (Мікулаш Неврлі) — літературознавець, автор багатьох досліджень із історії української літератури та культури. Живе в Братиславі (Словаччина).

Богдан ПЕВНИЙ — дійсний член Української Вільної Академії Наук у США та Комісії для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, редактор відділу мистецтва журналу "Сучасність"

Підписано до друку 01.08.94. Формат 70x108 1/16. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний.
Умови. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид. арк. 14,2. зам. 0144409

№ свідоцтва: серія КВ, №349, видане Держкомвидавком України 29.12.1993р.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасности".

Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України"

252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50

СТРІЛЯЮЧИЙ ЛІС

БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ СПРИЯННЯ СПОРУДЖЕННЮ
ПАМ'ЯТНИКА

Вельмишановні пані та панове !

Громадський комітет сприяння спорудженню пам'ятника звертається до Вас з проханням допомогти матеріально в реалізації цієї благородної ідеї, котра в основі своїй, послуговуючись символічними образами, відтворює боротьбу українського народу за волю та незалежність, починаючи від 1917 року аж до 1950 років.

Пам'ятник — то ще одна висвітлена сторінка нашої історичної правди. І Ваш матеріальний внесок буде доказом небайдужости до історії України. Без минулого нема майбутнього.

**Імена і прізвища всіх жертводавців та організацій
будуть поміщені на пропам'ятних таблицях біля монументу
в такому порядку:**

***Почесні фундатори — \$ 2.000, Меценати — \$ 1.000,
Патрони — \$ 500, Добродії — \$ 250, Спонсори — \$ 100.***

Всі жертводавці від \$ 25 і більше одержать посвідки для податкових цілей, від \$ 100 — Дипломи з вказанням імени жертводавця. Досьогочасні жертводавці можуть своєю додатковою пожертвою підвищити свою категорію на пропам'ятній таблиці. Всі пропам'ятні таблиці будуть відкриті під час інаугурації пам'ятника.

Вашу пожертву просимо надсилати нам в замовному конверті разом із Вашою адресою (латинкою), також Ваше ім'я і прізвище (назва установи) українськими буквами для поміщення на Пропам'ятній таблиці. На чеку просимо зазначити:

Пам'ятник **БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
УКРАЇНИ** в Луцьку

ВСІМ ЖЕРТВОДАВЦЯМ НАША ЩИРА ДЯКА.

З повагою до Вас від Об'єднання громадян

Секретар: Василь Ворон

Скарбник: Віктор Федосюк

Наша адреса: 263000, Україна, Луцьк, проспект Волі, 2.

Телефони: (03322) 26213, (03322) 24621. Факс: (03322) 24592.

СУЧАСНІСТЬ

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ:**

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ
Із "Книги радості"

Мирослав ПРОКОП
50 років УГВР
Невідомі листи Василя Стефаника
та Олександра Олеся

Григорій ГРАБОВИЧ
Гоголь і міф України.
(Закінчення)

Майкл М. НАЙДАН
Інші поети
в творчості Ліни Костенко

Іван ГОЛОВІНСЬКИЙ
Університетська освіта —
невід'ємна частина
державного будівництва

Наталя ЯКОВЕНКО
Розяттий світ: Україна-Русь
у переддень Хмельниччини